



МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магаршевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–)

САВЕТ

Председник Савета
Академик Часлав Оцић (Београд)
Чланови Савета

Проф. др Рајко Буквић (Београд) • Проф. др Масајуки Ивата (Токио, Јапан) •
Проф. др Александар Јокић (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка Кркљуш (Нови Сад) •
Проф. др Питер Радан (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Богољуб Шијаковић (Београд)

168
(4/2018)

Уредништво

Проф. др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) •
Проф. др Рајко БУКВИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија;
Атина, Грчка) • Проф. др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) •
Проф. др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија) •
Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Македонија) • Проф. др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ
(Београд) • Проф. др Драган ПРОЛЕ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) •
Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Рајко БУКВИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

168
(4/2018)

НОВИ САД
2018

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

- | | |
|---|--|
| Душко Кузовић
АРХИТЕКТУРА ЈАВНИХ
КОШЕВА ЗА КУКУРУЗ
У ЈУГОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ
У 19. ВЕКУ | Duško Kuzović
ARCHITECTURE OF PUBLIC
BUILDINGS FOR STORING CORN
IN SOUTHWESTERN SERBIA
IN THE 19 th CENTURY |
| 725–742 | |

- | | |
|---|---|
| Дејан Мирковић
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И
СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ У
КОНТЕКСТУ МЕЂУНАРОДНОГ
ЈАВНОГ ПРАВА | Dejan Mirović
SLOBODAN JOVANOVIĆ AND
SERBIAN-RUSSIAN RELATIONS
IN THE CONTEXT OF
INTERNATIONAL PUBLIC LAW |
| 743–753 | |

- | | |
|------------------------------------|--|
| Драган Проле
ТРИ ЛИЦА КЛАСИЧНОГ | Dragan Prole
THREE FACES OF THE CLASSICAL |
| 755–768 | |

- | | |
|---|---|
| Наташа Томић Петровић
САМОУПРАВЉАЈУЋА ВОЗИЛА
И ОДГОВОРНОСТ У САОБРАЋАЈУ
– СТВАРНОСТ ИЛИ ФИКЦИЈА? | Nataša Tomić-Petrović
SELF-DRIVING CARS
AND LIABILITY IN TRAFFIC
– REALITY OR FICTION? |
| 769–776 | |

- | | |
|--|---|
| Радојко Лукић
АНАЛИЗА ПРИНОСА НА
ИНВЕСТИЦИЈЕ ТРГОВИНЕ
СРБИЈЕ: АКТУЕЛНО СТАЊЕ И
ПЕРСПЕКТИВЕ | Radojko Lukić
THE ANALYSIS OF RETURN ON
INVESTMENT OF TRADE IN
SERBIA: ACTUAL SITUATION
AND PERSPECTIVE |
| 777–802 | |

- | | |
|---|--|
| Dmitri M. Parmacli and
Alina I. Ianioglo
INSTABILITY OF PRODUCTION OF
AGRICULTURAL PRODUCTS: ASSESS-
MENT AND ANALYSIS FEATURES | Дмитри М. Пармакли и
Алина И. Јаниогло
НЕСТАБИЛНОСТ У ПРОИЗВОДЊИ
ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА:
РЕЗУЛТАТИ ПРОЦЕНЕ И АНАЛИЗЕ |
| 803–819 | |

Predrag Petrović and Goran Nikolić
INVESTIGATION OF ENGEL-WEST
EXPLANATION OF MEESE-ROGOFF
PUZZLE ON SERBIA-EUROZONE
CASE: *LAG AUGMENTED*
VAR APPROACH

821–834

Предраг Петровић и Горан Николић
ИСПИТИВАЊЕ ЕНГЛ-ВЕСТОВОГ
ОБЈАШЊЕЊА МЕСЕ-РОГОФОВЕ
НЕДОУМИЦЕ НА СЛУЧАЈУ
СРБИЈА–ЕВРОЗОНА: *LAG*
AUGMENTED VAR ПРИСТУП

Саша Љ. Степановић
ЗАСТУПЉЕНОСТ ОБЛИКА РАДА
У ИНКЛУЗИВНОЈ НАСТАВИ
НА ПРИГОДНОМ УЗОРКУ
НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА
БЕОГРАДА

835–848

Saša Lj. Stepanović
THE SHARE OF THE TEACHING
METHODS IN THE INCLUSIVE
EDUCATION ON THE APPROPRIATE
SAMPLE AT THE TERRITORY OF
THE CITY OF BELGRADE

Урош Шешум
УЛОГА ЈАШАР-ПАШЕ ЏИНОЛИЈА
У РАЗАРАЊУ СРПСКИХ
САКРАЛНИХ СПОМЕНИКА НА
КОСОВУ (ПРИМЕР УЛАСКА
ПРЕДАЊА У ИСТОРИОГРАФИЈУ)

849–872

Uroš Šešum
THE ROLE OF JAZZAR PASHA
IN THE DESTRUCTION OF THE
SACRAL MONUMENTS ON KOSOVO
(AN EXAMPLE OF TRADITION
ENTERING HISTORIOGRAPHY)

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Борис Стојковски
ВАЖАН ПРИЛОГ ВИЗАНТИЈСКОМ
МАТЕРИЈАЛНОМ НАСЛЕЂУ НА ТЛУ СРБИЈЕ
(Поводом изложбе и каталога *Градина на Јелици. Рановизантијски*
ујврђени центар у Илирику, уредио Михаило Милинковић,
Српска академија наука и уметности – Народни музеј Чачак,
Београд–Чачак 2017, 256 стр.)

873–876

Михаел Антоловић
КНЕЗ ХАРДЕНБЕРГ – ТВОРАЦ МОДЕРНЕ ПРУСКЕ
(Lothar Gall, *Hardenberg. Reformer und Staatsmann*, Piper Verlag,
München 2016, 283 str.)

876–879

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

881

АРХИТЕКТУРА ЈАВНИХ КОШЕВА ЗА КУКУРУЗ У ЈУГОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ У 19. ВЕКУ

ДУШКО КУЗОВИЋ

Дофар Универзитет
Факултет за грађевинско инжењерство
Одељење за архитектуру
Салала, Султанат Оман
dusko.kuzovic@gmail.com

САЖЕТАК: Јавни кошеви за кукуруз служили су за чување хране за потребе становништва током ратних или сушних година. Кошеви су грађени у периоду 1816–1859. и 1862–1899. године, према наредби државне управе. Локација кошева била је увек у близини зграда општинске управе. Један или више кошева, ограђивани су чврстом оградом ради заштите. Конструктивно и функционално кошеви су грађени по узору на кошеве у сеоским домаћинствима. За модел јавних кошева усвојено је архитектонско решење проверено у пракси и чији је начин изградње био познат становништву. Овај рад анализира околности под којима су саграђени кошеви, архитектонско решење кошева и урбанистички положај кошева у насељу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: архитектура јавних кошева, архитектура српског села, вернакуларна архитектура Србије, јавни објекти у Србији 19. века

Током 19. века обновљена српска држава корак по корак организовала је административну управу на ослобођеним територијама. Један од важних задатака било је прикупљање кукуруза у клипу ради обезбеђења довољне количине хране за становништво у случају ратних или сушних година. За складиштење кукуруза потребни су објекти и узор је пронађен у кошевима за кукуруз који су се већ користили у сеоским домаћинствима. Преузимајући конструктивно решење, материјал и форму па чак и ангажујући градитеље из локалне средине, српска административна власт нашла је ефикасан метод како да реши важан државни проблем истовремено се наслањајући на локалну културну и градитељску традицију. Простор Ужичке Црне Горе, Соколске нахије и Ваљевске Колубаре, у делу који се односи на традиционално грађевинарство током 19. века, обрађен је у радовима Љубе Павловића [Павловић 1912; Павловић 1925;

Павловић 1930], Јована Цвијића [Цвијић 1966]. Истраживања у области народног градитељства простора на које се односи овај рад спровели су Ранко Финдрик [Финдрик 1995, 1998, 1999], Бранислав Којић [Којић 1941, 1949/а; 1949/б], Александар Дероко [Дероко 1964, 1968], Божидар Крстановић [Крстановић 2000; Крстановић и Кесић-Ристић 2002; Крстановић 2009], Душко Кузовић [Кузовић 1996/1997, 1996; 2013]. Анализу народног градитељства и конструкције на простору Босне и Херцеговине, која се налази у непосредној близини простора који се истражује, обрађивали су Милан Карановић [Карановић 1927], Мухамед Кадић [Кадић 1967] и Шпиро Солдо [Солдо 1932]. Наведени радови генерално обрађују питање традиционалне архитектуре Србије и Босне и Херцеговине, обухватајући уједно и питање привредних објеката на сеоском домаћинству, односно чардака (кошева) за кукуруз кроз описе, фотографије и цртеже. Међутим, питање архитектуре јавних објеката за чување кукуруза у клипу, односно јавних чардака (кошева), до сада није обрађивано. Имајући у виду утицај јавних грађевина на формирање сеоских и градских средишта, као и значај за развој архитектуре јавних објеката у Србији, потребно је направити прве кораке ка том циљу. Овај рад обрађује архитектуру јавних кошева за кукуруз, њихово конструктивно решење, локацију на којој су грађени, узроке њихове изградње, процедуре при изградњи и коришћењу, као и узроке повремених нестанака. Циљ рада је да прикупи документацију, и анализира разлоге за изградњу кошева, њихову локацију, архитектонски склоп, и сличности и разлике у односу на кошеве у сеоским домаћинствима. Рад треба да допринесе бољем познавању историје јавних кошева у западној Србији и струјању идеја и решења између традиционалне и јавне архитектуре у 19. веку. Простор који се проучава у раду су рурална насеља у јужном делу Општине Ваљево и рурална насеља Златиборског (Косјерић, Пожега, Ариље, Ужице, Бајина Башта, Чајетина) и Моравичког округа (Ивањица). Документација изложена у раду прикупљена је на терену и из писаних извора (који се чувају у Историјском архиву Ужица и приватним архивима).

ДОКУМЕНТАЦИЈА

У изградњи јавних кошева за кукуруз у 19. веку издвајају се два карактеристична периода: од 1816. до 1859. године, и од 1862. до 1899.

Како би због несташница хране током сушних година, ратног стања или великих миграција предупредила веће немире у народу, власт у Србији је након Првог српског устанка издала наређење да се у сваком селу изграде кошеви за складиштење кукуруза. О томе Вук Стефановић Караџић бележи: „Ви војвода да уредите у сваком селу кнеза Сеоскога, кои ће са селом оградити кошеве, и амбаре за десетке, и вам рачуна давати.” [Караџић 1860].

Захваљујући кошевима, током 19. века многи топоними у Србији добили су своје називе. У селу Белосавци у Шумадији локалитет Кошеви добио је назив по томе што су на том месту у време Карађорђевог вла-

сти саграђени кошеви за кукуруз [Ердељановић 1961]. Кнез Милош Обреновић је 1816. године издао наредбу Василију Поповићу да у Ужичкој нахији попише становништво, одвоји десетину од жита и да наложи прављење кошева где је то потребно [Милићевић 1888]. Кнез Милош је 1817. поново наредио да се сваке године одвоји жито за резерву и да се ускладишти у кошеве [Максимовић 1984]. Из 1821. године остао је документ у коме В. Поповић извештава да је прегледао кошеве у селима Рибник и Вранеш и поправио ограду око кошева [Вуловић 1953]. Почетком 1836. године Правитељствујушчи совјет је установио да треба приступити грађњи кошева за храну по селима. За тим је највећу потребу имао старовлашки део Србије који је прикључен матици. Храна у њима служила је „да би се у гладне године народ могао од пропасти сачувати”. Према прописима свака пореска глава била је у обавези да преда у сеоски кош 50 ока жита. Тако скупљену храну кметови су били дужни да држе за потребу „у нуждним догађајима”. Поред прикупљања хране кметови су били обавезни да чувају храну у кошевима и да је редовно замењују како би се очувала од кварења [Живковић 1979: 300].

Из ужичког начелства је 1836. послат допис да се кошеви морају градити по целом округу [Живковић 1979: 300]. Планинска села су 1836. године била у обавези да, уместо кукуруза, у сеоске кошеве предају страна жита за која је било потребно направити посебне амбаре облепљене са блатом [Живковић 1979: 300]. У јесен 1836. године више села Рачанског среза молило је да буду поштеђена овог давања јер им летина није родила – њихова молба је прихваћена [Живковић 1979: 300]. Кнез Милош је 1836. наредио да се у свим општинама наново саграде кошеви. Исте године, срески старешина у Рачанском срезу добио је наређење из Ужица да покупи десетак од хране и смести га на чување. Разлози за овакву меру леже у немирном стању на граници према Турској која се манифестовала у честим пљачкама кућа, одвођењу волова и крава, отимању кошница са пчелама (из правца турске стране према српској страни) [Живковић 1984: 71].

У 1845. години у акцији изградње зграде за смештај окружних надлештава, од наследника сердара Јована Мићића, откупљен је амбар од храстових брвана са четири преграде који је могао да прими храну за десет коња [Живковић 1984: 263]. Због несташице хране у Србији, изазване сушом 1846. године, и велике потражње за храном у турском делу земље донета је забрана извоза хране, марта 1847. године [Кнежевина Србија, 1849: 12]. У јесен 1853. године донета је одлука о увођењу ванредног приреза за прикупљање хране у случају ратних сукоба [Живковић 1984: 263].

У пролеће 1854. године, уведена је у праксу нова мера која је требало да ојача борбену готовост земље. Предложено је да сви који су ослобођени данка (свештеници, чиновници, сиротиња) дају по 10 ока пшенице или пет ока јечма или зоби а где нема пшенице да се даје 15 ока кукуруза. Предлог је заживео на јесен исте године. Према тој наредби требало је „народ обезбедити од глади и од другог рода непредвидими случајева”

јер је глад често избијала а влада није могла помоћи јер није имала од чега. Стога се није видео други начин него да се подигну општински кошеви које је требало обновити. Према овој уредби свака општина била је обавезна да сагради три коша са по два одељења. Први кош се морао градити прве године а пунио се летином прве и друге године, други се градио након две година, а пунио се летином из треће и четврте године. Трећи кош требало је градити кад протекну четири године а пунио се летином из 5. и 6. године. Кошеви би требало да буду од прућа или летви на здравим и јаким дрвеним сохама а покривени даском и црепом и са патосом. Били су широки 5 а високи 7 стопа. Сви кошеви су морали бити оградањени тврдом оградом да стока не би могла да приступи. Сакупљена храна би се замењивала позајмљивањем а сваке треће године храна би се мењала у потпуности. Кошевима су управљали Примирићелни судови, а под надзором сеоских старешина. Без њихове дозволе није се могло изабрати место за градњу нити издавати храна. Почетак градње кошева одложен је за наредну 1855. годину а издат је писани приручник као упутство [*Новине сербске*, 4. новембра 1854; Живковић 1981а: 68].

Кошеви за кукуруз у ужичком крају су се у списима обично називали *салаши*, а објекти за смештај житарица у зрну у селима називани су *амбари*. За прве објекте ове врсте који су саграђени у Ужицу од дрвене грађе извођачи су морали имати писмену сагласност да стабла секу на Јеловој гори. У молби начелнику Црногорског среза из 1854. године, општина обавештава да има саграђен амбар „у коме покупљена рана сад постои” али мора подићи ограду око њега и кошеве за кукуруз. Вероватно је у граду већ постојала извесна залиха хране и пре наведене уредбе [АС-НОУ-1854]. Тражено је да се посече 16 великих грмова за ову градњу. Такође, у том тренутку, кровови нигде нису били од црепа и ћерамиде али су по правилу кошеви били покривени сламом [Живковић 1981: 68].

Кошеви су поново уведени 1855. године па је свако село било у обавези да за себе сагради и напуни кошеве с храном [Милићевић 1878: 218–219]. Почетком 1855. године Уредба о ковевима је делом измењена и дозвољено је да тамо где су села једне општине више удаљена могу сама за себе градити кошеве али под условом да буду под полицијским надзором. Поред тога кошеви испод кровног покривача морају имати лесу облепљену блатом помешаним с плевом и сламом. У јулу 1855. године Примирићелни суд у селу Годовик код Пожеге известио је да је кукуруз смештен и закован у ковевима. Међутим, жито из неколико села Пожешке општине: Милићева Села, Годовика, Речица, Рупељева, које је сакупљено претходне године, већ је било изложено кварењу, вероватно услед лошег чувања, а у селу Роге је измештено из коша у друго склониште. И поред строге наредбе кукуруз се чувао не само у ковевима већ и у бурадима и на поду зграда. У селима где се храна чувала неусловно, док се не изграде кошеви, државна управа је предложила да се храна врати сељацима како би се повећало народно поверење. У Априлу је 1855. године начелник јавио да кошеви још нигде нису завршени, мада је употребио најстроже мере, али гарантује да ће до наложеног рока бити готови. Крајем

1855, из села Висока код Ариља је јављено да је сеоски кош завршен. Села Сирогојно, Гривска, Рошци, Крушчица, Ариље, Латвица, Богојевићи, Бјелуша завршила су своје кошеве у исто време. Изградња кошева је коштала 650–1.000 чаршијских гроша. Трошкови набавке, сече и довлачења грађе за објекте разрезивани су на терет становништву. Грађа у државној шуми је била бесплатна [Живковић 1981: 68–70]. У годишњем извештају Ариљске општине из 1856. године стоји да су у селима Високој, Крушчици, Латвици, Рогама, Богојевићима, Бјелуши и по другим селима завршене изградње општинских кошева [Живковић 1981: 298]. О трошковима изградње једног сеоског коша остао је запис да је кош у селу Добраче код Ариља према рачуну од 13. јануара 1856. године коштао 1.660 гроша [Живковић 1981: 297]. Током изградње Пожеге, у извештају упућеном Васи Поповићу, старешини Пожешке нахије, стоји да још није почела изградња сеоских кошева [Зотовић и сар. 1978: 203].

Посланици на Светоандрејској скупштини (1858–1859) су затражили да се жито сакупљено у општинским кошевима подели народу. На истој скупштини посланици из Ужичког округа поднели су предлог [Зотовић и сар. 1978: 190]: „...Да се кошеви општински униште, јер је теретно народу, а жито покупљено да се обштини на расположење даде.”

Подела хране из општинских амбара је затражена и у селу Рогачица код Бајине Баште, позивајући се на општине које су то већ учиниле. Након пет месеци већања предмет је послат у Београд. Закључено је да нема услова да се подели храна народу. Међутим, нужда је натерала народ да провали у кошеве. У селу Растишту код Ариља опљачкани су општински кошеви и из њих је однето 1.100 ока кукуруза [Живковић 1981: 152]; у селу Доброселица код Чајетине сељаци су одузели кључ кмету и међу собом поделили 17.950 ока жита из коша. Исто се десило у селу Шареник у Моравичком срезу. У Ариљу се то десило у селима Радобуђа, Бјелуша и Бела Река. У селу Маће код Ивањице власт је стигла у тренутку када је вршена поделе хране из проваљених кошева тако да је храна враћена. У селу Горобилу код Пожеге народ се побунио и око 100 људи је измерило жито те су поделили свима по 53 оке. С обзиром да су храну узели они који су је предали на чување у кош виновници су кажњени мацама [Живковић 1981: 155]. Кнез Милош укида општинске кошеве 18. децембра 1859. године [*Зборник закона и уредаба*, 1859: 113].

Кметови из Црногорског среза су 1862. молили да се отворе општински кошеви и из њих подели храна јер ће становништво почети да умире од глади. Власт је одобрила да се отворе кошеви. У местима где се храна није поделила почеле су провале у кошеве и у оставе за храну [Живковић 1981: 234]. У попису имовине Косјерићке општине из 1863. године забележено је да постоји једна судница, једна кошара, једна апсана, *један амбар од брвана*, два салаша, половина плуга плаца уз општину и три плуга под гором. У том тренутку насеље је имало „554 мушке и 526 женске главе”, 5.349 дуката (цесарских) непокретности а општина 1.203 талира месечна примања [Архив Србије, Министарство финансија, 1863]. У допуни, Закона о устројству општина и општинских власти из 1844. године,

усвојеној 1866. године, одређује се положај општинских зграда уз које је обавезно градити и општинске кошеве [Краљевина Србија, 1897: 348]. Исте године, јачајући одбрамбену снагу земље, влада је планирала да поред општинских кошева подигне и житне магацине у Пожеги и Ужицу с капацитетом од милион ока хране [Живковић 1981а: 370]. Након 1875. године, која је била сушна, села Ариљске, Моравичке и Златиборске општине молила су да не дају у храну за кошеве, јер ни свако двадесето домаћинство нема да даје обавезну количину, а ни позајмљена храна није могла бити враћена. Стога је наређено да се из кошева изнесе кукуруз и самеле на воденицама на рекама Рзаву и Моравици, а брашно спреми у магацине [Живковић 1981а: 389]. Године 1889. донет је закон према којем се поново уводе кошеви и према којем је свако село морало имати свој кош [Лапчевих 1923: 86]. Законом од 19. децембра 1899. године одређује се да сеоске општине морају подићи амбаре или кошеве:

...за намирење потреба исхране становника кад они услед неродице, или каквог непредвиђеног случаја, остану без хлеба, хране или семена за сејање [*Зборник закона и уредаба*, 1899].

Током боравка на терену Ужичке Црне Горе, почетком 20. века, Љубомир Павловић је забележио да се зграде за смештај жита могу видети само по лужничким и добрињским селима [Павловић 1925: 24].

АРХИТЕКТОНСКА АНАЛИЗА

Поред Примирителног суда, седишта општинске управе, налазила се апсана, мацке, арови за коње и кош за кукуруз [Живковић 1984: 109]. Локација кошева у селу увек је била близу средишта села или, уколико село има више средишта, у главном од сеоских средишта. Тако у селу Букор у Тамнави, које је типски представник старовлашког села, свака од четири махале има у својој средини и по једну границу, коју чува као највећу светињу [Павловић 1912: 447]:

А све мале имају у средини села своју Букорску Границу, код које су сеоски кошеви и код које се држе сеоски сабори, састанци и врше разне молитве.

Током 1867. године српска влада је наредила Окружном начелству у Ужицу да подигне два амбара и послала планове (планови нису сачувани). Према описима то су биле једноставне грађевине са конструктивним решењем идентичним традиционалној архитектури краја, које су могле саградити локални мајстори. Након лицитације купљена је грађа и приступило се изградњи складишта капацитета милион ока. У опису услова за лицитацију дефинисани су скоро сви елементи новог објекта: темељи, кров, диреци, талпе за патос, патос на тавану, басамци на улазу, врата, пајанте. Изградњу складишта у Ужицу и Пожеги је преузео мајстор Богосав Богдановић [Живковић 2000: 59].

Карактеристични примерци

Податке о јавним кошевима у Србији карактерише ограниченост документације на претежно писане изворе и изузетно мали број фотографија и цртежа. Највише документације прикупио је Новак Живковић, а део писане грађе се налази у записима Љубе Павловића. Од цртежа драгоцен је цртеж некрополе у селу Горобиље код Пожеге на коме је, поред камених остатака некрополе, нацртан сеоски кош за кукуруз са неколико наоружаних стражара у народним ношњама. Такође, неколико цртежа начињено је за потребе књиге Јована Цвијића који илуструју положај коша у оквиру сеоског домаћинства, а сличан план доноси Љ. Мићић.

Јавни кошеви, грађени за потребе државе, према организацији и конструкцији били су идентични кошевима грађеним по сеоским домаћинствима. Једина разлика је у капацитету објекта и она се рефлектовала искључиво кроз дужину коша. Повећан капацитет није утицао на ширину коша (услед ограничења у потреби струјања ваздуха кроз ускладиштени материјал) нити на висину коша (ограничена конструктивним и статичким могућностима дрвета). Описи кошева за кукуруз по сеоским домаћинствима сачувани су и на основу њих може се начинити аналогија с организацијом, конструкцијом, формом и величином јавних кошева. У складу с описима издвајају се два основна типа: Тип 1 – кош правоугаоне основе, и Тип 2 – кош кружне основе.

Кош правоугаоне основе

Кош правоугаоне основе најчешћи је архитектонски облик у пракси. Настао је пресликавањем коша, истих карактеристика (уз веома мале измене), са сеоске окућнице. Задржавајући попречни профил објекта (ширину и висину) кошеви су једноставно продужавани како би добили већи капацитет и прихватили већу количину хране. Тако је основа решена у виду правоугаоника са великом дужином. Попречни пресек је идентичан са кошевима на сеоској окућници јер материјал од кога је грађен кош (дрво) не дозвољава велике промене у висини. Материјал од кога се граде кошеви прилагођен је деловима објекта и природним утицајима. Вертикални ступци, на којима се поставља кош укопавају се у земљу до дубине од један метар. Скелет коша се гради од масивног дрвета (храстово, јелово, борово, церово, јасеново). Испуна између вертикалних стубаца гради се помоћу преплета од прућа (које је могуће плести једино док је свеже). Овакво конструктивно решење омогућава струјање ваздуха између окана формираних преплетом. Кров је од масивног дрвета, на две воде, а покривач је слама, дрвена шиндра, даска или ћерамида. Јован Цвијић је у Подрињу забележио јавне кошеве који су били већих димензија него што су приватни кошеви али имају идентично конструктивно решење као и прихватни кошеви. У истом тексту аутор је скренуо и важну пажњу на назив објекта (јер се у централном делу западне Србије чардаком називају

објекти с другом наменом). Сеоски кош за кукуруз је описао на следећи начин [Цвијић 1966: 312]:

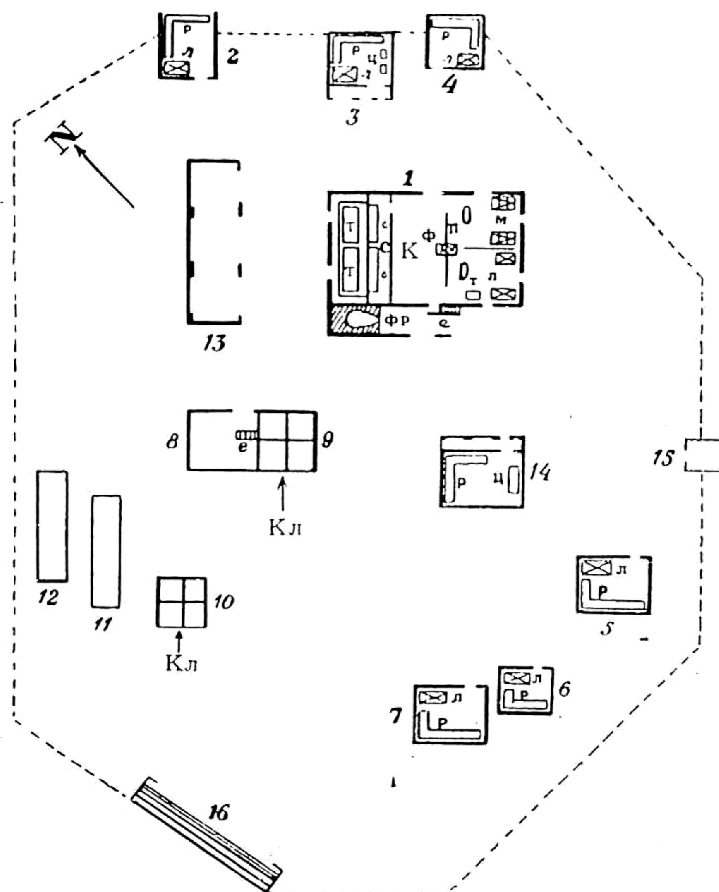
Има је и уз општинске суднице, где је махом великих димензија; то је зграда одигнута од земље на сојама или дирецима, оплетена, а кров је од сламе или даске или црепа. Врло је карактеристична за ове крајеве, али њено име може изазвати забуну, јер се по другим крајевима чардаком зову друге зграде.

Јован Цвијић је у Подрињу за једно сеоско домаћинство донео и графичку представу. На приказаном домаћинству кош за кукуруз има наглашену дужину. На тло је ослоњен преко вертикалних стубаца који се од корпуса настављају ка тлу и даље у тло. Корпус објекта је саграђен у дрвеном скелету од доњег и горњег појаса и вертикалних стубаца. Испуна је, према цртежу, од вертикалних дасака или шашовца. Кровна конструкција је на три (или четири) воде и од масивне грађе. Кровни покривач је дрвена шиндра постављена у три реда или „ката” [Цвијић 1966; Слика 1].



Слика 1. Кош у оквиру сеоског домаћинства у Подрињу. Кош је начињен од скелета од масивне дрвене грађе, високо подигнут изнад коте терена. Испуна је од вертикалних дасака или шашоваца. Кров је на четири воде а покривач дрвена шиндра (крај 19. века). *Извор:* [Цвијић 1966]

Јован Цвијић је у плану сеоске окупације из села Горња Добриња евидентирао две дуге зграде смештене поред амбара, са преградама за храну у зрну. Значајно је да су кошеви постављени на југозападној страни у односу на централну кућу. Кошеви на цртежу означени су бројевима 11 и 12 [Цвијић 1966: 309; Слика 2].



Слика 2. Кош у оквиру сеоског домаћинства смештен на југозападној страни у односу на кућу. Кош је веома дуге основе и налази се у групи објеката са амбаром (крај 19. века). *Извор:* [Цвијић 1966]

Приликом посете ужичком крају Феликс Каниц је поред камених надгробних споменика на једном од цртежа забележио и неколико кошева за кукуруз. То су уски, на сохама подигнути објекти, са дрвеним скелетом, који имају зидове од преплетеног прућа, а покривени су највероватније сламом или сеном. Према слици могу се сврстати у кошеве са правоугаоном основом [Каниц 1987: 521; Слика 3].



Слика 3. Јавни кош у оквиру некрополе у селу Горобиље код Пожеге. Кош је начињен од скелета од масивне грађе са испуном од преплета од прућа. Кров је на четири воде а покривач је слама притиснута лемезима (друга половина 19. века). *Извор:* [Каниц 1987].

На простору Златибора се у тексту бележе два типа коша који припадају типу са правоугаоном и типу са кружном основом [Мићић 1925]:

Салаш (кош) од прућа дугачак 3–4 а широк 1,5 м,... често само побијено коље у круг, високо по 2,5 м., оплетено пруће, па кад се у њега наспе кукуруз, заврше сламом, али се оставе и врата.

На Златибору је Љ. Мићић забележио план сеоског домаћинства у оквиру кога је кош (салаш) која се налази у близини куће. Кош има правоугаону основу и у његовој непосредној близини се налази амбар, зграда и зграда с уљаником (пчелама). Значајно је приметити да се амбар и кош налазе на супротној страни окућнице у односу на тор за стоку и кошару [Мићић 1925; Слика 4].

Овакви се кошеви плету од љескова прућа, и у дну су ужи него у врху и високи су око два човечија боја, одозго се покрију сијеном или папраћу.

У области Пиве у Црној Гори 1912. су фотографисани кошеви кружне основе. Темељени су на четири сохе које граде правоугаону форму. Ова форма према врху објекта, који је приближне висине око 2,5 метара, прелази у кружну додавањем вертикалних прутева који су заједно са снажним сохама на којима се темељи објекат са хоризонталним прућем. Кров је конусног облика а кровни покривач је слама повезана хоризонталним прућем. Око кошева се налази ограда од „прошћа” као заштита од домаћих и дивљих животиња (Слика 5).



Слика 5. Кошеви кружне основе у Пиви (Црна Гора) 1912. године.

Извор: Етнографски музеј Београд (Инв. бр. 1595).

Конструктивно решење правоугаоних кошева

Конструктивно решење јавних кошева из периода 19. века можемо реконструисати на основу сачуваних примера кошева у сеоским домаћинствима. Конструктивно решење кошева с правоугаоном основом начињено је од масивне дрвене грађе. Ослонци су се најчешће уклањали у тло до дубине од један метар или су, ради боље изолације од влаге, грађени од камена или опеке. Корпус објекта саграђен је у скелету од дрвене грађе док је испуна начињена од преплета, односно хоризонталних и

вертикалних прутева. Кров је на две или три воде од масивне грађе док је покривач слама, дрвена шиндра или ћерамида. На челу објекта се налазе врата док је троугаони простор изнад врата затворен даскама. Материјал од кога се гради скелет коша је од храстове, церове, јасенове, борове, јелове грађе која је стругана ручно или је тесана. Материјал испуне је од прућа које има велику еластичност приликом израде преплета. Кровни покривач је слама повезана у снопове, дрвене даске или дрвена шиндра. Са развојем привреде као кровни покривач се све више користи ручно рађена ћерамида и, касније, бибер цреп. Скелет објекта састоји се од следећих елемената: *ослонци, скелейна конструкција, испуна, кровна конструкција и кровни покривач*.

Ослонци. Кошеви су издигнути изнад нивоа терена до 100 cm. Изграђени су од дрвета (ступци), од камена или опеке. Дрвени ослонци су ступци правоугаоног попречног пресека постављени испод вертикалних стубаца корпуса коша, набијају се или укопавају у земљу 50 до 100 cm. Међутим, главни проблем дрвета је у томе да дрво у зони близу површине тла брзо труне. Дрвени ослонци могу бити самостални (наслањају се на корпус коша) или са вертикалним елементима корпуса коша чине једну целину (Слика 1, 3, 6).

Скелейна конструкција састоји се од доњег појаса, горњег појаса (понекад и средњег појаса), и стубаца. *Доњи појас* се налази непосредно изнад ослонаца и гради се од обруча од дрвених елемената правоугаоног пресека повезаних на угловима везом „на ћерп”. Између углова обруча, дужином осовине, на међусобном одстојању 50 до 100 cm поставља се више попречних везних гредица које спречавају хоризонтално извијање елемената услед дужине. *Горњи појас* израђује се идентично доњем појасу. Он прихвата оптерећење од кровне конструкције, кровног покривача и ветра и снега. Такође, горњи појас служи као ослонац који прихвата вертикалне елементе за упредање прућа. *Хоризонтални појас* за укружење гради се на половини висине корпуса коша и служи да спречи извијање вертикалних стубаца (услед оптерећења од крова) или извијање плетеног дела коша (услед хоризонталних сила унутрашњег садржаја). Појас се гради од дрвених греда правоугаоног пресека које су на угловима повезани „на ћерп”. Са носећом конструкцијом су повезане засецањем док са плетеним зидовима немају конструктивну везу. *Вертикални ступци* повезују горњи и доњи појас у конструктивну целину. Њихова улога је да оптерећење од горњег појаса и кровне конструкције пренесе на доњи појас и потом на ослонце. Све везе између хоризонталних и вертикалних елемената су начињене тесарским везама (засецањем и дрвеним чеповима). Вертикална конструкција може бити једнострука или удвојена [Слика 6, 8–9].

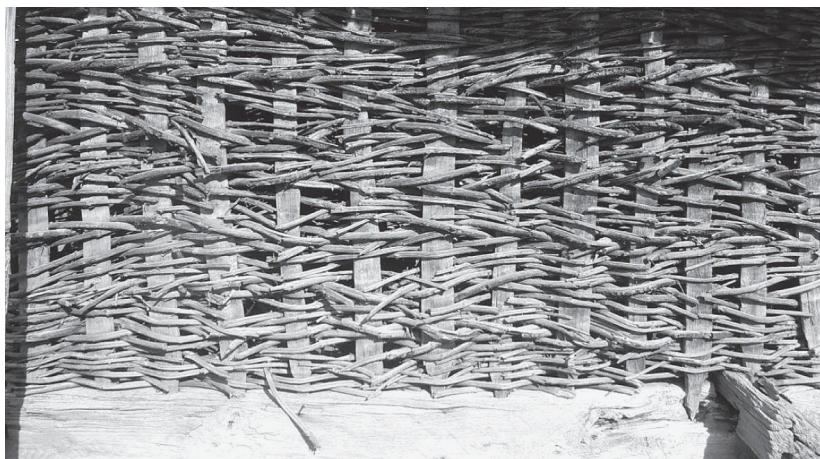
Прејлеи формира затворени простор коша. Гради се између вертикалних и хоризонталних елемената који чине скелетну конструкцију. Нема улогу ношења терета крова и конструкције већ прима терет од кукуруза из коша. Израђује се од вертикалних елемената и хоризонтално преплетеног прућа. Вертикални елементи израђују се од прућа или цепањем.

Постављају се на међусобном растојању око 15 до 20 cm. Крајеви се забијају у избушене рупе у горњем и доњем појасу. Уколико се гради од прућа оно се уграђује одмах по исецању како не би изгубило своју влагу и тиме могућност обликовања. Уплиће се наизменично с једне и с друге стране вертикале. Како је основни скелет најтрајнији део коша преплет од прућа се повремено мења (Слика 7).

Кровна конструкција је масивне грађе на две или на три воде. На фасади на којој се налази улаз обично се налази троугаони забат а остале три стране покривају остале три кровне воде. *Кровни покривач* може бити трава, слама, шиндра, камене плоче и ручно рађени керамички цреп (ћерамида или бибер-цреп). Покривач треба да буде лак, јевтин и једноставан за уградњу. Сламнати покривач се гради тако да се на кров поставе снопови сламе у слоју који има дебљину до 30 cm. Да ветар не би однео овакав покривач снопови сламе се међусобно повезују са два или три хоризонтална реда прућа или упредених притки. Дрвена шиндра израђује се на исти начин као и шиндра за покривање осталих објеката у домаћинству (Слика: 5, 8).



Слика 6. Кош са четири ступца без косника укопаних у земљу са доњим и горњим појасом, са испуном од преплетеног прућа и покривен шиндром. Село Кремна код Ужица (1957). *Извор:* [Архива Новака Живковића из Ариља].



Слика 7. Преплет од прућа на кошу сеоског домаћинства из села Сирогојно на Златибору (Етно парк Сирогојно), 2014. *Фото:* [Аутор].



Слика 8. Обруч доњег појаса (двоструки), вертикални елементи (једноструки) и преплет од прућа (ретки слог) на кошу сеоског домаћинства из села Мионица код Пожеге (1996). *Фото:* [Аутор].



Слика 9. Обруч доњег појаса (једноструки), вертикални елементи (двоструки) и преплет од прућа (збијени слог) на кошу сеоског домаћинства из села Парамуна код Косјерића (1996). Фојто: [Аутор].

ЗАКЉУЧАК

Кошеви за складиштење кукуруза, са краћим прекидима, грађени су од стране државне управе током 19. века. Служили су за смештај хране намењене за становништво током ратних или сушних година. Кошеви су према налогу власти грађени у периоду од 1816. до 1859. године. Наредба о изградњи кошева је издата поново 1866. године кроз допуну Закона о устројству општина. Локација кошева у насељима била је поред општинских зграда или у њиховој непосредној близини. Локацију је опредељивала потреба да се једноставно организује чување хране која се налази у кошевима и да се лако реше имовински односи земљишта на коме се гради. Кош, или група кошева, ограђивани су са чврстом оградом ради заштите од стоке и повећане безбедности. Конструктивно решење кошева је по узуру на кошеве који су се налазили у двориштима сеоских домаћинстава. Функционално кошеви који су коришћени у сеоским домаћинствима испуњавали су све потребне захтеве за јавне кошеве. Међутим, најважнија предност била је што је начин припреме грађевинског материјала и начин изградње већ био познат сеоским мајсторима па није било потребе за

допунским тумачењем од стране управе. Према облику основе кошева издвајају се две карактеристичне групе: с правоугаоном и с кружном основом. Обе групе се заснивају на решењима која су коришћена у сеоским домаћинствима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Архив Србије (1863). *Министарство Финансија*.
Кнежевина Србија, (1859). *Зборник закона и уредби*.
Кнежевина Србија, (1849). *Зборник закона, уредаба и уредбени указа*, Београд.
Краљевина Србија, (1897). *Пречишћени зборник закона и уредаба*, Београд.
Краљевина Србија (1899) *Зборник закона и уредаба*. Београд.
Новине сербске (1854). 128, 4. новембра 1854.

Литература

Вуловић, Данило (приредио) (1953). *Књажевска канцеларија, Књига I. Нахија пожегска 1815–1839*. Београд: Државна архива НР Србије.
Дероко, Александар (1964). *Фолклорна архитектура у Јужнославији*. Београд: Научна књига.
Дероко, Александар (1968). *Народно неимарство*, 1–2. Београд: САНУ.
Ердељановић, Јован (1961). *Етнолошка грађа о Шумадинцима*. Београд: САНУ, Одељење друштвених наука.
Живковић, Новак (1979). *Ужички немири 1828–1838*. Титово Ужице: СИЗ културе.
Живковић, Новак (1981а). *Лейоис ариљски*. Ариље: СИЗ културе.
Живковић, Новак (1981б). *Ужице 1862*. Ужице: СИЗ културе.
Живковић, Новак (1984). *Окружење ужичког половином 19. века*. Титово Ужице: Народни музеј.
Живковић, Новак (2000). *Ужички округ 1865–1880*. Ужице: Историјски архив.
Зотовић, Михаило; Стеван Игњић и Драгољуб Муњић (1978). *Пожега и околина*. Пожега: Општински одбор СУНОР Пожега и Градска библиотека.
Кацић, Мухамед (1967). *Српска сеоска кућа у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Веселин Маслеша.
Каниц, Феликс (1987). *Србија, земља и становништво*, Београд: Српска књижевна задруга.
Карановић, Милан (1927). О типовима кућа у Босни. *Гласник земаљског музеја БиХ*. Сарајево: Земаљски музеј БиХ. 39: 207–213 (+4 табле).
Караџић, Стефановић Вук (1851). *Српски рјечник*. Беч.
Караџић, Стефановић Вук (1860). *Правиљник српског језика*. Беч.
Којић, Бранислав (1949б). Кућа кнеза Милоша у селу Горњем Црнућу. *Музеји*, 2: 143–144.
Којић, Бранислав (1941). *Архитектура српског села – Шумадија и Поморавље*. Београд: Технички факултет Универзитета у Београду.
Којић, Бранислав (1949а). *Српска грађанска и сеоска архитектура у Србији*. Београд: Просвета.
Крстановић, Божидар (2000). Динарска дводелна кућа у области источне Србије – Прилог за типологију народног градитељства Србије. *Гласник Етнографског института САНУ*, 49: 207–216.
Крунић, Јован (1983). Динарска дводелна кућа – њен значај и развој. *Ужички зборник*. 12: 354.

- Кузовић, Душко (1996/1997). Народно градитељство на простору општине Косјерић. *Ужички зборник*. 25/26: 365–380 (+14 табли).
- Кузовић, Душко (2013). Кошеви за кукуруз на јужним падинама планине Повлен. *Гласник Међуопштинског архива Ваљево*, 83–99.
- Лапчевић, Драгиша (1923). *Наша сџара љољойривредна кулџура*. Београд.
- Милићевић, Милан (1878). *Општинине у Србији*. Београд: Годишњица Николе Чупића. књига 2.
- Милићевић, Милан (1888). *Поменик знаменићих људи у српског народа*. Београд: Чупићева задужбина.
- Мићић, Љубомир (1925). *Златибор*. Београд: Српска краљевска академија.
- Павловић, Љуба (1912). *Анџројогеографија Ваљевске Тамнаве*. Београд: Српска краљевска академија.
- Павловић, Љуба (1925). *Ужичка Црна Гора*. Београд: Српска краљевска академија.
- Павловић, Љуба (1930). *Соколска нахија*. Београд: Српска краљевска академија.
- Пешић-Максимовић, Надежда (1984). *Сџоменичке вредносћи сеоских ценџара у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Солдо, Шпиро (1932). *Тџиови кућа и зџрада у љређањџој Босни и Херцџеговини*. Београд: Посебна издања Географског друштва.
- Финдрик, Ранко (1995). *Народно неимарсџџво*. Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Финдрик, Ранко (1998). *Динарска брвнара*. Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Финдрик, Ранко (1999). *Вајати знамење младосћи*. Сирогојно: Музеј „Старо село”.
- Цвијић, Јован (1966). *Балканско љољосџџво*. Београд: Завод за издавање уџбеника.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

ARCHITECTURE OF PUBLIC BUILDINGS FOR STORING CORN IN SOUTHWESTERN SERBIA IN THE 19th CENTURY

by

DUŠKO KUZOVIĆ
Dhofar University
Faculty of Civil Engineering
Department of Architecture Engineering
Salalah, Sultanate of Oman
dusko.kuzovic@gmail.com

SUMMARY: Public buildings for storing corn in grain were used to store food for the needs of the population during wars or drought years. The buildings were built in the period from 1816–1859 and 1862–1899, according to the order of the state administration. The location of the buildings was always close to the central building of the municipal administration. One or more buildings were enclosed with a solid fence for protection. Constructive and functional buildings were built on the paragon from rural households. The chosen architectural solution was verified in practice with construction familiar to the population. This paper analyzes the circumstances under which the aforementioned buildings were built, the architectural concept and the urban position in the settlement.

KEYWORDS: Architecture of public buildings for storage of corn in grain, architecture of Serbian village, vernacular architecture of Serbia, public buildings in Serbia of the 19th century

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ У КОНТЕКСТУ МЕЃУНАРОДНОГ ЈАВНОГ ПРАВА

ДЕЈАН МИРОВИЋ

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица
Правни факултет
Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, Србија
dejan.mirovic@pr.ac.rs

САЖЕТАК: Слободан Јовановић, један од највећих српских правника, дао је позитивну оцену српско-руских односа у контексту међународног јавног права. Упркос томе што је у идеолошком смислу био англофил, он је у својим делима истицао да су Букурештански мир, Акерманска конвенција и Једренски мир били билатерални уговори између Русије и Турске, с одредбама које су ишле у корист трећих (*pactum in favorem tertii*), тј. Србије. Он је дао позитивну оцену и руској дипломатији 19. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Русија, Србија, Слободан Јовановић, међународно јавно право, дипломатија, Букурештански мир, Акерманска конвенција, Једренски мир

Слободан Јовановић (1869–1958), председник Српске краљевске академије, ректор Београдског универзитета, декан Правног факултета у Београду, председник Српског културног клуба, велики део свог монументалног интелектуалног дела посветио је проучавању српске и западне правне историје. У том контексту, он је, без сумње, био најбољи правник у Краљевини Југославији. Рођен у Београду, школован у Швајцарској и Француској, био је син Владимира Јовановића, познатог српског политичара и министра финансија из времена Милана Обреновића. Такође, био је и значајан политички лидер, обављао је функцију председника и потпредседника Министарског савета Краљевине Југославије. Међутим, у нашој правној науци мало је познато и неистражено да се Јовановић (парцијално) у својим бројним делима бавио и српско-руским односима. Прецизније, он није написао ниједну књигу о српско-руским односима, али се у скоро свакој налазе делови посвећени њиховом проучавању.¹

¹ Наравно, Јовановић се не може свести само на правника и политичара, он је био „полихистор“, јер се бавио и социологијом и историјом, с великим књижевним даром. Видети више у: [Љомпар 2016: 23–39].

У разматрању српско-руских веза, код Јовановића као да постоје два приступа проучавању и оцењивању српско-руских односа.

ИДЕОЛОШКИ И ПРАВНИ ПРИСТУП СРПСКО-РУСКИМ ОДНОСИМА

Према критичком (идеолошком) приступу, руска државна политика има континуитет макијавелистичког деловања према Србима. Русија није „дозволила” српским представницима да директно учествују у закључивању Букурештанског (1812) и Једренског мира (1829), као и Акерманске конвенције (1826). Русија се понашала „покровитељски, а не савезнички” према Србији. Руска помоћ у људству и новцу била је „мала” и недовољна за вођење рата са Турском 1876. године. Руси су се после примирја с Турском понашали „непријатељски” према Србима.² Руски добровољци који су у великом броју преплавили Београд 1876. године углавном су били „пијанице и авантуристи”. Они се нису понашали као што би требало да се понаша регуларна руска царска армија. Њихов вођа, генерал Черњајев, авантурист је „склон алкохолу”. Он је управљао парамима које су славенофилски комитети слали као помоћ Србији.

Руска политика током 1876–1878. није била конзистентна према Србији. Славенофили, генерал Черњајев и амбасадор Игнатјев, иза којих је стајао престолонаследник (будући цар Александар III) охрабривали су Србију на рат. Игнатјев је „гурао” Србију у рат не због славенофилства, већ да би повратио свој изгубљени утицај у Цариграду који су му преотели Енглези. Цар и министар иностраних послова Горчаков били су против рата. То је изазвало „хаос” у српској политици и довело до „непромишљеног” уласка кнеза Милана у рат против Турске. Србија је била „принуђена” да се на Берлинском конгресу окрене ка Аустроји. Јовановић закључује да је у том периоду Русија водила „макијавелистичку” политику и да је злоупотребила Србију да би Бугарској створила државу.

Такође, описујући „политичку позадину” Ивањданског атентата из 1899. године, Слободан Јовановић поново примењује критички приступ српско-руским односима: „Било је знакова да је атентат удешен од руске тајне полиције, која је имала седиште у Букурешту и чији се делокруг простирао на цео Балкан”.³ Таква руска тајна полиција је имала „бесавесност нихилиста”, не само у избору метода већ и у „заметању трагова”.

С друге стране, српски иследници који су, према признању самог Слободана Јовановића, зверски тукли и мучили притворенике у време ванредног стања „нису били дорасли за борбу са руском тајном полицијом”. Разлог је то што су, по Јовановићу, Руси имали „највишу интелигенцију злочина”.

Из правне перспективе, Слободан Јовановић даје потпуно супротну дефиницију руско-српских односа.

² Више о томе у: [Јовановић 1934:196–204].

³ Више о томе у: [Јовановић 1935: 411–412].

Као правник, Јовановић сугерише да су Букурештански мир, Акерманска конвенција и Једренски мир били билатерални уговори између Русије и Турске, с одредбама које су се ишле у корист трећих (*racum in favorem tertii*), тј. Србије.⁴

У том контексту, Србији је веома „помогла руска заштита и онда кад је постојала само у латентном стању”.⁵ На пример, Букурештански уговор који, „иако неизвршен, веома је вредео”, јер је био средство „притиска” на Порту.⁶

Правна гаранција да до војног напада Турске неће доћи управо је био Хатишериф из 1830. године који је донет уз посредовање Русије. Зато се „после 1830. наш народ осећа сигурним од Турака” јер Порта није „смела” силом да угуши Милошеву Србију због „страха” од Русије. Сâм Милош Обреновић је „без сумње” био знатно потпомогнут „руском дипломатијом”. Она је подржавала „његову тражњу” према Турској и „ишла му код Порте на руку”.

Слободан Јовановић, као правник, не прећуткује и да је са српске стране било „макијавелистичке” политике. Напротив, почетком 1829, за време руско-турског рата, Порта је затражила од Милоша „да купује хране у Аустрији” за турску војску. Заузврат, добио је дозволу од Порте да увози со из Влашке „Под таквим условима, снабдевање турске војске храном је испао врло лукративан посао за Милоша”, пише Јовановић.⁷

ОЦЕНА РУСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Јовановићева оцена руске дипломатије је реална. Јовановић примећује да руске дипломате које су преговарале с Портом нису биле у стању да наведу тачне границе шест нахија које је требало да се врате Србији (Крајина, Црна Река, Параћин, Крушевац, Стари Влах, Јадар и Рађевина). Зато се у Акерманској конвенцији, потписаној 1826. године (у члану 5) само уопштено наводи да нахије треба вратити Србији. Слична ситуација се поновила три године касније за време потписивања Једренског мира. У члану 5 овог мира нема набрајања нахија већ само уопштене обавезе Турске: „Возвратить немедленно Сербии шесть округов...” („Вратити одмах Србији шест округа...”). Коначно, када је мешовита руско-турска комисија дошла у Србију 1830. године, лукави турски представник је изјавио да наводно „не зна” границе шест нахија. Међутим, руски представник у комисији после напорног рада на терену успео је да „изради једну

⁴ Уговор у корист трећих, није потребан пристанак треће стране јер иде у њену корист. Видети више у: [Крећа 2012: 477–478]

⁵ Више о томе у: [Јовановић 1931: 4–5, 21–22, 23, 26].

⁶ У оригиналу уговора на руском језику пише: „Блистательная Порта...дарует сербам, по их просьбам, те самые выгоды, коими пользуются подданные ее островов Архипелагских и других мест... предоставив им самим управление внутренних дел их...” („Блистава Порта... даје Србима, по њиховим молбама исте оне погодности, којима се користе поданици њених Архипелашких острва и других места...даје им самостално управљање унутрашњим пословима”).

⁷ Више о томе у: [Јовановић 1931: 32–33].

карту Србије из 1812.” и да тако после неколико година коначно врати Србији шест нахија.

Јовановић на основу ових историјских и правних чињеница закључује да је руска дипломатија „врло спора”. Од закључења Једренског мира до враћања шест нахија је прошло „три и по године”. (Такође, „од Букурешког уговора до његовог потпуног извршења прошла је двадесет и једна година”) Паузе су трајале и по девет месеци, наводи Јовановић, анализирајући временски период између „руско-турских конференција” у Цариграду. Према Јовановићу спорост је била узрокована, пре свега, непознавањем српског питања од стране руских дипломата и чиновника: „Скоро ни за једног од њих не може се рећи да је српско питање проучио”.

Руским дипломатама је, такође, недостајала „прецизност”. Неки су схватили суштину српског питања врло брзо, неки су бранили српске интересе с „много темперамента”, али скоро нико није знао „појединости српског питања”, јер они су више „осећали” него што су „разумели” и код њих је било више „добре воље”, него вештине да „нам помогну”.

Међутим, као правник, Јовановић из тога не извлачи негативан закључак о руској дипломатији. Напротив, „За руску дипломатију не може се тврдити да је српску ствар помагала без правог пријатељства и потпуне искрености”.⁸

Јовановић у том смислу, чак критикује српске историчаре који су тврдили супротно: „Мишљења наших ранијих историка” о улози руске дипломатије су „погрешна”. Руска дипломатија не само да је „била наклонена Србији”, већ је „руска дипломатија стално, искрено и доследно бранила на Порти српске народне интересе и Милошеве династијске интересе”. Милош без руске помоћи „не би могао ништа”. Зато Јовановић критикује кнеза Милоша због тврдњи да је „руско држање према нама изгледало недовољно искрено”. Сматра да је Милошево „узвикивање” о проблемима које Србија има због Русије и порука да Русија треба да се „стиди пред лицем Европе” због наводног „пријатељства и верног сојуза” између Порте и Русије, у суштини, било неразумевање међународних односа (а не пука хипокризија некога ко је зарађивао на продаји хране Турској у време рата с Русијом).

Јовановић као правник (исто као Пашић у политичком смислу) показује и разумевање за колизију руских и српских интереса, или интереса мале државе и империје. Русија је због важнијих питања „с времена на време” заборављала на српско питање и чинила уступке: „Као и увек, тако и тада, руска дипломатија се сувише била раширила, хтела сувише ствари од једном да обухвати, ризикујући по оној француској изреци да ниједну не стегне како ваља”.⁹ Српско питање „није једина ни најважнија ствар” о којој је руска дипломатија имала да брине у Цариграду. На пример, пољска побуна је букнула управо 1830. године, када је Русија преговарала с Портом о српском питању, истиче велики српски правник.

⁸ Јовановић истиче пресудну руску помоћ у време доношења Хатишерифа. Видети више о томе у: [Јовановић 1931: 30–33].

⁹ Више о томе у: [Јовановић 1931: 32–34, 52, 54].

Међутим, из тих (неспорних) чињеница Јовановић не изводи русофобне закључке, тако доминантне у Краљевини Југославији. Он остаје на средини између некритичког идеализовања Русије и још искључивије русофобије. Хладно и правнички резонујући констатује: „Српско питање, које је за нас било животно питање, за њу је било само детаљ у једном великом политичком плану.”

Јовановић коначно, као правник, не прихвата ни идеолошку поделу према којој из Русије долазе само реакционарни утицаји, а са Запада само слобода и просветитељство. Управо је Русија инсистирала да у Србији постоји Државни савет који ће „ограничавати” Милошеву апсолутну власт, истиче Јовановић у својој анализи српско-руских односа. Руски конзул је такође 1838. године, инсистирао на формирању комисије чији би задатак био „израда Устава”, примећује српски правник.

ИДЕОЛОШКИ И ПРАВНИ ПРИСТУП РУСКО-ЕНГЛЕСКИМ ОДНОСИМА

Јовановић, за разлику од својих југословенских савременика, сматра да у СССР „вођство Русије фактички постоји” и да око 100 милиона становника Русије има „неспорну претежност” над осталим совјетским републикама.¹⁰

Такође, немачки тоталитаризам је за њега, за разлику од Љотићеве теорије „Совјетије” или Стојадиновићеве политике, у правном смислу гори од совјетског. Немачка је изузетно унитарна држава у којој је основно начело „племенско” и расистичко. У Немачкој нема ни поделе власти: извршна (управна) и законодавна су спојене у једном вођи или Фиреру. Држава се заснива на крви и тлу, основно начело је доминација немачког народа над другим народима, културни и друштвени узор су нађени у „раном средњем веку” (међу немачким племенима). Немачки нацизам поседује „занос” протестаната. Државно немачко право је, у ствари, политика у којој нема правила, вођа је тај који одређује шта је право у Немачкој, скупштина има саветодавну улогу и потврђује Фирерове законе. У Немачкој је „монократски систем”, полиција је над управним органима, локални руководиоци су директно одговорни Фиреру, цензура је толика да чак и новинари морају бити из „чисте расе”. Суди се на основу произвољно одређеног „осећања правде”, правне и законске норме су од другостепеног значаја. Нема културне аутономије за мањине, закључује Јовановић.

С друге стране, у совјетској Русији примећује Јовановић, ипак постоје два дома у законодавном органу, постоји и „формална демократија”. Такође, у Уставу из 1936. године формално је разграничена законодавна и извршна власт (Врховни совјет има законодавну, а комесаријати извршну власт). Постоји и вишестепеност власти. Друштвено и правно уре-

¹⁰ Више о томе у: [Јовановић 1935: 25, 42–44, 86, 91, 92, 97, 101, 103–105, 111, 124, 128, 131, 140, 155, 158, 161, 163, 173–174, 184].

ђење у СССР-у је под утицајем Француске револуције из 1789. године (посебно јакобинаца), а не апсолутне монархије као у Немачкој. Такође, у совјетској Русији је била дозвољена „децентрализација” културе, сваки народ или мањина имао је право на сопствену културу.

Међутим, упоређујући ограничавање „личних слобода” у совјетском и западном тоталитаризму, Јовановић поново примењује критички (идеолошки) метод: „За разлику од фашизма и националсоцијализма, болшевизам је дошао на власт у једној земљи у којој идеја личне слободе још није била продрла у масу”. Међутим, ова подела на слободоумни немачки народ у који је продрла „идеја слободе” и реакционарни руски народ у који „није продрла” идеја слободе, има слабу тачку, ако се узме у обзир чињеница да је Хитлер са својим расистичко/тоталитарним програмом добио већину гласова Немаца на изборима 1933. године.

Конечно, ни сâм Карл Шмит (Carl Shmitt), кога Јовановић често цитира када описује немачки систем (сматра да је он најутичајнији правник у тадашњој Немачкој), не види у немачкој традицији и народу идеју слободе чак ни у 19. веку. Шмит истиче да је идеја либерално-конститутивног уставног нормативизма била вештачки наметнута прихватањем „страних правних система” и да је то било у супротности са „конкретном стварношћу” у унутрашњем немачком животу.¹¹ Сличан став о немачком народу има још један велики правник, Иван Иљин који је годинама предавао и живео у Берлину.¹² Иљин насупрот Јовановићу сматра и да руски народ има изражен осећај за праведност.

Критички (идеолошки) метод је још израженији код Јовановића када упоређује Енглеску и Русију. Русија је земља с „ниском културом” народа.¹³ С друге стране, „енглески народ” жели „плурализма” јер су тамо „просвећене масе”. Међутим, тешко да би се у пракси доказала и та генерализација када би се, на пример, упоређивала „просвећеност” лучких радника из Ливерпула и „некултура” оних који раде за Маријински театар у Петербургу.¹⁴ Русија је земља са вишевековном културом за коју се не може рећи да је на нижем нивоу него у Енглеској.

Такође, у Енглеској постоји „дух компромиса”¹⁵ Енглези су „питоми”¹⁶. Енглези нису егоисти. Они „морално” верују у Парламент. Протестанти су „против” насиља. Енглеска је као држава „мирољубива”. „Одувек” се борила за правду међу народима, „избегавала” је ратове од 1815. до 1914. године. Енглези нису хтели да заузимају нове колоније, али их је руска „глад” за колонијама натерала на то. Енглески напад на Крим 1853–1856.

¹¹ Више у: [Шмит 2003: 7].

¹² За Немце је карактеристично ауторитарно мишљење, сматрају управо руски правници и филозофи. Видети више у: [Иљин 1993: 55–58].

¹³ Ово је утицај русофобије коју швајцарски публициста Метан дефинише као империјално-енглеску. Видети више у: [Метан 2017: 181–211; Мировић 2017: 5–23].

¹⁴ Или када би се узела у обзир чињеница да је гласачко право за жене уведено пре у Русији него у Енглеској.

¹⁵ Више у: [Јовановић 1990: 47, 58, 66, 105].

¹⁶ [Јовановић 2009: 62, 107, 145].

био је „одбрамбени” рат.¹⁷ Енглези „нису империјалисти”, али су умало заратили с Русијом око колонија 1885. године. Руси „грабе” на Балкану. Енглези су много „попуштали” Русији. Премијер Гледстон (Gladstone) (који је иначе подржавао робовласнички Југ у америчком грађанском рату) није волео Русију због „деспотизма”. Водио је „мирољубиву” политику, иако је од Парламента тражио зајам да би повео рат против Русије (Јовановић као да намерно меша енглеску унутрашњу и енглеску спољну политику, па својства карактеристична за унутрашње стање у Енглеској некритички пројектује на спољну политику). У истом периоду, велики немачки правник Карл Шмит тврди да Енглези у пракси примењују две различите врсте права, једно у унутрашњем правном поретку, друго у колонијама и према другим народима.¹⁸

Ипак, када не размишља у англофилским идеолошким оквирима, већ као правник, Слободан Јовановића долази до сличних закључака као и Карл Шмит.

Енглеска која се залаже за слободну трговину лицемерно уводи „заштитне царине” и субвенције у пољопривреди.¹⁹ Енглески систем се пре може описати као „чиновнички” него као „либералан”. Држава се води као „банка”. Горњи дом британског Парламента је у суштини „сталешки”. У Енглеској влада „плутократија”, „примитивни расизам” и „варварско самољубље”. Традиционалне идеологије Церемија Бената (Jeremy Bentham, 1748–1832), Томаса Малтуса (Thomas Robert Malthus, 1766–1834), Давида Рикарда (D. Ricardo, 1772–1823), као и Дарвинов научни материјализам, мешавине су себичности, суровости, права јачег и атеизма.²⁰ У вршењу јавне службе Енглези су „безлични и неумитни готово до бездушности”.²¹ Протестантска црква увела је у Енглеску „безверје” и разуданост. Култура је „обездуховљена”, доминира „мамонизам”, влада „хифтински дух”. Просечног Енглеца не интересује „теорија” у политичком животу.

Коначно, Енглези су урадили „све” да зауставе Русе на Балкану и гурну Јапан у рат против Русије. За Енглеску је боље да Турска влада над Балканом него да постоји руски утицај на полуострву. Балкански савез треба да омогући избацивање Русије с Балкана. Русија је главни супарник Енглеске.²² У енглеској јавности влада „неповерење, мржња и шовинизам” када се ради о Русији.

Такође, Јовановић као правник, за разлику од владајуће југословенске елите, разуме и да је западна совјетофобија само једна врста тради-

¹⁷ [Јовановић 2012: 27–28, 57, 68].

¹⁸ Више у: [Шмит 2011: 85–86].

¹⁹ Више у: [Јовановић 1935: 14, 16, 19, 20–22, 71].

²⁰ Опште право гласа за мушкарце уведено је тек 1884. Женама је омогућено опште право гласа тек 1928. године. Војска и полиција крваво су гушиле буне најсиромашнијих слојева становништва 1819, 1842. и 1911. године. Глад је владала све до 1846. у сиромашнијим слојевима становништва. Милион сиромашних је живело у Лондону. Основна школа није била обавезна све до 1870. Куповина чиновничких и војних позиција била је традиција. Више у: [Јовановић 1990: 18, 25, 28, 33, 38, 41, 51, 64, 72–86, 88, 90, 95–96, 104].

²¹ Више у: [Јовановић 2009: 63].

²² Више у: [Јовановић 2012: 37, 67, 88–89].

ционалне русофобије.²³ Пише да су све „силе” на Западу против Русије. Цео Запад је против „озлоглашене” Русије. Зато у европском јавном мњењу влада неповољна „морална атмосфера” према Русији. Европа је пуна антируских „предрасуда”. Те предрасуде су „врло велике” јер је Русија „озлоглашена” као непријатељ „европске културе и слободе”.

Разумевајући да се ради о фобији која траје вековима, Јовановић налази и њен узрок у старој подели између две цркве: „Ако потражимо ко је Русију на тако рђав глас изнео, видећемо да су то учинили католици и Папа”.²⁴ Јовановић затим цитира, на латинском, реченицу о католичким коренима русофобије у целој Европи:

Negari non potest, sinstram contra Russos opinionem praecipuos it tota Europa auctores habere catholicos (католички аутори су, несумњиво, покретач антируског мишљења у целој Европи).

Такође, Јовановић примећује (слично као и Достојевски пре њега) да Запад више мрзи Русију од Турака и исламског света и да зато папа заузима антируску позицију у руско-турском рату на Балкану. Цитира његове речи из априла 1877. године према којима „шизматичка” и агресивна Русија ратује против „слабије” Турске. Такође, папа поручује да ће Божија правда стићи Русију због „жестока прогонства” католика, које траје годинама и „још није престало”. Ватикан је у стању да сарађује и с протестантом Бизмарком и калвинистом Тисоом (Jozef Tiso) против Русије, само ако је потребно, примећује Јовановић.

Увидевши да је совјетофобија у ствари врста русофобије, Јовановић је временом прилагодио и своје ставове према Совјетској Русији. На десетогодишњицу Октобарске револуције постаје почасни члан Међународног аграрног института у Москви. Следеће године оснива Комитет за културну сарадњу са СССР-ом који ради у области „позоришта, филма, издаваштва, превођења”.²⁵

Конечно, у јуну 1948. године мењају се и његови ставови према заједничкој држави са Хрватима.²⁶ Хрвати су од 1918. године имали отпор према Југославији и сматрали је за „туђу државу”. Сматрао их је превртљивим те да су примењивали „пасиван отпор” према државним институцијама. Југословенска мисао никада није била прихваћена од стране хрватског народа, пише Јовановић.²⁷ Хрвати и Срби су два различита народа. Имају посебну веру, културу и историју. Вук Караџић је, иако „националиста”, преценио значај заједничког језика са Хрватима. Вук је,

²³ Анализирајући једно Штросмајерово писмо руској влади, Слободан Јовановић долази до закључака о коренима русофобијских предрасуда у Европи. Посебно када анализира и Штросмајерово писмо кардиналу Рамполи (Rampolla) из 1888. године, у којем хрватски бискуп наговештава да „измирење” двеју цркава треба да се заврши „победом католичке”.

²⁴ Деценијама касније, швајцарски политичар и новинар Ги Метан (Guy Mettan) долази до истог закључка. Видети више у: [Metan 2017: 108].

²⁵ Више у: [Тимотијевић 2016: 245].

²⁶ Двадесетак година раније имао је другачије ставове да су Срби и Хрвати „наш народ” о чему је говорио у Загребу у реферату посвећеном Штросмајеру и Рачком у ЈАЗУ.

²⁷ Он, као и Достојевски, закључује да су Срби млад народ, без искуства после дуговековног робовања, а склон крајностима. Елите су мегаломанске, атеистичке и склоне сплеткама. Видети у: [Јовановић 2009: 10–11, 21, 31, 33, 38, 44, 56, 87, 138].

„чистећи” књижевни језик од руских речи, „иако ненамерно”, одвајао Србе од Руса.

Тако Јовановић сугерише да у српској елити није постојала подела на славенофиле и западњаке, већ на националисте и западњаке русофобе. Предвиђао је и да ће ова подела нестати у комунизму јер је у њему „послушност” главна „врлина” интелектуалаца. Он је тако дао тачан „нацрт” нове врсте српске елите у титоистичкој Југославији – анационалне, про-западне и русофобске.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА И АКТУЕЛНОСТ ЈОВАНОВИЋЕВОГ РАЗМАТРАЊА СРПСКО-РУСКИХ ОДНОСА У 2018. ГОДИНИ

Слободан Јовановић је без сумње један од највећих, а у периоду између два светска рата био је вероватно и најутицајнији српски правник. Његови ставови о српско-руским односима утицали су на формирање тадашњег доминатног дискурса, али и на читаве генерације које су дошле после Јовановића (симболички, и његова биста испред Правног факултета у Београду показује колико је цењен након више од 60 година од смрти). Упркос чињеници да није посветио ниједну књигу српско-руским односима, Јовановић је у својем обимном делу више пута сугерисао да су Букурештански мир, Акерманска конвенција и Једренски мир били билатерални међународни уговори између Русије и Турске, с одредбама које су ишле у корист трећих (*pactum in favorem tertii*), тј. Србије. Он је у контексту међународног права давао позитивну оцену и руској дипломатији током 19. века када се радило о Србији (али је примећивао и све њене мане). Јовановић је у том смислу, чак, критиковао српске историчаре који су тврдили супротно, али и Милоша Обреновића. Такође, Јовановић, као правник, није прихватао ни доминантну у том периоду (али и после тог доба све до 21. века) идеолошку поделу по којој из Русије долазе само реакционарни утицаји, а са Запада само слобода и просветитељство. Управо је Русија инсистирала да у Србији постоји Државни савет који ће „ограничавати” Милошеву апсолутну власт, истиче Јовановић у својој анализи српско-руских односа.

Јовановић као правник показивао је и разумевање за колизију руских и српских интереса, или интереса мале државе и империје. Наводио је пример побуне у Пољској 1830. године. Тиме је остао на средини између некритичког идеализовања Русије и још искључивије русофобије. Овакви ставови великог правника, који је у идеолошком смислу без сумње био англофил и који је неретко знао да оправдава (за разлику од Карла Шмита) двоструке стандарде Лондона у примени права, веома су интересантни али и неистражени у нашој науци. Такође, Јовановићеви ставови о српско-руским односима више су него актуелни и у 2018. години, када русофобија на Западу, али и у делу српске елите, достиже хладноратовски ниво.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ильин, Иван (1993). *О грядущей России*. Избранные статьи из книги „Наши задачи”. Москва: Военное издательство.
- Јовановић, Слободан (1935). *Влада Александра Обреновића*. Књига 2, Београд: Геца Кон А. Д.
- Јовановић, Слободан (1934). *Влада краља Милана*, Књига 2, Београд: Геца Кон А. Д.
- Јовановић, Слободан (2012). *Гледсјон*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јовановић, Слободан (1931). *Из наше историје и књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Јовановић, Слободан (2009). *Културни образац*. Београд: Стубови културе.
- Јовановић, Слободан (1935). *Поразна држава*. Београд: Књижарница Геце Кона.
- Јовановић, Слободан (1990). *Примери јолиничке социологије: Енглеска, Француска, Немачка: 1815–1914*. Београд: БИГЗ.
- Крећа, Миленко (2012). *Међународно јавно право*. Београд: Правни факултет.
- Ломпар, Мило (2016). *Полихисторска исцртаживања*. Београд: Catena mundi.
- Мировић, Дејан (2017). *Русофобија код Срба 1878–2017*. Београд: Catena mundi.
- Тимотијевић, Милош (2016). *Дражића Васић (1885–1945) и српска национална идеја*, Београд: Службени гласник.
- Metan, Gi (2017). *Rusija – Zapad: hiljadu godina rata: rusofobija od Karla Velikog do ukrajinske krize*. Novi Sad: Akademiska knjiga. Beograd: Informatika.
- Šmit, Karl (2011). *Nomos zemlje: u međunarodnom pravu: Jus Publicum Europaeum*, Beograd: Fedon (prev. V. Milosavljević).
- Šmit, Karl (2003). *Tri vrste pravnonaučnog mišljenja*. Beograd: Dosije (prev. D. Basta).

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

SLOBODAN JOVANOVIĆ AND SERBIAN-RUSSIAN RELATIONS IN
THE CONTEXT OF INTERNATIONAL PUBLIC LAW

by

DEJAN MIROVIĆ

University of Priština – Kosovska Mitrovica
Faculty of Law, Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia
dejan.mirovic@pr.ac.rs

SUMMARY: Without a doubt, Slobodan Jovanović was one of the greatest Serbian jurists, and in the period between the two World Wars, he was probably the most influential Serbian jurist. In this context, his views on the Serbian–Russian relations have exerted an influence on the formation of the dominant discourse, but also on many generations that came after his time (his bust in front of the Faculty of Law in Belgrade symbolically shows how highly he is valued in today’s legal circles, more than 60 years after his death). In his voluminous opus Jovanović suggests that the Peace of Bucharest, the Akkerman Convention and the Peace of Edirne were bilateral agreements between Russia and Turkey, with provisions that went in favour of the third party (*pactum in favorem tertii*), i.e. Serbia. He also gave a positive assessment of the Russian diplomacy during the 19th century. In that sense, Jovanović criticizes the Serbian historians who claimed the opposite, and even Miloš Obrenović himself. Finally, as a jurist, he also re-

jects the ideological division according to which only reactionary influences came from Russia, and only freedom and enlightenment from the West. In his analysis of the Serbian–Russian relations Jovanović points out that it was Russia which insisted on the formation of a National Council in Serbia which was to "limit" the absolute power of Miloš Obrenović. Such an attitude has retained its validity even in the 21st century because the dogma about the so-called Russian reactionary policy is still very much alive. As a jurist, Jovanović also shows understanding of the conflict of Russian and Serbian interests, or the interests of a small country and those of an empire. He remains midway between the uncritical idealization of Russia and even more intolerant Russophobia. He cites and compares numerous examples. He pointed out that, for instance, a Polish insurrection broke out in 1830, at the very same time when Russia was in negotiations with the Ottoman Porte over the Serbian issue. However, despite these (undeniable) facts, Jovanović does not draw Russophobic conclusions, which were so prevalent in the Kingdom of Yugoslavia. He remains midway between the non-critical idealization of Russia and even more intolerant Russophobia. Such opinions of a jurist, who was ideologically an anglophile, are still very important in 2018, when Russophobia present in the West, but also in a part of the Serbian elite, reaches the Cold War level.

KEYWORDS: Russia, Serbia, Slobodan Jovanović, International Public Law, Diplomacy, Peace of Bucharest, Akkerman Convention, Peace of Edirne

ТРИ ЛИЦА КЛАСИЧНОГ

ДРАГАН ПРОЛЕ

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
proledragan@ff.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Чланак испитује три пресудна значења појма класичног. Прво значење одређено је као епохално, и оно се најпре излаже с обзиром на кратку историју појма *classicus*, али и с обзиром на Бодлерову идеју „опште лепоте”. Карактеристике класичне уметности сучељене су са романтичарском критиком Фридриха Шлегела, који јој замера да идеја уметничке форме отпорне на време не представља ништа реално, него је или пуки производ фантазије, или пак химера апстракције. Бити ван времена за романтичара више није било никакав посебан квалитет, него симптом изостале свести о пресудном карактеру уметничких продуката. Ако је класично некада износило на видело космички склад, целину природног поретка, романтичном је пре свега стало да буде уметност посредовања, динамичног прелаза, незаустављивог процеса. У другом делу рада анализирају се мотиви антикласичних тенденција у европској уметности, показујући да су се напади на класично најпре могли очекивати у средини у којој оно није било ни прејако ни преслабо.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: класично, романтично, општа лепота, антикласичне тенденције

ПОРЕКЛО КЛАСИЧНОГ: ОД ПОРЕСКЕ ПОЛИТИКЕ ДО ВАНВРЕМЕНОГ ВАЖЕЊА

Епитет *classicus* у старом Риму испрва није означавао почаст него обавезу. На почетку он није настањивао свет уметности. Знатно касније је почео да буди асоцијације на изванредан друштвени углед и признање. Према слову римске пореске политике, *classicus* је заправо био дужан да плати највишу стопу пореза. Будући да се порез одређивао у складу са проценом остварене добити, слично модерној верзији „паушалног” опорезивања, Римљани сврстани у највиши разред пореских обвезника с правом су сматрани најимућнијим слојем становништва. Довољно је

било назначити да је неко *classicus*, па да саговорник стекне представу о ванредној лукративности или импресивном обиму посла којим се дотична особа бави.

Премда је *classicus* најпре био неко, убрзо је постао нешто. Језичко искуство с појмом *classicus* доноси занимљиво сведочанство о метонимијској сеоби из калкулацијом вођене логике стицања и зараде у свет уметности, који почиње тамо где калкулација завршава. Захваљући њој, ознака за врхунски вођени посао постепено је пренесена на ознаку личности. *Classicus* више није био само порески обвезник, него и прворазредни уметник. Ипак, ту сеоби није био крај. Особеност личности пренела се на карактеристике појединих дела и постигнућа. Због тога се у сенци историје класичног уједно крије и историја проширивања, тј. непрекидне „сеобе” његовог значења. Вредносне мере иначе крутог пореског система у језичкој реалности су се показале као крајње еластичне. Оне су се, наиме, могле без много мука пренети и на области које нису усмерене ка стицању новца, али се такође одликују нарочитом пријемчивошћу за изванредно, изузетно, натпросечно. Историја појма класичног утолико је и прича о трансферу захваљујући којем су се одлике економске моћи и успеха појединца успешно пренеле на културну моћ уметничких постигнућа. Пресудна улога у тој метонимији припадала би постепено створеном консензусу да таква дела представљају нешто сасвим посебно, односно да су најрепрезентативнија у својим жанровима.

Наиме, већ у 2. веку нове ере бележи се језичка употреба која „класичним” не именује тек високе пословне резултате, него га такође проналази у сфери истакнутих уметничких и књижевних постигнућа. Будући да је аристократска спона између високе вредности и трајности била нарочито својствена оним културама, у којима су биле доминантне цикличне представе о времену, римски осећај за високо достигнуће уметничког дела у себе је уједно укључивао и свест о дугом трајању. Отуда је класично могло да постане савршено прикладно обележје *ars longa*. Када је једном остварен овај семантички трансфер из економског у уметничко, за појам класичног је отворен необично широк дијапазон значењских могућности. Далеко од намере да их све исцрпимо, за проблем којим се бавимо биће довољно да овде подсетимо на три најмаркантнија значења класичног. Наиме, класичним се пре свега означава:

КЛАСИЧНО КАО ПОЈАМ ЕПОХЕ

Епохална димензија класичног специфична је по томе што као свој узор и врхунско мерило испоставља старогрчку уметност. Сходно избору таквог узора, за класично је било својствено укидање свега посебног у општем, које је уједно нормативно и типично. Хегелова дефиниција филозофије као бездана посебности и Гетеова констатација да уколико има било чега личног у уметничком делу, онда га то не уздиже, него му пре штети – представљају тек познатије примере поменуте парадигматичне функције општости за појам класичног. Захваљујући њој, пресудне

естетичке категорије класичног света биле су везиване за идеализоване облике сагласја и равнотеже, хармоније и симетрије. Њихова конкретна уметничка реализација изнад свега је била омогућена благодарећи дуговечној, вековима меродавној и незаобилазној замисли *ойџиће лейоџице* [Baudelaire 1917: 52].

Њој насупрот, пионирски гестови борбе за нови, романтичарски дух, одвијали су се у знаку оспоравања препознатљивих класичних мерила и вредности. Већ код Фридриха Шлегела (Friedrich von Schlegel) налазимо упозорење да појам класичног заправо почива на скривеној манипулацији несводивим ликовима времена, односно на суспензији времена посредством вечности. Поведемо ли рачуна о респектабилној отпорности општег на ћуди времена, схватићемо да је пут ка класичном незамислив без више или мање усиљеног „освајања” вечности. О пресудној улози тога механизма посведочиће и увид, да „чудо” класичног започиње тек након што се успостави стабилан знак једнакости између неограниченог, „вечног” трајања и конкретног уметничког дела.

Будући да позадину појма вечности по правилу испуњавају религијски мотиви, односно придеви који упућују с оне стране смртног, коначног и пролазног, историја класичног је у исти мах и ненаписана историја посредовања уметничког и религијског. Имамо ли у виду да је већ од прапочетака уметничког изражавања, дословце од првих уметничких записа на зидовима пећина, било неоспорно да је на делу уметнички гест као израз одређеног религијског искуства, онда се с појавом класичног бележи и реверзибилан процес. За њега је карактеристично да оно уметничко бива нештедимице кићено терминима из религијског регистра. Уколико је уметност све до модерног доба најчешће репрезентовала одређене религијске садржаје, онда са конституцијом појма класичног ступа на сцену процес дискретно, али свесно вођеног обожења, или барем посвећења посредством уметности.

Парадокс класичног постаје нам јасан чим схватимо да се нетакнутост временом, као истакнуто, „истинско” својство уметничких дела нипошто не може сагласити, нити онтолошки спојити са конкретним уметничким делом, које је по својој природи нужно коначно и ситуирано у времену. Ако је према монотеистичким идејама вечни Бог креатор коначног човека и коначног света, према класичном идеалу коначни човек постаје креатор бесмртног, односно вечног уметничког света. На основу ове комплементарности наговештава се и логичан исход, према којем је криза класичног нужно везана за оспоравање јединствене религије уметности.

Шлајермахер (Schleiermacher), а касније и Вилхелм фон Хумболт (Wilhelm von Humboldt) и Хегел (Hegel), сковали су појам *уметничке религије* [Müller 1999: 121], начинивши од њега стандардну ознаку за посебност античке класике. Поента тог појма била је да укаже да величанствена постигнућа класичне грчке уметности ваља повезати са религијским задацима која је она заправо требало да спроведе у дело. Њима насупрот, класично чини управо супротно. Уместо да фаворизује религијске сврхе,

изнесене и остварене у медију уметности, сматрамо да појам класичног заправо преокреће изворни поредак између уметности и религије. Разуме се, класична може постати и уметност која је од почетка до краја у служби религијских потреба, али класично нужно сведочи о религији уметности, барем у најужем смислу речи који теолошке атрибуте ексклузивно приписује уметничком делу. Међутим, упркос нашим очекивањима, према којима ће класично уздизати управо они, којима уметност понајвише лежи на срцу, испоставља се да га нико други није толико доводио у питање као што су то чинили романтичари.

Можда се неизречена логика романтичарског генија превасходно ослањала на самосвесно потенцирање свега онога, што је у класичној епохи додуше важило, али тек на прећутан или недовољно освешћен начин. Посматрана из ове перспективе, супротност између класичног и романтичног делује лажно и неуверљиво. Пре би се могло рећи да је реч о специфичној врсти блискости, јер романтизам не чини ништа друго, осим што потенцира суштинску црту класичног која није препозната као таква. Речју, ако се у класичној епохи без много устезања или оправдавања за уметност могло рећи да је божанска или небеска, рани романтичари желе да виде уметност тамо где је некада стајала религија. Притом, остварење те жеље они нису настојали да припреме тако што ће просто клерикализовати уметност и по сваку цену испунити њене форме препознатљивим религијским садржајима. Напротив, романтичарска религија уметности тежи њеном највишем замисливом друштвеном статусу посредством детеологизације, у смислу еманципације уметности од вечности и бесмртности.

Вратимо ли се Фридриху Шлегелу, уочићемо да романтичарска нелагода с класичним проистиче из тога што поменуте вечности заправо нема, и не може је ни бити, јер она не представља ништа реално, него је или пуки производ фантазије, или пак химера апстракције. Бити ван времена за романтичара више није представљало никакав посебан квалитет, него симптом изостале свести о пресудном карактеру уметничких продуката. Сагласимо ли се с овом примедбом, онда свако именовање остварених уметничких облика као класичних, за нас заправо неће представљати израз снаге него превасходно одлику неосвешћене уметничке слабости. Штавише, према Шлегелу, историја класичног је историја неспоразума, односно слављење утваре која не може бити обавезујућа, јер не полаже право на постојање. Напокон, не треба превидети ни да у позадини класичног овај рани романтичар уочава скривени егзистенцијално-психолошки механизам, према којем се испоставља да класично представља тек „извесни лажни фантом” [Schlegel 1979: 345].

Credo јенског романтизма био је везан за идеју да у времену у којем је енергија постала средство и орган уметности, класично само по себи више нема никаквог упоришта. Сабласни трагови нормативности класичног онда представљају тек последицу очајничке пројекције, посредством које слаба субјективност креира утешну представу о својој имагинарној снази, стабилности и недодирљивости. С друге стране, Шарл Бодлер (Charles Pierre Baudelaire), у делу чији наслов није тек случајно гласио *Романтици-*

чарска уметносћ (1852), упућује познату замерку класичној идеји опште лепоте да прикрива и чини невидљивим другачија лица лепоте. Лепота посебног и лепота околности за Бодлера не представљају неку „мању” или „нижу” лепоту, па стога песник позива на „установљење рационалне и историјске теорије лепог у супротности спрам теорије јединственог, апсолутно лепог” [Baudelaire 1917: 54–55]. На основу тога постаје јасно да, примењена на лепоту, идеја општости заправо и није универзална, него је тек искључива и скучена. Из перспективе песника, који међу првима уочава уметничку привлачност пролазног, тренутног и случајног – класична лепота успешно прикрива властито наличје, јер испод прокламоване непролазности и општеважности заправо негује једностраност и једнодимензионалност. Лепота непозната класичном израста из усмерености ка посебном, из непредвидљивих околности, из неке, наизглед споредне, али и несталне, пролазне особености која упућује на прелаз из-једног-у-друго. Таква лепота нема претензију на општост, нити на трајно важење, што јој ипак ништа не одузима од властитог шарма, него је управо чини таквом каква јесте. При том је важно напоменути да се модернистичко схватање лепог не конституише самостално, него у изричитој супротности спрам нормативних претензија класичне лепоте.

МОЖЕ ЛИ ПРЕКИД ПОСТАТИ ТРАДИЦИЈА?

Ако је класично некада износило на видело космички склад, целину природног поретка, романтичном је пре свега стало да буде уметност посредовања, динамичног прелаза, незаустављивог процеса. Уколико је донекле остало спорно да ли вечност заиста може бити субјект класичног, свакако је ван сваке сумње да субјект романтичког мора бити време. Дистинкција, смена у којој је вечност замењена временом јесте пресудна одлика епохе коју зовемо модерном, што ипак не подразумева да појава класичног усред модерног није могућа, о чему сведочи како епоха класицизма, с једне стране, и високи уметнички дometи Вајмарске класике, с друге.

Пресудна последица те супротности односи се на нестабилност појма модерног. Она ће ступати на снагу кад год из хоризонта потпуно ишчезну препознатљиви атрибути класичног антипода. Препуштено само себи, модерно се сучељава с непријатним пропитивањем властите могућности. Због тога не треба да чуде запажања која у првом плану истичу да је наш појам модерности далеко фрагилнији и упитнији чак и од појма савремености: „Од самог почетка, модерно је било заговарано, брањено [...] Савремено се, с друге стране, поставило као аутоматски одредива категорија или свеобухватни термин” [Обрист 2015: 10]. За ову дистинкцију необично је значајно да се *појам модерности на плану уметности састојао у релативизовању услова њеног вредносног ланца* [Riegl 1929: 147–148]. Уколико се сврха таквог геста састоји у непристајању да се било шта по аутоматизму прогласи апсолутним и неприкосновеним, онда више није сасвим очевидна и разумљива могућност модерности наочиглед модерног. Другим речима, поставља се питање има ли поме-

нута релативизација смисла када је реч о оним делима која су настала с пуном самосвешћу о властитој релативној вредности? Да ли њу ваља примењивати и на примерима безусловне посвећености феноменима прелаза и пролазности, спонтане посебности и тренутних околности, речју, на уметност насталу сасвим у „духу модерности”. Питање нас усмерава на нови парадокс: како се уопште може релативизовати оно што је по својој природи већ релативно?

Прва амбиција авангардиста дуго је била повезивана са вољом за прекидом, за радикално новим почетком с оне стране уметничке традиције. Октавио Паз (Octavio Paz) је уверљиво показао да гест који нешто прекида не може полагати право да ће једном постати традиција. Речју, непрекидно понављање прекида нужно води у бесмисао, јер се не може прекинути оно што циља да прекине нешто друго. Императив прекидања на тај начин сâм себе гризе за реп и неминовно клизи у *petitio principii*. Да би функционисало, прекидању је неопходна другост, тј. оно што је непрекидно, трајно, континуирано. Препуштено самом себи, прекидање нема чему да се обрати, јер напосто нема шта да прекине. Када извор своје виталности извесне уметничке форме доведу у везу с прекидањем, а притом настоје да укину претходну традицију и да допусте да као традиција важи само њихово темпорално, а не више вечно одређена динамика привремености – онда неизбежно започињу игре настајања и нестајања, појављивања и ишчезавања. Њихов исход је неизбежан, јер води у сусрет с кругом из којег није могуће изаћи.

АВАНГАРДЕ И КРАЈ СТВАРАЛАЧКЕ НЕГАЦИЈЕ

Пројект авангарди временом не негира само наслеђе које му претходи, него неизбежно обесмишљава и делатност чија је сврха да нешто прекине. Речју, не само да друга врста логичке грешке, *contradictio in terminis*, драматично угрожава замисао традиције саздане од самих прекида, него и континуитет прекида укида смисао прекидања. Узастопни прекиди се тада преокрећу у симулацију прекида, јер не само да деструирају нити које нас повезују са прошлошћу и тиме остају без било чега опипљивог што би се дало прекинути, него истовремено доспевају у безизлазну ситуацију уочавајући да је немогуће раскинути са гестовима који су и сами структурирани посредством воље за раскидом. Или, речима Октавија Паз: „Модерна уметност је почела да губи своје негацијске моћи. Од тада су њене негације ритуална понављања: побуна је постала поступак, критика реторика, а трансгресија церемонија. Негација је престала да буде стваралачка” [Paz 1976: 190].

Овоме увиду можемо да додамо да стваралачки капацитети негације неминовно остају да важе као сигнатура бившег, деветнаестовековног света, што значи да просто није оправдано одмеравати авангардну или поставангардну уметност спрам мере негације коју је она наводно била, или пак није била, у стању да спроведе у дело. Октавио Паз као да превиђа моћну историјску улогу нихилизма, који је загосподарио другом

половином 19. века. Наиме, друштвена иницијација нихилизма тешко би се могла схватити без значајног неповерења у стваралачке моћи идеја. Отуда смо потпуно сагласни с првим делом његовог аргумента, док бисмо други преформулисали у став да авангардна негација јесте престала да буде стваралачка, али због тога што више није ни желела да буде негација, него превасходно неутрализација.

Уколико агресивне покличе и радикалне радње авангардних уметника поистоветимо са неутрализацијом, а не са негацијом, схватићемо да њихов напор није био узалудан и да жељени ефекат ипак није у потпуности изостао. Наиме, поента неутрализације увек изнова позива на почетак, релативизујући тиме остварене уметничке домете и успостављајући свежи, наслеђем што мање оптерећени додир с властитим временом. У настојању да приближи нагласак свога разумевања неутрализације, феноменолог напушта сазнајно-теоријску раван и прелази на естетички терен. Хусерлов пример за неутрализацију није случајно везан за естетски став, јер уметничке феномене одликује јединствени начин бивствовања: „када се чисто естетички понашамо и неку репродукцију схватимо као ‘пуку слику’, онда јој не додељујемо печат бивствовања или небивствовања, могућности или вероватности и сл. Као што је очито, то не исказује никакву лишеност, већ модификацију, али модификацију неутрализације” [Husserl 1913: 226–227]. Притом, Хусерл инсистира да се не ради о пуком фантазирању, јер је оно специфично по томе што исту фантазију можемо да понављамо у недоглед, можемо да се одважимо и на фантазију унутар фантазије, док је за неутрализацију карактеристична једнократност: „понављање ‘операције’ неутрализовања је суштински искључено” [ibid.]. Разуме се, није реч о томе да неутрализација представља акт који је дословно непоновљив, у смислу да њега можемо да извршимо само једном у животу. Будући да се његова поента своди на модификацију важења, при којој је пресудна независност од постојања или непостојања интенционалног предмета, неутрализација представља акт који ништа не поставља, него радије реагује на оно постављено, анулирајући важење његовог постојања. С њом, као таквом, даље није могуће ништа чинити, па се у том смислу она испоставља као једнократна.

За разлику од негације, неутрализација задире у ткиво времена тако што омогућава да оно *quasi* изнова започиње. На тај начин бива омогућено да у први план доспе естетско искуство које превасходно израста из актуелних временских односа. У том духу Хусерлов савременик Корнелиус Гурлит (Cornelius Gurlitt) скреће пажњу да се сврха савремене уметности огледа у својеврсној темпоралној вивисекцији, која неутралише постојеће уметничке критеријуме и норме, препуштајући субјективност критичког суда уметности у руке интерсубјективно схваћеног времена: „не треба се питати да ли је нека уметничка интуиција правилна или погрешна, да ли је она успех или пропаст, него да ли је она израз времена, и то моћан, продоран израз времена” [Gurlitt 1924: 17].

Разлика између негације и неутрализације значајна је и неукидива. Према њој се дејство прве испоставља као континуитет онога што прет-

ходно важи, под претпоставком његовог делимичног укидања, а учинак потоње као дисконтинуитет с претходним уз суспензију његовог важења и покушај поновног започињања. Уколико је тако, да ли онда класично ваља поистоветити с режимом негације, а авангардно с поретком неутрализације? Премда наведена аналогија делује сугестивно и прихватљиво, било би веома наивно уколико бисмо се дрзнули да разлику неутрализације и негације у потпуности пресликамо на однос између класичног и авангардног. Овде се заправо не ради о два хетерогена режима или поретка, него о два епохална момента, од којих је један самосталан, а други није. За разлику од негације која не може без негираног, класично заправо може без савременог. Савремено, напротив, премда се конституише у гесту оспоравања вечног и класичног, заправо губи смисао након што целокупна уметничка продукција асимилиује идеју релативности и непревладиве контингентности својих творевина. Услов могућности савремене уметности отуда опстаје заједно са очувањем класичне, а бива угрожен уколико би се остварио Шлегелов сан да класична „сабласт” ишчезне једном за свагда. Парадокс авангардне позиције из ове перспективе делује потпун и заокружен: оно с чим авангарде желе да раскину представља услов њеног опстанка.

Због тога важење класичног као епохалног стила далеко превазилази своје иманентне границе. Као да виталност класичне уметности увек изнова надживљава саму себе. С друге стране, из истог разлога ће класично наставити да упражњава своју ноторну склоност ка проширивању појмовног опсега. То ће се догађати чак и тамо, где буде оспоравано на најрадикалнији могући начин. Искуства модерних сучељавања са класичним идеалима воде ка парадоксалном увиду да они не само да су преживели након своје наводне смрти, него су присутни и тамо где их некада није било. Виталност класичног у савременом смислу свакако није тек индиректног карактера, јер оно више не функционише само као својеврсни негатив спрам којег се модерни гест оријентише и црпи свој побуњенички смисао.

Поред ове заокружене и уврежене ознаке читаве епохе класично се показало и као подесно да сигнализира јединствену врсту динамике, према којој се испоставља као унутрашњи максимум читавог низа активности, које нису нужно биле синхроне, нити су се њихови актери морали познавати. Ово је нарочито видљиво на основу наредног значења класичног.

КЛАСИЧНО КАО КУЛМИНАЦИЈА ЈЕДИНСТВЕНОГ ПРОЦЕСА

Друго значење класичног одликује заокружено трајање, у којем се могу одредити почетак и крај, под условом да њима бивају обухваћени највиши дometи извесне делатности. Поред тога, за период пре почетка нужно остаје резервисан статус пукe припреме, док је за оно што следи након краја по правилу резервисана дијагноза регреса и пада у квалитету продукције. На помен класичног античког периода, мало ко ће помислити

на елејске филозофе или на стоички хеленизам. Уместо тога, оживеће асоцијације на Атину у Периклово време, на тријумф трагичког песništва, као и на несхватљиво обухватан и монументалан рад Платона и Аристотела.

Ипак, за разлику од класичног као „епохално” значајног, „нормативног” квалитета уметничког дела, ово значење класичног као извесног „доба” нипошто није саморазумљиво. Тако се говори о Вајмарској класици, у којој водећа места заузимају Шилер (Schiller) и Гете (Goethe), иако је првопоменути једнозначно доводио у питање „наивност” класичних идеала. Наиме, Шилер је луцидно увидео да се наивност заправо своди на детињаст чин који изненађује, јер је неочекиван. Сходно томе, мала деца заправо и не могу да буду наивна, пошто детињасто понашање у њиховом случају не представља ништа неочекивано.

Из те перспективе чини се крајње актуелном Шилерова појмовна копча између класичног и наивног. Наиме, класично није наивно *per se*, него то постаје у тренутку у којем се, насупрот нашим антиципацијама, успостави знак једнакости, хармоније и сагласја између уметника, уметничког дела и света. Неизречено настојање уметника да самог себе испостави као читав свет представља погонски мотив класичне наивности: „Песник је или природа, или ће њу тражити. Оно прво чини наивног, ово друго сентименталног песника” [Шилер 2008: 297]. Речју, један од два кључна представника Вајмарске класике, једнозначно је оспорио важење класичног идеала и није хтео да буде анахрони репрезент наивности. То ће рећи да је постало могуће да класичним буде именован мислилац и уметник чија уверења и стремљења су водила с ону страну класичне уметности и класичних идеала. Узгред, ваља рећи да је и Хегел, код којег је појам класичног готово потпуно истоветног садржаја као и појам лепог, демонстрирао себи несвојствену уздржаност, када се ради о придевској употреби класичног, јер је: „брижљиво избегао да окарактерише као класична Гетеова и Шилерова дела, премда је у њима видео врхунац немачке националне књижевности” [Allemann 1976: 853].

Када је већ реч о Хегелу и њему блиским мислиоцима, с генерације на генерацију се преноси баштина изванредних мисаоних узлета филозофског правца познатог као класични немачки идеализам. Није потребно бити експерт за „класични” идеализам да би се знало да је Кант, као први истакнути представник великог филозофског квартета, био изричит у својој оштрој критици идеализма. Штавише, једно поглавље *Критике чистиоџ ума* посвећено је оповргавању идеализма. Ова противречност, према којој се велики оспоравалац идеализма тумачи као „класични” идеалиста, није и једина, што ће савремене мислиоце нагнати да стару ознаку за енормни процват филозофске мисли крајем 18. и почетком 20. века узимају с озбиљном резервом: „Ко немачку класичну филозофију разуме као ‘немачки идеализам’ искључује неколико значајних представника из њиховог контекста и тиме поткопава могућност разумевања једне изузетно богате и комплексне епохе историје филозофије, уз то подлеже и опасности да изгуби из вида и једну од најважнијих, за савремена

сучељавања најзначајнију димензију класичне немачке филозофије: она није просто ‘идеализам’, него је епоха у којој је расправа између идеализма и реализма вођена на нов начин, до тада непознатим интензитетом и рафинираношћу која никада раније није досегнута” [Jaschke 2004: 165–166]. Какогод да се изјаснимо с обзиром на наведено оспоравање одавно увреженог „школског” одређења, остаће неоспорно да су модерни класици оспоравали класично, а класични идеалисти оповргавали идеализам. Преостаје да констатујемо: стабилност појма класичног у модерним условима је далеко варљивија него у античким.

Имамо ли ово у виду, неће нам деловати необично што се прикладност класичног да означи врхунац неког историјског развоја постепено испостављала као упитна. Штавише, конкретнија испитивања ће се по правилу сучелити са несагласјем између сукобљених темпоралних димензија које су назначене појмом класичног. С једне стране, за историзовано значење класичног карактеристично је да изузетно постигнуће бива прецизно лоцирано у временској скали према којој се и раније и касније испоставља нижи учинак, односно мање значајан резултат док, с друге стране, стилски моменат класичног истиче његову узорност, што упућује на трајност и солидност као пресудне одлике појма.

Сукоб везан за разумевање класичног потиче из иманентне тежње тог појма ка аутономној легитимацији. Наиме, уколико се њиме означава тек врхунац, онда тражено одређење нужно захтева и пропитивање с циљем да се утврди у односу на шта се класично испоставља као класично. Уколико је тако, онда класично као свој властити моменат неизоставно укључује и „не-класично”, без којег не може да буде одређено. Није спорно да познавање енглеског емпиризма и Лајбниц-Волфове школе, као и филозофских тенденција након Хегелове смрти, изузетно унапређују разумевање мисаоних продора начињених у периоду који именујемо класични немачки идеализам, али обавезност уважавања онога што му претходи и што након њега следи, угрожава средишњу интенцију класичног. Насупрот сваком историзовању, класичном за легитимацију није потребна никаква спољашња инстанца, јер извор своје величине и важења оно жели да црпи само из себе. На основу ове супротности између историзованог и парадигматичног момента у појму класичног упућени смо на треће значење.

НЕПРОЛАЗНОСТ, ВАНВРЕМЕНОСТ, „ВЕЧНОСТ” КЛАСИЧНОГ

Заједно са истраживањем појма класичног сазрева и утисак да историзовање модерне субјективности напослетку ипак није доспело на чистац са самим собом. Можда је упорна и наметљива промоција идеала транспарентности тек накнадна компензација у свету који сâм себи није до краја јасан. Наиме, уколико је хришћанска визија вечности некада надвисивала, те повратно стабилизовала сваку дубљу узнемиреност у пролазном, нудећи јединствену, ненадмашну, трансцендентну утеху за

несавладане противречности људскога света, онда је разумљиво и да је секуларизована свест осетила потребу да пронађе нови модел за регулисање властитих странпутица. Услед те нужде класично се промовисало као поуздани коректив неизбежних једностраности и недоследности у свету лишеном трансцендентних упоришта. Отуда се постепено стабилизovala и неутажива потреба да домете властитог доба непрекидно упоређујемо са класицима. Конкретније речено, та потреба не значи ништа друго до тога да вредност учињеног у нашем времену огледамо спрам тобожњих узора за сва времена. Уколико је тако, значење класичног које се приписује старогрчкој уметности има мало тога заједничког са значењем које је данас на снази. Ако је некада класично означавало тријумф целовитог приказа космичног поретка уз неизбежни додир с трансценденцијом, сада класично практично попуњава празнину услед изостале трансценденције и омогућава сагледавање домета фрагментарног приказа пролазног поретка ствари.

Услед поменуте потребе за класичним процес секуларизације није био у прилици да означи почетак краја ванвремених узора него је, напротив, указао на појачану тражњу за њиховим конструисањем и очувањем. Премда се могло очекивати да ће изнедрити нови модел легитимације својих постигнућа, секуларизација није елиминисала него је, против свих очекивања, дала неслућени замах производњи класичног. Наиме, одбацивање трансцендентних оквира који надвисују и осигуравају људско постојање изискивало је какво-такво организовање испражњеног простора који су некада попуњавали божанствени узор. Уместо њих, на сцену су могли да закораче „иманентни“, историјски легитимисани ликови. Последице знамо.

Након што је напуштена вера у Божје управљање светом и у натприродна чуда, створени су неопходни предуслови за уважавање ванредних људских дела. Самим тим, значајно је порасла вредност свега онога што је у стању да постигне човекова природа. Надаље, стварање националних држава само је мултипликовало потребе за класичним. У таквим условима појам класичног поново је проширен. Далеко од тога да су морали да важе за сва времена и за све људе, класици су сада постали могући и као „национални класици“, што је практично значило да је неко могао да понесе тај атрибут упркос потпуној анонимности изван властитог језика и властите културе. Проверени старогрчки, или римски узор су новоствореним институцијама с националним предзнацима деловали тек као припрема за образовање и стварање властитих националних узора. Притом им је такође било од помоћи то што је, по природи ствари, национално оријентисаној инситуцији из принципијелних разлога неподношљиво да негује искључиво „иностране“ класике. Уколико би то чинила, била би на путу да саму себе укине као националну. Појава нација на историјској позорници је утолико представљала катализатор убрзаног процеса канонизације националних класика, који су по правилу добијали улогу лучоноша и јемаца колективног достојанства.

НАЦИОНАЛНО НА СТРАНИ КЛАСИЧНОГ, А НЕ САВРЕМЕНОГ

У још увек чујном еху потребе за стварањем националних класика препознатљиво је резигнирано одбијање савремених тенденција. Наиме, сведоци смо да је у једној особи врло ретко оствариво сагласје између првака националне идеје и поштоваоца савремене уметности. Оно што је у модерности било не само могуће, него и саморазумљиво, у савременисти је тешко замисливо. Двадесетовековни Гете, Пушкин, Радичевић и Његош би највероватније били принуђени да бирају: или национално или савремено. Штавише, на замишљеној скали која креће од либералног и толерантног националног заноса, а завршава шовинистичким фанатизмом, могуће је препознати и трагове интензитета сучељавања са савременом уметношћу, а они сежу од незаинтересованог допуштања, па до укидања, забране и искључивања. Пример нацистичког партијског програма изванредно показује да систем спојених судова функционише тако што обједињава најфанатичније промотере класичних уметничких облика Грчке и Рима, и бескомпромисне рушитеље савремених, „дегенерисаних” уметничких облика.

Историјска иронија се побринула да разорна појава нацистичког беса према савременој уметности ову *post festum* легитимише као антинацистичку, учини је идеолошки привлачном и пожељном, што је означило почетак послератне инвазије савремених дела у галерије и музеје, често без обзира на њихов квалитет и домете. Гурлитова дијагноза о субјективности времена тада се остваривала у мери која је далеко превазилазила сва очекивања. С друге стране, није ни мало случајно да је највећи полет и најозбиљније институционално етаблирање савремених уметности забележен у нацијама које нису могле да се подиче респектабилним низом „класика” унутар властитога националног корпуса, попут САД и Пољске. Оно што је другде важило као субверзивна авангарда, у тим земљама се стабилизовало и добило статус уметничког канона, форму трајног стандарда. Захваљујући овом необичном обрату, авангарде су понегде попримиле статус саморазумљиве уметничке „класике”.

Премда је стицајем историјских околности савремена уметност стекла признање у савременим националним државама, то још увек не значи да је отпор националних институција према њој у потпуности нестao. Напротив, поменути отпор одликује специфична логика и доследност, коју је много продуктивније разумети и уважити, него *ad hoc* презрети. Уздржаност националног спрам савременог проистиче из неминовног судара идеје о трајном и непролазном са идејом која се узда у тренутно, нестално. Надаље, општост и обухватност класичног, па макар у више или мање уским оквирима једне нације, може се учинити далеко поузданијом, односно уверљивијом од савремене понуде. Чак и ако се задржимо у националним оквирима, свежина дела уроњених у нашу стварност веома често може да делује као привидна и неминовно пролазна, уколико је пажљиво самеримо са оним најбољим што је некада створено у њиховом жанру, а да не говоримо о целини једне националне културе.

Последице несагласности класично опредељене националности и темпорално одређене савремености биле су двојаке. Док су једни сумњичаво гледали у савремену продукцију, њени промотери су по правилу развијали одбојност према класичном. Корене те одбојности треба потражити управо у метаисторијском призвуку, који је већ романтичарима постао наметљив, вештачки конструисан и неприхватљив.

Задатак прецизног лоцирања извора побуне против класичног није нимало једноставан. Не ради се само о томе да осећање јаловости и празнине веома ретко осваја оне средине у којима се не догађају значајнији уметнички искораци. Напротив, поруке разочарања најчешће стижу из средина „прејакe” и одвише обавезујуће традиције. Разуме се, најпре се мора развити свест о уистину великом да би се са сигурношћу могло говорити о слабом, просечном и недовољном. Због тога и оспоравања одређених културних формација имају смисла само тамо где су поједини уметнички облици и догађаји најпре заслужили неподељено колективно поштовање и уважавање.

Мада су се напади на класику испрва могли очекивати у срединама где је она достигла највише резултате и била у највећој мери негована, таква очекивања се ипак не подударају с историјском реалношћу. Примера ради, француски класицизам је свакако био најзначајнији и најснажнији, али се у тој земљи нису догодиле нити прве, нити најзначајније романтичарске провокације, него су се оне појавиле у Енглеској и у Немачкој. Сва је прилика да мотиве за пружање отпора класичном није могуће одгонетнути уз помоћ некадашње разлике између центра и периферије. Нема сумње да бунт против класичног није искључиво везан за културне „метрополе”, у којима најчешће столују они којима су ствари уметности посебно прирасле срцу. Класично, исто тако, не постаје предмет оспоравања у срединама које су неоптерећене традицијом, јер као такве оне немају ниједан разлог за побуну против нечега што није ухватило дубљег корена и не представља препознатљив објект колективног признања. Будући да је бесмислено оспоравати оно с чим се мало ко поистовећује, испоставља се да су се напади на класично најпре могли очекивати у средини у којој оно није било ни прејакo ни преслабо. Када бисмо покушали визуелно да је дочарамо, вероватно би необично личила на Јену. Или на Сремске Карловце.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Обрист, Ханс Улрих (2015). Манифести за будућност. *Златна жреда*, 159–160: 10–13. (прев. Ј. Срдић).
- Шилер, Фридрих (2008). Наивно и сентиментално песништво. У: *Познији филозофско-есетички сисии*. Ср. Карловци – Нови Сад (прев. О. Кострешевих).
- Allemann, Beda (1976). Das Klassische. In: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Band IV, Basel–Stuttgart: Schwabe & Co, Hg. J. Ritter/K. Gründer.
- Baudelaire, Charles (1917). Le peintre de la vie moderne. In : *L'art romantique*, Paris: Calmann Lévy.

- Gurlitt, Cornelius (1924). *Die Kunstwissenschaft der Gegenwart. In Selbstdarstellungen*. Leipzig: F. Meiner, Hg. J. Jahn.
- Husserl, Edmund (1913). *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie I*, Halle: Max Niemeyer.
- Jaschke, Walter (2004). Zum Begriff des Idealismus. In: C. Halbig, M. Quante, L. Siep, *Hegels Erbe*. Frankfurt am/M.
- Müller, Ernst (1999). 'Gerichtbarkeit bis in die verborgensten Winkel des Herzens'. Ästhetische Religiosität als politisches Konzept bei Kant-Schiller-Humboldt. In: H. Barck, R. Faber, *Ästhetik des Politischen – Politik des Ästhetischen*, Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Nake, Pjer-Vidal (1995). Eshil, prošlost i sadašnjost. U: Žan-Pjer Vernan i Pjer-Vidal Nake, *Mit i tragedija u antičkoj Grčkoj II*, Sremski Karlovci – Novi Sad: IKZS, prev. J. Popov.
- Paz, Octavio (1976). *Point de convergence. Du romantisme à l'avant-garde*, Paris: Gallimard (tr. R. Munier).
- Riegl, Alois (1929). Der moderne Denkmalkultus sein Wesen und seine Entstehung. in: A. Riegl, K. M. Swoboda, H. Sedlmayr, *Gesammelte Aufsätze*. Augsburg–Wien: Dr. B. Filser.
- Schlegel, Friedrich (1979). Über das Studium der griechischen Poesie, in: *Kritische Friedrich Schlegel Ausgabe*, Band I, F. Schöningh, Padeborn [et. al.].

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THREE FACES OF THE CLASSICAL

by

DRAGAN PROLE

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy

Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

proledragan@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: The article examines three crucial implications of the term “classical”. The first meaning is defined as epochal, and it is primarily presented in view of the brief history of the concept of *classicus*, but also considering the Baudelaire’s idea of “universal beauty”. The characteristics of the classical art are confronted with Friedrich Schlegel’s criticism of the romanticism, which reminds that the idea of a time-resistant art form is nothing realistic, but rather a mere fantasy or a chimera of abstraction. For a romanticist, being out of touch with the present no longer had a particular merit, but rather was a symptom of the absence of awareness what the crucial sense of the works of art really is. If the classical divulged the cosmic harmony, the integrity of the natural order, the romanticism prefers to be the art of mediation, the dynamic transition, the unstoppable process. In the second part of the article, the author analyzes the motives of anti-classical tendencies in the European art, demonstrating that onslaught on the classical could have primarily been expected in the environment where it was neither too strong nor too weak.

KEYWORDS: classical art, romanticism, universal beauty, anti-classical tendencies

САМОУПРАВЉАЈУЋА ВОЗИЛА И ОДГОВОРНОСТ У САОБРАЋАЈУ – СТВАРНОСТ ИЛИ ФИКЦИЈА?

НАТАША ТОМИЋ ПЕТРОВИЋ

Универзитет у Београду, Саобраћајни факултет
Војводе Степе 305, Београд, Србија
natasa@sf.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Самоуправљајућа возила сматрамо технологијом која ће изменити град, јавни и приватни превоз, као и концепт мобилности у целини. Велика препрека самоуправљајућим возилима су и правни услови, мада се ситуација на овом пољу постепено мења. Неспорно је да произвођачи треба да стекну више искуства у тестирању возила без возача на јавним путевима, пре него што понуде ову технологију широј јавности. Ширење аутономних возила зависиће од уверења јавности да су самоуправљајући аутомобили у великој мери безбеднији од оних којима се ручно управља. Ако човек не управља возилом, то указује да би одговорност у случају судара требало да падне на произвођача самоуправљајућег оперативног система аутомобила. Разјашњење кривице за незгоде некада ће повлачити за собом сложена питања подељене одговорности човека као возача и оних који обезбеђују технологију аутономног возила. Питање заштите приватности власника, такође је једно од актуелних, јер би ови подаци могли бити злоупотребљени. Заштита приватности путника требало би да буде у равнотежи с добити коју коришћење података доноси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: објективна одговорност, вештачка интелигенција, самоуправљајући аутомобили (возила без возача)

Водеће ауто-компаније и технолошке фирме, укључујући компанију Тојота (Toyota), Нисан (Nissan), Волво (Volvo), Мерцедес (Mercedes), као и интернет гиганта Гугл (Google), годинама истражују технологију самоуправљајућих возила, односно неке врсте аутопилота¹ за аутомобиле. Француски конструктори аутомобила Пежо Ситроен (Peugeot Citroen) и Рено (Renault) и страни БМВ (BMW), Форд (Ford), Тесла (Tesla), Ауди (Audi), Фолксваген (Volkswagen) активно се припремају за револуцију

¹ Иако ће возачи и даље морати да буду опрезни и учествују у вожњи, у одређеним фазама вожње нарочито на ауто-путу, моћи ће да укључе „аутопилот“ и већину посла препусте компјутерском систему.

аутономних возила. У Европи, градови у Белгији, Француској, Италији и Великој Британији планирају да управљају транспортним системима за аутомобиле без возача, а Немачка, Холандија и Швајцарска су дозволиле тестирање роботских аутомобила у саобраћају. Уместо потпуно самоуправљајућих возила Тојота (Toyota) и Лексус (Lexus) развијају „паметне аутомобиле” који комуницирају међусобно и пружиће помоћ у вожњи, с коначним циљем да спрече саобраћајне незгоде и обезбеде нам друмски саобраћај без смртних случајева [Insurance Information Institute, 2018]².

Самоуправљајућа возила сматрамо технологијом која ће изменити град, јавни и приватни превоз, као и концепт мобилности у целини. Ипак, велика препрека самоуправљајућим возилима су и правни услови, мада се ситуација на овом пољу постепено мења.

ТЕРМИНОЛОШКЕ И ЕТИЧКЕ ДИЛЕМЕ

За оваква возила се користе два термина: самоуправљајући аутомобили (*self-driving cars*) и аутомобили без возача (*driverless cars*). Постоје две различите врсте самоуправљајућих возила: полуаутономна и потпуно аутономна. Потпуно аутономна возила даље се деле на возила којима управља корисник и возила без возача.

Појам „аутоматизовани” означава контролу или управљање од стране машине, док „аутономни” означава самостално или независно деловање и постоји више степена аутономије самоуправљајућих возила [Wood et al. 2012: 1425]. Аутономни аутомобил (аутомобил без возача, самоуправљајући аутомобил, роботски аутомобил) је возило које је способно да осети своје окружење и саобраћа без доприноса човека [Gehrig et al. 1999].

Реч је о моторном возилу које користи вештачку интелигенцију, сензоре и координате глобалног система позиционирања (ГПС) – (*Global Positioning System – GPS*) да се доведе без активне интервенције човека-возача.

Закон америчког округа Колумбија (В 190931) – “Autonomous Vehicle Act of 2012” усвојен септембра 2012. године дефинише аутономно возило као возило способно да се креће без активног учешћа возача у управљању контролним системима возила, а подразумева возача – човека спремног да у сваком тренутку преузме контролу над аутономним возилом (секције 2 и 3 Закона). Закон америчке државе Вашингтон (2012 DC В 190931) из априла 2013. године одређује аутономно возило као „возило способно да се креће окружним путевима и тумачи уређаје саобраћајне контроле без активног учешћа возача у управљању контролним системима возила” (Секција 2 Закона). У Закону америчке државе Северне Каролине (Н 469)

² Студијом Института за осигурање безбедности друмског саобраћаја (*The Insurance Institute for Highway Safety /IIHS/*) из 2015. године утврђено је да су побољшања у дизајну и безбедносна технологија довели до ниже стопе смртности у незгодама које укључују најновије моделе аутомобила. Вероватноћа да возач погине у судару најновијег модела возила пала је за више од трећину за три године, а девет модела аутомобила имало је нула смртних случајева на милион регистрованих возила.

из 2017. године аутономно возило је дефинисано као возило способно за управљање на потпуно аутоматизован начин, укључујући и способност да аутоматски доведе возило у услове минималног ризика у случају критичног отказивања возила или отказа система (Секција 1 Закона, члан 18).

Главна етичко питање које окружује аутономна возила је одговорност. Ко или шта је одговоран (роботски аутомобил или човек), с обзиром да самоуправљајући аутомобил није имун на отказе софтвера.

Шта је потребно да роботски аутомобил претворимо у моралну машину [Coeckelbergh 2014: 266; Wallach et al. 2008]? Да ли он може да доноси моралне одлуке у тешким саобраћајним ситуацијама? Поставља се питање које су етичке смернице уграђене у компјутерски софтвер? Ако дете истрчи на улицу да ли ће компјутер самоуправљајућег аутомобила ризиковати повреду власника возила или власника неког другог возила да би избегао да повреди дете пешака? Са уласком нових аутономних технологија у свакодневни живот, морамо се суочити с етичким питањима и питањима која се тичу одговорности. Да ли је човек још увек одговоран, ако више није „возач” него „оператер (онај који рукује)”? Можемо ли у овој ситуацији уопште говорити о одговорности за вожњу? Модерни аутомобили чине њихове возаче анонимним, а одговорност остаје апстрактна. Самоуправљајући аутомобили постају у потпуности аутомобили „без возача”, па учесник у овој врсти саобраћаја не осећа никакву одговорност [Coeckelbergh 2014: 265, 267]. У решавању практичних проблема одговорности приступ оријентисан ка превенцији може бити бољи него приступ након незгоде („кога треба окривити”?), а изазов је поново створити саобраћај као праксу која омогућава и охрабрује одговорно понашање [Coeckelbergh 2014: 268].

ОДГОВОРНОСТ САМОУПРАВЉАЈУЋИХ ВОЗИЛА

Кључно питање је ко је у очима закона одговоран за незгоде које проузрокују самоуправљајући аутомобили? Да ли је то власник аутомобила, његов произвођач или творац софтвера или роботски аутомобил сâм? Уколико желимо веће присуство робота у нашем окружењу потребно је да одредимо њихов правни статус, а ако их не дефинишемо као правне субјекте с одређеним законским правима и обавезама биће тешко да се ефикасно користе.

Докле год је возач аутономног возила одговоран да пази на услове пута спреман да преузме контролу над његовим самоуправљајућим возилом, сматраће се одговорним ако тај аутомобил проузрокује незгоду. Али, ако би возило требало да обавести возача да поново преузме контролу, уколико то услови захтевају и возило то не изврши или пропусти да обезбеди довољно времена за преузимање контроле, можемо претпоставити да ће возач окривљен за незгоду тврдити да је кривица на самоуправљајућем начину руковања возилом. Питање је да ли је незгода настала због отказа аутономне технологије, грешке човека-возача или обоје. Произвођачи прихватају одговорност, али не за све потенцијалне незгоде самоуправљајућих

аутомобила. Ако купац злоупотреби технологију или ако други корисник пута проузрокује незгоду, не треба кривити произвођача, већ купца или треће лице. Међутим, с друге стране чини се неправедно да људе сматрамо одговорним за понашање које они не могу да контролишу.

Ако аутономни аутомобил проузрокује незгоду, произвођач је већ у ланцу одговорности. Ако произвођача возила сматрамо одговорним, поставља се питање да ли постоји опасност да произвођачи одустану од даљег развоја ове технологије. Обавеза произвођача је да пружи разуман степен пажње при креирању/пројектовању својих производа. Свака компанија која продаје самоуправљајући аутомобил, који, на пример, није тестиран по лошем времену, може да буде тужена за нехат, ако неки од њих учествује у незгоди током снежне олује. Чак иако не буду проглашени немарним, произвођачи још увек могу да буду одговорни по основу „објективне одговорности” за било који проблем који се открије у њиховим финалним производима, или могу да буду тужени за недостатке у пројектовању или производњи. Такође могу бити одговорни ако пропусти да упозоре кориснике на ризике при коришћењу или злоупотреби производа или услуга. Стога, компанија „Волво” планира да својим првим купцима пружи посебну обуку за њихове самоуправљајуће аутомобиле [Harris 2015]. Обавеза је произвођача да и после продаје обезбеди упозорења која се тичу новооткривених ризика.

Међународна Бечка конвенција о друмском саобраћају (*Convention on Road Traffic*)³ закључена је 8. новембра 1968. године, а ступила на снагу 21. маја 1977. године, ставља одговорност за аутомобил на возача, наводећи: „сваки возач ће у сваком тренутку бити способан да контролише своје возило”. Возачи такође морају поседовати физичку и менталну способност да контролишу аутомобил и просечно знање и вештину да спрече да аутомобил нанесе штету другоме.

Након незгоде одговорност пред законом може још увек да зависи од тога да ли је судар настао због нехата човека-возача или мане аутомобила. Понекад би могло да буде због оба фактора. Према важећем закону, у САД ако се самоуправљајући аутомобил судари одговорно је лице које је поступало с нехатом, било да је то возач који није показао дужну пажњу или произвођач који је произвео неисправан производ. Има смисла да се возач још увек сматра одговорним када се узме у обзир да аутономни софтвер мора да прати скуп рационалних правила и да није као човек када поступа с неочекиваним⁴ [Savirimuthu 2015]. Замислимо да самоуправљајући аутомобил скрене да би избегао да удари јелена, а у покушају да то учини удари у други аутомобил. Ако је аутомобил учинио оно што би и човек као добар возач учинио да ли би произвођач требало да буде одговоран за штету у оваквој ситуацији? У свету права, „ауто постаје одво-

³ Конвенцију су ратификовале 74 земље. Некадашња Југославија потписала је и ратификовала Конвенцију 8. новембра 1968. године, односно 1. октобра 1976. године, а за Републику Србију је по основу сукесије обавезујућа од 12. марта 2001. године.

⁴ У случају судара Гугловог аутомобила, аутомобил је претпостављао да ће возач аутобуса бити рационалан и да ће му дозволити пролаз. Човек би знао или требало да зна да ово неће увек бити случај.

јено биће, способно да буде осигурано, које потенцијално обезбеђује бржу исплату осигурања жртвама истовремено штитећи власнике од неоснованих тужби”. Према мишљењу других аутора, на пример Б. Џонса (Brian Sherwood Jones), неодрживо је да је незгода грешка робота. Он тврди да ће ако не „доделимо одговорност људима” доћи до „масовног избегавања одговорности”. Интересантно је ипак да данас одговорност за аутономна возила на путу почива на правном лицу [Madrigal 2014].

Технологије самоуправљајућег аутомобила долазе с упозорењем да нису изоловане од грешака у софтверу или дизајну, али произвођачи могу да буду одговорни за нехат ако постоји доказ да је незгода проузрокована маном производа. Закон о заштити потрошача (Consumer Protection Act) Уједињеног Краљевства из 1987. године обезбеђује правну заштиту за купце производа с недостатком. У случају самоуправљајућих аутомобила, то се може проширити не само на произвођача аутомобила, већ и на компанију која програмира аутономни софтвер. Потрошачи не морају да докажу да је компанија поступала с нехатом, већ само да је производ имао недостатак и да је проузроковао штету. Мало је теже доказати да софтверске компоненте имају мане и што је још важније, да је то довело до повреде или штете. Утврђивање одговорности може такође бити тешко ако постоји доказ да је возач ометао софтвер. Ово је посебно проблематично када напредне технологије омогуће да вожњу ефективно деле аутомобил и возач. Произвођачи такође имају посебне тактике одбране, као што су, на пример, позивање на границе научног знања које су их спречиле да открију недостатак. Када је реч о одговорности возача, законом се захтева да возачи показују исти степен пажње без обзира колико је технолошки усавршен аутомобил или колико им је позната та технологија. Ако возачи не успеју да надзиру аутомобил или створе предвидиви ризик од штете или повреде, они крше обавезу дужне пажње. Ово указује да нам без законских измена самоуправљајући аутомобили неће омогућити да скломимо поглед с пута [Savirimuthu 2015].

Нејасно је како би требало применити концепт одговорности за деликте који почива на интеракцијама између човека и возила на вештачку интелигенцију. Предлог је да се прошири деликтно право и знање ка квантитативном динамичном тестирању софтвера ради одређења одговорности за одлуке које доноси вештачка интелигенција коју користи програмирање у аутономним возилима [Madrigal 2014]. Разјашњење кривице за незгоде некада ће повлачити за собом сложена питања подељене одговорности човека као возача и оних који обезбеђују технологију аутономног возила.

Актуелни режим у Белгији чини увођење потпуно самоуправљајућег аутомобила немогућим јер ова технологија није у складу са законом. Одговорност возача прописана је у белгијском Законику о друмском саобраћају и неким одредбама белгијског Грађанског законика. Члан 8.1 белгијског Законика о друмском саобраћају јасно указује да „свако возило (у покрету) мора имати возача”. Одредбе белгијског Грађанског законика применљиве на штете су чланови 1382 и 1383. Ове одредбе директно

упућују на људске личности („сваки чин људског лица /.../”). Алтернативна опција може бити ослањање на члан 1384, који садржи одговорност за „ствари под старатељством”, али то не би знатно променило, јер би човек и даље био одговоран за дело које је учинио његов ауто (тј. ствар под њиховим надзором). Одговорност произвођача аутомобила за њихове производе обухвата и грађанску и кривичну одговорност. Кривична одговорност је уграђена у члан IX.2 Законика привредног права с обавезом произвођача аутомобила да искључиво износи безбедне производе на тржиште. Режим грађанске одговорности, заснован на објективној одговорности, садржан је у белгијском Закону о одговорности за квалитет производа од 25. фебруара 1991. године, који представља примену Директиве Савета од 25. јула 1985. о одговорности за производе с недостатком (Council Directive 85/374/EEC of 25 July 1985 on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States concerning liability for defective products). Члан 1 Закона наводи да ће „произвођач бити одговоран за штету проузроковану недостатком његовог производа” [De Schrijver 2016: 12–13].

Неспорно је да ће законодавство морати да прати настанак и развој нових технологија, уколико желимо да оне уђу у наше животе и обезбедимо њихову безбедну примену и јасно дефинисану одговорност у случају настанка штете.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Живимо у времену када технологија свакодневно мења свет око нас и наше свакодневне навике и занимљиво је пратити како ће се ова технолошка достигнућа даље развијати. Нема власти над пролазношћу. Технологија самоуправљајућих аутомобила свакако много обећава, али је у веома раној фази развоја. Поставља се питање да ли путујемо ка савршенству? Сматра се да ће аутономна возила отпорна на људске грешке представљати прву праву велику транспортну револуцију 21. века.

Законодавци се залажу за равнотежу између безбедности и технолошког развоја. На путевима не би требало да буде места за небезбедне технологије, али није решење ни спречавање лакшег начина да возила која побољшавају безбедност доспеју до потрошача. Биће важно успоставити национално доследан скуп прописа о безбедности. Ширење аутономних возила зависиће од уверења јавности да су самоуправљајући аутомобили у великој мери безбеднији од оних којима се ручно управља. Стални напредак на пољу развоја вештачке интелигенције отвара врата машинама које ће моћи директно да утичу на судбине човека. Очекује се да ће возила којима управљају компјутери постати комерцијално доступна до краја деценије, а компанија Гугл, као и више великих произвођача аутомобила, већ тестира у реалним условима у саобраћају своје моделе (прототипове) опремљене сензорима. Питање заштите приватности [Samčović i Tomić-Petrović 2015] власника, односно спречавање злоупотребе података о кретању возила ради праћења људи у њима, такође је једно од актуелних.

Доба самоуправљајућих возила и није тако далеко, а ова тема је веома сложена и поред многих предности појава ове врсте возила отвара нова, бројна питања и недоумице. Пре него што дође до реализације планова о увођењу самоуправљајућих возила у свакодневни саобраћај потребно је сагледати све предности и мане како би савремено друштво било потпуно спремно када се аутомобили без возача једнога дана нађу на улицама наших градова. Неспорно је да произвођачи треба да стекну више искуства у тестирању возила без возача на јавним путевима пре него што понуде ову технологију широј јавности.

Самоуправљајући аутомобили можда ће морати да сачекају, ако постојећи правни оквир не понуди довољну правну сигурност. Можда се у решавању практичних проблема одговорности треба оријентисати на рад на превенцији уместо на разматрања кога треба окривити након незгоде, а све с циљем да створимо саобраћајни систем који омогућава и подстиче одговорно понашање.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Coeckelbergh, Mark (2014). Responsibility, Robots, and Humans: A Preliminary Reflection on the Phenomenology of Self-Driving Cars, *Proceedings of conference Robo-Philosophy – Social Robotics and the Future of Social Relations*. University of Aarhus: IOS Press, 265–269
- Gehrig, Stefan K. and Fridtjof J. Stein (1999). Dead reckoning and cartography using stereo vision for an autonomous car: 1507–1512. *Proceedings 1999 IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems. Human and Environment Friendly Robots with High Intelligence and Emotional Quotients* (Volume 3). Kyongju, Korea: the Institute of Electrical and Electronics Engineers.
- Samčović, Andreja i Nataša Tomić-Petrović (2015). Zaštita privatnosti kod vizuelnih informacija u umreženom svetu. *Zbornik radova / Trideset treći simpozijum o novim tehnologijama u poštanskom i telekomunikacionom saobraćaju PosTel 2015*, Beograd: Saobraćajni fakultet, 285–294.
- Wallach, Wendell and Colin Allen (2008). *Moral machines: Teaching robots right from wrong*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Wood, Stephen; Jesse Chang, Thomas Healy and John Wood (2012). The potential regulatory challenges of increasingly autonomous motor vehicles. *Santa Clara Law Review*, L, 4(9): 1423–1502.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- De Schrijver, Steven and Olivier Van Fraeyenhoven of Astrea (2016). Self-Driving Cars in Belgium: A Clash Between Innovation and Liability. *Telecommunications Media & Technology*. January 2016. Доступно на: http://astrealaw.be/backend/admin/sites/default/files/wwl_tmt_2016_-_article.pdf. Приступљено: 23. 9. 2017.
- Harris, Mark. Why You Shouldn't Worry About Liability for Self-Driving Car Accidents. *IEEE Spectrum*, 12. 10. 2015. Доступно на: <https://spectrum.ieee.org/cars-that-think/transportation/self-driving/why-you-shouldnt-worry-about-liability-for-selfdriving-car-accidents>. Приступљено: 13. 8. 2018.

- Insurance Information Institute* (2018). Background on: Self-driving cars and insurance. Auto-Technology. July 2018. Доступно на: <https://www.iii.org/article/background-on-self-driving-cars-and-insurance>. Приступљено: 17. 9. 2018.
- Madrigal, Alexis C. If a Self-Driving Car Gets in an Accident, Who-or What-Is Liable? (2014). *The Atlantic:Technology*. 13. 8. 2014. Доступно на: <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2014/08/if-a-self-driving-car-gets-in-an-accident-who-is-legally-liable/375569/>. Приступљено: 12. 12. 2017.
- Savirimuthu, Joseph (2016). Google car crash – who's to blame when a driverless car has an accident?. "*The Conversation*". March 4, 2016. Доступно на: <http://theconversation.com/google-car-crash-whos-to-blame-when-a-driverless-car-has-an-accident-55664>. Приступљено: 10. 7. 2018.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

SELF-DRIVING CARS AND LIABILITY IN TRAFFIC – REALITY OR FICTION?

by

NATAŠA TOMIĆ-PETROVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Transport and Traffic Engineering
Vojvode Stepe 305, Belgrade, Serbia
natasa@sf.bg.ac.rs

SUMMARY: Self-driving vehicles are considered to be the technology that will change the city, public and private transportation, as well as the concept of mobility in general. The great obstacle to self-driving vehicles are legal conditions, although the situation in this area is slowly changing. It is indeed true that producers need to gain more experience in testing vehicles without a driver on public roads before this technology is offered to the general public. The expansion of autonomous vehicles will depend on the public belief that the self-driving cars are considerably safer than those manually-controlled. Lawmakers intercede in favor of a balance between security and technological development. There should not be place for unsafe technologies on the roads, but the solution is not to prevent the easier way for vehicles that improve safety to reach consumers. If a man is not driving the vehicle, that appoints responsibility to the manufacturer of the self-driving operating system of the car in the event of a collision. Clarification of the blame for the accident will sometimes entail complex issues of allocating responsibility of man as the driver and those who provide technology of autonomous vehicle. The issue of privacy of the owner is also one of the current ones, because these data could be misused. Protection of privacy of the passenger should be in balance with the gain that the utilization of data brings. Self-driving cars may have to wait if the existing legal framework does not offer sufficient legal certainty.

KEYWORDS: self-driving cars (driverless cars), reality, future, responsibility

АНАЛИЗА ПРИНОСА НА ИНВЕСТИЦИЈЕ ТРГОВИНЕ СРБИЈЕ: АКТУЕЛНО СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

РАДОЈКО ЛУКИЋ

Универзитет у Београду
Економски факултет
Каменичка 66, Београд, Србија
rlukic@ekof.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У врло значајне мере перформанси трговинских предузећа спада принос од инвестиција. То се посебно односи на принос бруто марже од залиха. У овом раду се с обзиром на то посебно истражује тренд и фактори приноса од инвестиција, с посебним освртом на принос бруто марже на залихе трговине у Србији. Ефикасност управљања инвестицијама у малопродајним компанијама у Србији на нижем је нивоу у односу на глобалне малопродавце. У циљу повећања у будућности неопходна је свакако примена „нових модела пословања” и савремене технологије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: бруто оперативна маржа, профит, капитални издаци, актива, фиксна актива, нето обртни капитал, залихе, инвестиције

Трговина као посебна привредна делатност у Србији дуго је код убрајана у непроизводну сферу, у којој се врши само прерасподела а не и стварање нове вредности. Отуда су проистицале и одређене специфичности њеног третмана и положаја у оквиру целе друштвене репродукције. У нашој, релативно новијој, економској историји то се огледало између осталог у политици (односно, контроли) цена, где је, можда и више него у сфери производње, самосталност трговинских организација била значајно сужена. Да ли је резултат тога (и других фактора) био и неповољан (или неповољнији) економски положај ове делатности, не представља резултат нашег рада. Али, свакако треба нагласити да су такве констатације биле врло честе.

Током последњих деценија аутономија привредних субјеката знатно је проширена, укључујући и трговинска предузећа. Стога и анализа економског положаја ове, као и сваке друге делатности, добија значајно другачији смисао у односу на претходну ситуацију, у којој је улога државе била доминантна, ако не и одлучујућа. С тим у вези поставља се питање избора адекватних показатеља, којима ће се тај економски положај што

објективније приказати. Данас су ти проблеми аутономни, сваки истраживач, укључујући и аналитичке службе у оквирима предузећа, има могућности да самостално одређује све елементе одговарајуће анализе, што је значајно другачија позиција у односу на поменути, претходни период, када су такви показатељи, самим тим и оквири анализе, углавном били одређени од стране државе, или њених одговарајућих тела, као мање или више обавезни.¹

Пракса конструисања и примене оваквих показатеља искристалисала је њихов већи број, који се најчешће групише у неколико посебних група, као што су показатељи ликвидности, показатељи задужености (финансијске структуре), показатељи активности (обртања средстава), показатељи профитабилности (рентабилности). Наравно, анализа економског положаја (предузећа, или њихових групација) најчешће се не задржава на коришћењу оваквих показатеља (анализа економско-финансијских показатеља, или радио анализа), пожељно је да они буду допуњени и анализом других аспеката пословања, за шта се користе и друга аналитичка средства.²

Ми ћемо се у оцени економског положаја трговине задржати на показатељима профитабилности, будући да је она резултат и циљ целокупног пословања, и да као таква с аспекта власника предузећа, односно деоничара, па и других конституената, представља најзначајнију, сводну групу показатеља. У оквиру ове групе развијен је, такође, велики број показатеља, почев од показатеља марже профита, преко показатеља ефикасности (поврата), до система показатеља укључених у Ди Понт шему анализе профитабилности. Већина ових показатеља заснована је на подацима из биланса предузећа (биланс стања и биланс успеха), што представља основ за стандардну (статичку) анализу, али у новије време развија се и већи број показатеља на основу биланса токова готовине, што самим предузећима, односно аналитичарима пружа додатне могућности (тзв. динамичка анализа).³

Принос на инвестиције може се повећати ефикасном контролом кључних фактора [Case Study: Increasing Return on Investment at Retail]. У овом раду биће указано на неке од њих. У кључне факторе спада тржишно учешће. Истраживањем у пракси утврђено је да постоји значајна повезаност (корелација) између приноса на инвестиције и тржишног учешћа. С повећањем тржишног учешћа повећава се принос на инвестиције [Buzzell et al. 1975].

¹ Појава и развој система показатеља у привреди бивше СФР Југославије били су повезани, пре свега, с настојањима државе да оствари контролу над расподелом укупног прихода и дохотка у привредним организацијама. Међутим, веома брзо, већ средином 1960-их година, и саме привредне организације почеле су с креирањем и коришћењем сопствених показатеља, па су се, и у периоду када није постојала одговарајућа законска обавеза њиховог коришћења, за то саме залагале. Видети: [Буквић 2009: 125; и даље].

² Видети неки од уџбеника *Анализе пословања*, или *Управљачког рачуноводства*. На пример: [Стевановић и др. 2010; или: Žarkić Joksimović 2005].

³ У нашој литератури овај аспект анализе финансијских извештаја промовисала је Р. Павловић [2012].

МЕТОДОЛОШКА ПИТАЊА

У контексту мерења перформанси компанија, између осталог и трговинских, посебно се због значаја анализира принос на инвестиције. У овом раду се истражују специфичности мерења и детерминанте приноса на инвестиције трговинских компанија. Специфична мера приноса на инвестиције у овим компанијама је принос бруто марже на залихе. То је разумљиво када се има у виду чињеница да се трговинска предузећа баве прометом роба. Од укупне њихове имовине највећи део се односи на обртна средства, односно од укупних обртних средстава на залихе.

Литература посвећена општој анализи приноса на инвестиције је богата. Све је богатија и литература која се бави специфичностима мерења и анализе фактора приноса на инвестиције у трговини. При писању овог рада коришћена је релевантна литература, како из опште проблематике, тако и примењене на случај трговине [Berman 2013; Levy 2014; Choudhary 2017; Ichسانی 2015; Kumar 2017; Khan 2016; Lukić 2011, 2015, 2016, 2017].

Предмет истраживања у овом раду је анализа приноса на инвестиције трговине у Србији. Циљ и сврха истраживања је да се што комплексније истражи ова проблематика. Познавање тренда и фактора приноса од инвестиција је претпоставка за предузимање релевантних мера за повећање приноса на инвестиције трговине у Србији у будућности. У томе се поред осталог огледа научно-стручни допринос рада. То се посебно односи на литературу у Србији, јер колико је нама познато не постоји готово ни један рад који се бави целовитом третираном проблематиком, посебно из угла емпиријске анализе.

Основна хипотеза истраживања је да је принос на инвестиције значајна мера перформанси трговинских предузећа. То се посебно односи на мерење приноса на инвестиције у залихе, нову информациону и комуникациону технологију (*online* продаја, радиофреквентна идентификација RFID), као и у развоју приватне робне марке. Значај те хипотезе потврђују резултати емпиријских истраживања приноса на инвестиције глобалних малопродаваца, као и у овом раду, на примеру трговинских компанија у Србији.

Методологија истраживања примењена је следствено карактеру предмета истраживања. Коришћена је анализа коефицијената (рацио анализа), Ди Понт анализа, компаративна анализа и статистичка анализа и DEA модел.

За писање овог рада емпиријски подаци су прикупљени за глобалне малопродавце из литературе, годишњих извештаја и са веб-сајтова. Коришћени су и подаци Еуростата. Што се трговинских предузећа у Србији тиче, емпиријски подаци су узети из годишњих финансијских извештаја које публикује Агенција за привредне регистре Републике Србије за анализиране године.

Коришћени емпиријски подаци у овом раду су упоредиви на глобалном нивоу. Упоредива је на истом нивоу и примењена методологија. Ограничења истраживања с обзиром на то практично и не постоје.

ИНВЕСТИЦИЈЕ ТРГОВИНЕ У СРБИЈИ

Инвестиције су неизоставан предуслов раста и развоја предузећа, као и целе привреде. Инвестиције по запосленом представљају врло значајан индикатор инвестиционих улагања у континуираном унапређењу пословања уопште, па и у трговини. Он је различит у трговини по појединим земљама под утицајем различитих фактора, као што су стопа раста бруто домаћег производа, структура привреде, запосленост, животни стандард становништва, инфлација, камата, девизни курс, ризици и други. У Табели 1 приказане су инвестиције по запосленом у трговини одабраних земаља и Србије за 2015. годину.

Табела 1. Инвестиције по запосленом у трговини Србије и одабраних земаља (2015)

ЗЕМЉА	Инвестиције по запосленом (у €)
Немачка	3500
Француска	5500
Хрватска	1900
Италија	3400
Словенија	4300
Уједињено Краљевство	6200
Србија*	1700

Напомена: *Ауторов обрачун

Извор: Еуростат и Статистички годишњак Републике Србије 2017.

Подаци у овој табели показују да су инвестиције по запосленом трговине у Србији најмање у односу на посматране земље. Оне су мање него у трговини Хрватске и посебно Словеније. То само по себи упућује на закључак да је у нашу трговину неопходно више инвестирати, и то пре свега у савремену технологију у циљу остварења циљног профита уз максимално задовољење потреба потрошача.⁴ Могућности инвестирања, наравно, превасходно зависе од обезбеђења сопствених средстава, али у условима либерализације привредних токова и од страних инвестиција. Ово утолико пре што се трговина Србије током протеклих година показала као привлачна за стране директне инвестиције.

Стране директне инвестиције значајан су фактор развоја, раста и примене „нових модела пословања” трговине у Србији. Процентуално

⁴ Према подацима Републичког завода за статистику [Статистички годишњак Републике Србије 2017: 174–175] у 2015. укупне остварене инвестиције у основне фондове у Србији биле су 563.283,1 милион динара, од чега у трговини 48.069,6 милиона (8,53%) и у трговини на мало 18.308,2 милиона динара (3,25%).

учешће трговине у укупном приливу страних директних инвестиција Србије је приказано у Табели 2, по појединим посматраним периодима.

Табела 2. Учешће трговине у укупном приливу страних директних инвестиција Србије

ПЕРИОД	Учешће у %
2005–2008.	11
2009–2012.	21
2013–2015.	14
2016.	9
П12017.	11
Просек*	13,2

Напомена: *Ауторов обрачун

Извор: [Народна банка Србије]

Подаци у Табели 2 показују да у посматраном периоду у укупном приливу страних директних инвестиција Србије трговина учествује у просеку са 13,2%. То се може оценити као високо учешће за саму делатност, утолико више што је учешће трговине у укупним инвестицијама у основна средства, као што смо видели, значајно мање.⁵ Свакако, то се на свој начин одразило на инвестиције по запосленом, принос на инвестиције и унапређење пословања трговине у Србији.

АНАЛИЗА ПРИНОСА НА ИНВЕСТИЦИЈЕ

Мерење приноса на инвестиције

Постоје различити методолошки приступи утврђивања приноса на инвестиције. Према једном од њих, принос на инвестиције се обрачунава на следећи начин [Damodaran 2007]:

$$\text{Инвестирани капитал} = \text{Фиксна актива} + \text{Текућа актива} - \text{Текуће обавезе} - \text{Готовина} = \text{Фиксна актива} + \text{Неновчани обртни капитал}$$

⁵ Може се претпоставити да је то резултат освајања нових тржишта од стране страних инвеститора, али је за потврду таквог закључка ипак потребно одговарајуће истраживање. Ван оквира нашег рада остаје питање колико је то резултат мањих инвестиционих способности трговинских предузећа, и како би те способности требало анализирати и оцењивати. Један од новијих радова наших истраживача [Bukvić et al. 2017] дао је за наше услове нови приступ таквом истраживању, заснован на горе поменутих показатељима из биланса токова готовине.

Принос на инвестиције обрачунава се и према формули:

$$\text{Принос на инвестиције} = \frac{\text{Нето профит}}{\text{Инвестирани капитал}}$$

где је: Нето профит = Профит – Порез; Инвестирани капитал = Нето обртни капитал + Нето постројења и опрема + Остала оперативна актива – Вишак готовине; Вишак готовине = Готовина – Потребна готовина

У трговини врло је значајна мера приноса на инвестиције – принос бруто марже на залихе. Он се обрачунава према формули:

$$\text{Принос бруто марже на залихе} = \frac{\text{Бруто маржа}}{\text{Залихе}}$$

односно

$$\text{Принос бруто марже на залихе} = \frac{\text{Бруто маржа}}{\text{Продаја}} \times \frac{\text{Продаја}}{\text{Залихе}}$$

Принос бруто марже на залихе, дакле, функција је приноса од продаје и коефицијента обрта залиха. Њиховом адекватном контролом може се остварити циљни принос бруто марже од залиха.

Значајна мера приноса на инвестиције у трговини је и принос на маркетинг инвестиције:

$$\text{Принос на маркетинг инвестиције} = \frac{\text{Бруто маржа} - \text{Маркетинг инвестиције}}{\text{Маркетинг инвестиције}}$$

Утврђивање приноса на инвестиције у малопродаји илустроваћемо на примеру добро познате глобалне компаније Волмарт (Wal-Mart). У овој компанији принос на инвестиције калкулише се на начин приказан у Табели 3.

Подаци у Табели 3 показују да је принос на инвестиције код компаније Волмарт изнад 15%. Он може послужити осталим малопродавцима као „стандард” за упоређење у циљу предузимања одређених мера за побољшање.

Табела 3. Обрачунавање приноса на инвестиције у компанији Волмарт (у милионима долара)

	Фискална година (31. јануар)	
	2016.	2015.
КАЛКУЛИСАЊЕ ПРИНОСА НА ИНВЕСТИЦИЈЕ		
Нумератор		
Оперативни доходак	24.105	27.147
+Доходак од камате	81	113
+Депресијација и амортизација	9.454	9.173
+Рента	2.532	2.777
=Усклађени оперативни доходак	36.172	39.210
Деноминатор		
Просечна укупна актива из континуираног пословања	201.536	203.786
+Просечна акумулирана депресијација и амортизација	68,759	63.375
-Просечна потраживања	38.449	37.913
-Просечне настале обавезе	18.380	18.973
+Рента x 8	20.256	22.216
=Просечан инвестирани капитал	231.722	232.491
Принос од инвестираног капитала (ROI)	15,5%	16,9%
КАЛКУЛИСАЊЕ ПРИНОСА НА АКТИВУ		
Нумератор		
Доходак од континуираног пословања	15.080	16.814
Деноминатор		
Просечна укупна актива од континуираног пословања	201.536	203.786
Принос од активе (ROA)	7,5%	8,2%

Извор: [Wal-Mart – 2016 Annual Report]

Принос на инвестиције одабраних малопродаваца у свету

Принос на инвестиције је различит, под утицајем различитих фактора, посматрано према појединим привредним секторима. Он је, такође, различит према појединим секторима у оквиру саме трговине.⁶ Принос на инвестиције такође је различит код појединих малопродаваца, мерен нпр. на укупну активу [видети: Deloitte – Global Powers of Retailing, 2016; Deloitte: The Retail Profitability Challenge, 2017]. То је условљено, поред осталог, применом различитих стратегија пословања, нових модела пословања, савремене технологије и концепта одрживог развоја.

У Табели 4 приказан је принос на инвестиције селективних малопродаваца у циљу међународне компарације у овом раду, посебно с малопродавцима у Србији.

Табела 4. Принос на инвестиције одабраних малопродаваца

Компанија	Принос од инвестиција (%)
Wal Mart Stores Inc.	13,41%
Costco Wholesale Corp.	20,76%
Dollar General Corp.	18,98%
Home Depot Inc.	149,05%
Amazon Com.	5,11%
Best Buy Co Inc.	20,28%
Kroger Co.	12,98%
Supervalu Inc.	71,71%
Target Corp.	20,86%
Virco Mfg Corp.	26,12%

Извор: [CSIMarket: WMT's Management Effectiveness versus its Competition]

Под утицајем различитих фактора, као и саме природе пословања, различит је принос на инвестиције код појединих малопродаваца (и у односу на сектор: 2016: 14,95%). Тако, на пример, он је код компаније Хоум Депо (Home Depot Inc.) 149,05%, а код компаније Амазон (Amazon Com.) 5,11%.

Динамика приноса на инвестиције различита је код појединих малопродаваца. У Табели 5 приказана је динамика приноса на инвестиције и приноса на активу компаније Волмарт (Wal-Mart) за период 2007–2016.

⁶ Нпр., у САД се овај показатељ значајно разликује у трговини на велико (2016: 9,63%) и трговини на мало (2016: 14,95%), с обзиром на разлике у карактеру њиховог пословања [видети: CSIMarket: Next-Incubator – Reliable Partner for Startups].

Табела 5. Динамика приноса на инвестиције и приноса на активу компаније Волмарт (Wal-Mart), 2007–2016.

Година	Принос на инвестиције, %	Принос на активу, %
2007.	19,9%	8,8%
2008.	19,5%	8,4%
2009.	19,3%	8,9%
2010.	19,3%	8,4%
2011.	19,2%	9,1%
2012.	18,6%	8,8%
2013.	18,1%	8,9%
2014.	17,0%	8,1%
2015.	16,9%	8,2%
2016.	15,5%	7,5%

Извор: [Schneider 2017]

Подаци у датој табели показују динамику смањења приноса на инвестиције у компанији Волмарт (Wal-Mart) у посматраном периоду.

У Табели 6, у циљу што комплексније међународне компарације, приказана је динамика приноса на инвестиције компаније Хол Фудс Маркет (Whole Foods Market) за период 2014–2016.

Табела 6. Принос на инвестиције компаније Хол Фудс Маркет (Whole Foods Market), 2014–2016.

Год.	Принос на инвестиције (%)
2014.	14,7%
2015.	13,4%
2016.	12,7%

Извор: [Whole Foods Market – 2016 Annual Report]

У компанији Хол Фудс Маркет (Whole Foods Market) принос на инвестиције је око 13%. Он је нешто нижи него код компаније Волмарт. И код компаније Хол Фудс Маркет, као и код компаније Волмарт, у последње време смањивао се принос на инвестиције.

Принос на инвестиције код компаније Теско (Tesco) је нижи него код компанија Волмарт и Хол Фудс Маркет (Табела 7). Те разлике су поред осталог условљене и применом различитих стратегија пословања и концепта одрживог развоја.

Табела 7. Принос на инвестирани капитал компаније Теско (Tesco) и њених конкурената (фискална година крај фебруара 2017)

Компанија	Тржишна капитализација	Принос од инвестираног капитала (ROIC %)
Tesco PLC	\$22.981,35	6,53
Sainsbury (J) PLC	£6.804,06	4,26
Morrison (Wm) Supermarkets PLC	£6.678,66	8,62
Ocado Group PLC	£2.796,68	4,64
Greggs PLC	£1.796,85	23,93
Conviviality PLC	£891,34	7,42
Crawshaw Group PLC	£16,92	-11,90

Извор: [Tesco PLC]

ПРИНОС НА ИНВЕСТИЦИЈЕ У ТРГОВИНИ СРБИЈЕ

Ликвидност као фактор приноса на инвестициони капитал трговине у Србији

Ликвидност је врло значајан фактор приноса на инвестиције у трговини. У Табели 8, с обзиром на то, приказана је динамика ликвидности трговине у Србији за период 2012–2016.

Табела 8. Ликвидност трговине у Србији, 2012–2016.

	Обртна средства (милиони динара)	Текуће обавезе (милиони динара)	Текућа ликвидност (Обртна средства/ Текуће обавезе)*	Нето обртна средства (Обртна средства – Текуће обавезе), (милиони динара)*	Учешће нето обртних средстава у укупним приходима (%)*	Укупни приходи/ Нето обртна средства*
2012.	1.355.716	1.313.328	1,01	22.391	0,71%	139,58
2013.	1.361.155	1.368.137	0,99	-6.982	-0,23%	-427,91
2014.	1.366.798	1.341.375	1,01	25.423	0,84%	117,82
2015.	1.398.711	1.378.309	1,01	20.402	0,66%	150,87
2016.	1.528.078	1.474.663	1,03	53.415	1,57%	63,52

Напомена: *Ауторов обрачун

Извор: Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016. Београд: Агенција за привредне регистре Републике Србије.

Ликвидност трговине Србије је незадовољавајућа. Коефицијент текуће ликвидности није у складу са „стандардом” за ликвидност (2 обртна средства : 1 текуће обавезе).

Нето обртна средства (као мера ликвидности и солвентности) показују део обртних средстава финансиран из дугорочних извора средстава. Нето обртна средства трговине у Србији су незадовољавајућа у односу на „стандард”. Учешће нето обртних средстава у укупним приходима трговине у Србији је мање од 1%. У будућности је дакле неопходно ефикаснијим управљањем (активом и пасивом) побољшати ликвидност (и солвентност) као фактор приноса на инвестиције трговине у Србији.

Финансијски ризик као фактор приноса на инвестиције трговине у Србији

У значајне факторе приноса од инвестиција спада финансијски ризик (тј. финансијска задуженост) као детерминанта приноса од капитала. Принос од капитала у складу са стратегијским профитним моделом (DuPont анализом) се утврђује према формули:

$$\text{Принос од капитала} = \frac{\text{Профит}}{\text{Продаја}} \times \frac{\text{Продаја}}{\text{Актива}} \times \frac{\text{Актива}}{\text{Капитал}}$$

Принос на капитал је функција приноса од продаје, коефицијента обрта активе и финансијске задужености. Ефикасном контролом ових фактора може се остварити циљни принос на капитал. У Табели 9, у форми стратегијског профитног модела, приказан је принос на капитал трговине у Србији за период 2013–2016.

Табела 9. Принос од капитала трговине у Србији, 2013–2016.

Година	Принос од продаје (нето добитак/укупни приходи) (%)	Коефицијент обрта активе (укупни приходи/актива)	Финансијска задуженост (актива/капитал)	Принос на капитал (нето добитак/капитал) (%)
2013.	3,09%	1,38	2,89	12,01%
2014.	2,98%	1,38	2,83	11,42%
2015.	3,19%	1,40	2,73	11,83%
2016.	3,20%	1,45	2,70	12,24%

Напомена: Ауторов обрачун

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

За трговину у Србији је карактеристична висока финансијска задуженост (као мера финансијског ризика). То се на свој начин одразило и на принос на капитал. У будућности, неопходно је ефикасније управљати финансијским дуговима у циљу остварења циљног приноса на капитал трговине, што ће се позитивно одразити и на принос на инвестиције.

Покриће камате као фактор приноса на инвестиције трговине у Србији

Камата спада у значајне факторе приноса на инвестиције. Она утиче како на нето добитак тако и на инвестирани капитал као компоненте приноса на инвестиције. Из тих разлога овде се анализира покриће камате трговине у Србији. У Табели 10 приказано је покриће камате трговине у Србији за период 2013–2016.

Табела 10. Покриће камате трговине у Србији (2013–2016)

Година	Зарада пре камате, пореза и амортизације (EBITDA), (мил. динара)	Зарада пре камате и пореза (EBIT), (мил. динара)	Камата (милиони динара)	Зарада пре камате, пореза и амортизације (EBITDA)/ Камата	Зарада пре камате и пореза (EBIT)/ Камата
2013.	153.555	124.241	23.864	6,51	5,20
2014.	152.241	121.683	25.162	6,05	4,83
2015.	162.137	130.121	20.693	7,83	6,28
2016.	170.882	136.023	14.839	11,51	9,16

Напомена: Ауторов обрачун

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

Подаци у датој табели показују да су коефицијенти покрића камате трговине у Србији задовољавајући. Они се углавном крећу у дефинисаним стандардним границама. У 2016. у трговини Србије на 100 динара зараде пре камате, пореза и амортизације (EBITDA – Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation and Amortization) покривена је камата са 11 динара. Исте године, на 100 динара зараде пре камате и пореза (Earnings Before Interest & Taxes – EBIT) покривена је камата са 9 динара.

Утицај савремене технологије на принос на инвестиције трговине у Србији

У последње време све се више у малопродаји примењује савремена технологија, укључујући и RFID (Radio-frequency identification).⁷ Мало-

⁷ Идентификација путем радиофреквенције.

продавци имају значајне користи од примене RFID у свом пословању. Оне су приказане у Табели 11. То се на свој начин одражава на принос на инвестиције [RFID in Retail: Strong Growth Expected in 2017].

Табела 11. Малопродавчеве користи од примене RFID

ИНДИКАТОР	Пре RFID	После RFID	Побољшање
Тачност залиха	67,4	84,5	25,4
Сатисфакција купца	64,6	71,7	11,0
Држање залиха ван продавнице	16,5	9,8	40,6
Крађе	17,8	11,8	33,7*
Профитна маржа	8,9	14,3	60,7
Просечно снижење	14,8	11,9	19,6*

Напомена: *Побољшање означава редукција

Извор: [EKN – Kurt Salmon RFID in Retail Survey 2016].

У трговинским компанијама у Србији, посебно код страних трговинских ланаца, колико је нама познато, све више се користи RFID у пословању. Исто тако, све више се користи и друга савремена технологија и, у контексту тога, све је значајнија *online* продаја. Вид.: [Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2016]. То се повољно одражава на њихов принос од инвестиција.

Мерење приноса на инвестиције трговине у Србији

За исказивање приноса на инвестиције, као мера користи се **принос на активу**. Принос на активу у форми стратегијског профитног модела утврђује се према формули:

$$\text{Принос на активу} = \frac{\text{Профит}}{\text{Продаја}} \times \frac{\text{Продаја}}{\text{Актива}}$$

Принос на активу је функција приноса од продаје и коефицијента обрта активе. Ефикасном контролом ових фактора може се остварити циљни принос на активу. У Табели 12 приказан је принос на активу трговине у Србији за период 2013–2016.

Табела 12. Принос од активе трговине у Србији (2013–2016)

Година	Принос од продаје (Нето добитак/Укупни приходи) (%)	Коефицијенат обрта активе (Укупни приходи/Актива)	Принос на активу (Нето добитак/Актива) (%)
2013.	3,09%	1,38	4,15%
2014.	2,98%	1,38	4,03%
2015.	3,19%	1,40	4,33%
2016.	3,20%	1,45	4,52%

Напомена: Ауторов обрачун

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

Принос од активе трговине у Србији је нешто већи од 4%. Он је у складу са „стандардним” приносом од активе за трговину.

Значајан индикатор перформанси трговине је **принос на фиксну активу**. У Табели 13 приказан је принос на фиксну активу малопродаје одабраних европских земаља.

Табела 13. Принос на фиксну активу малопродаје одабраних европских земаља (2000–2015)

	Укупан принос %	Ризик %	Рацио принос – ризик
Холандија	7,6	4,2	1,8
Француска	11,6	7,3	1,6
Немачка	4,8	1,7	2,9
Норвешка	9,9	5,1	1,9
Шпанија	7,6	8,3	0,9
Шведска	8,3	5,9	1,4
Уједињено Краљевство	7,6	10,3	0,7
Србија*	12,0	–	–

Напомена: *Ауторов обрачун, односи се на целокупну дистрибуциону трговину (на велико и на мало)

Извор: [Investment in retail property in the Netherlands a European perspective; Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

Принос на фиксну активу трговине у Србији задовољавајући је у односу на посматране земље. У трговини на мало он је свакако на нешто нижем нивоу у односу на целокупну дистрибуциону трговину, тј. у складу је с малопродајом посматраних земаља.

За исказивање приноса на инвестиције билансно се користи као индикатор **принос на дугорочну имовину**. Дугорочна имовина се утврђује према формули:

$$\text{Инвестиције} = \text{Нето обртна имовина} + \text{Фиксна актива} - \text{Готовина}$$

У Табели 14 приказан је принос на дугорочну имовину, као мера приноса на инвестиције, трговине у Србији за период 2013–2016.

Табела 14. Принос од дугорочне имовине трговине у Србији (2013–2016)

Година	2013.	2014.	2015.	2016.
Нето обртна средства + Фиксна актива - Готовина и новчани еквиваленти (у мил. дин.)	681.707	693.384	683.557	688.186
Учешће Нето обртних средстава + Фиксне активе - Готовине и новчаних еквивалената у укупним приходима (%)	22,81%	23,14%	22,20%	20,28%
Нето добитак/Нето обртна средства + Фиксна актива - Готовина и новчани еквиваленти (%)	13,16%	12,54%	13,93%	15,29%

Напомена: Ауторов обрачун

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

Учешће инвестиција у укупним приходима трговине у Србији је нешто веће од 20% и у последњим посматраним годинама се смањивало. Принос на дугорочну имовину трговине у Србији је око 13%. То је према свему судећи у складу са „стандардом” за трговину.

За исказивање приноса на инвестиције билансно се користи (као мера) и показатељ **принос на дугорочне изворе средстава**. Они се утврђују према формули:

$$\text{Инвестиције} = \text{Капитал} + \text{Дугорочне обавезе} - \text{Готовина}$$

У Табели 15 је приказан принос на дугорочне изворе средстава трговине у Србији за период 2013–2016.

Табела 15. Принос на дугорочне изворе средстава трговине у Србији (2013–2016)

Год.	Капитал + Дугорочне обавезе - Готовина и новчани еквиваленти, (милиони динара)	Учешће Капитала + Дугорочних обавеза - Готовина и новчани еквиваленти у укупним пословним приходима	Нето добитак/Капитал + Дугорочне обавезе - Готовина и новчани еквиваленти
2013.	681.707	22,81%	13,16%
2014.	693.484	23,15%	12,54%
2015.	683.557	22,20%	13,93%
2016.	688.186	20,28%	15,29%

Напомена: Ауторов обрачун

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

Принос на дугорочне изворе средстава трговине у Србији је око 13%. Он је готово исти као и принос на дугорочну имовину и на нивоу је „стандарда” за трговину.

У трговини принос на инвестиције може се исказати и **приносом на укупне трошкове**. Укупне трошкове чине: трошкови продатих роба и оперативни трошкови. У Табели 16 приказан је принос од укупних трошкова трговине у Србији за период 2013–2016.

Табела 16. Принос од укупних трошкова трговине у Србији (2013–2016, у мил. дин.)

Год.	Укупни приходи	Трошкови продатих роба	Бруто маржа	Оперативни трошкови	Укупни трошкови	Нето добитак	Нето добитак/Укупни трошкови*
2013.	2.987.680	2.300.147	687.533	597.803	2.897.950	89.730	3,09%
2014.	2.995.521	2.288.700	706.821	619.866	2.908.566	86.955	2,98%
2015.	3.078.192	2.350.737	727.455	632.190	2.982.927	95.265	3,19%
2016.	3.392.946	2.593.181	799.765	694.527	3.287.708	105.238	3,20%

Напомена: *Ауторов обрачун

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

Принос на инвестиције мерен односом нето добитка и укупних трошкова трговине у Србији у просеку износи 3,11%, што је у складу са „стандардом” за трговину. Он се може, при истим приходима од продаје, повећати смањењем укупних трошкова применом савремених концепата управљања трошковима (на пример, обрачуна трошкова према активности) и јапанских концепта пословања (на пример, каизен), као и концепта одрживог развоја.

У Табели 17, у циљу међународне компарације, приказан је принос бруто оперативног вишка од укупних трошкова набавке роба и услуга дистрибуционе трговине одабраних земаља за 2015.

Табела 17. Принос бруто оперативног вишка на укупне трошкове набавке роба и услуга дистрибуционе трговине одабраних земаља (2015)

ЗЕМЉА	Принос бруто марже од укупних трошкова набавке роба и услуга
Француска	3,37%
Немачка	6,07%
Словенија	5,62%
Србија	3,19%

Напомена: Ауторов обрачун

Извор: OECD Statistics и [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

Принос на инвестиције мерен на начин приказан у датој табели је нижи у трговини Србије него код посматраних земаља. То само по себи указује на то да је у будућности предузимањем одговарајућих мера неопходно деловати на његово повећање.

Стратегијски профитни модел – Принос бруто марже на залихе трговине у Србији

У трговини најзначајније инвестиције су у залихе с обзиром на њену природу пословања. Високо је учешће залиха у укупној имовини, обртним средствима и укупним приходима од продаје. Помоћу стратегијског профитног модела (DuPont анализе) сагледавају се утицај кључних фактора на принос од инвестиција у залихе. У математичком облику, стратегијски профитни модел примењен на случај мерења приноса од инвестиција у залихе гласи:

$$\text{Принос од залиха} = \frac{\text{Бруто маржа}}{\text{Продаја}} \times \frac{\text{Продаја}}{\text{Залихе}}$$

Стратегијски профитни модел показује да је принос на инвестиције у залихе функција приноса бруто марже од продаје и коефицијента обрта залиха. Њиховом адекватном контролом може се утицати на остварење циљног приноса на инвестиције у залихе.

У Табели 18 приказана је динамика приноса бруто марже на инвестиције у залихе трговине у Србији за период 2013–2016.

Табела 18. Принос бруто марже од инвестиција у залихе трговине у Србији (2013–2016)

Година	Принос бруто марже од продаје (Бруто маржа/ Укупни приходи)	Коефицијент обрта залиха (Укупни приходи/ Залихе)	Принос бруто марже од залиха (Бруто маржа/ Залихе)
2013.	23,01%	6,20	142,66%
2014.	23,59%	6,18	145,78%
2015.	23,63%	5,78	136,58%
2016.	23,57%	5,78	136,23%
Просек	23,4500	5,9850	140,3125
Стандардна девијација	0,29439	0,23685	4,69051

Корелације				
		Принос бруто марже од продаје	Коефицијент обрта залиха	Принос бруто марже од залиха
Принос бруто марже од продаје	Пирсонов коефицијент	1	-0,616	-0,345
	Сигнификантност		0,384	0,655
	N	4	4	4
Коефицијент обрта залиха	Пирсонов коефицијент	-0,616	1	0,952*
	Сигнификантност	0,384		0,048
	N	4	4	4
Принос бруто марже од залиха	Пирсонов коефицијент	-0,345	0,952*	1
	Сигнификантност	0,655	0,048	
	N	4	4	4
* Корелација је сигнификантна на нивоу од 0,05.				

Напомена: Ауторов обрачун (дескриптивне статистике и корелације помоћу статистичког програма SPSS)

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

Подаци у Табели 18 показују да се принос бруто марже на инвестиције у залихе трговине у Србији у последњим годинама смањивао. То је последица смањења коефицијента обрта залиха. Постоји позитивна и јака, ститистички значајна корелација између коефицијента обрта залиха и приноса бруто марже од залиха (Пирсонов коефицијент 0,952; сигнификантност 0,048). У циљу повећања приноса бруто марже од инвестиција у залихе трговине у Србији неопходно је дакле ефикасније управљати

бруто маржом у будућности, пре свега применом савремених концепата управљања трошковима (на пример, обрачун трошкова према базним активностима), јапанских концепата пословања (на пример, каизен), и концепта одрживог развоја.

У циљу што комплексније анализе у Табели 19 приказан је принос бруто марже на залихе за водеће малопродајне компаније у Србији за 2016. (Њихово тржишно учешће у укупним приходима трговине у Србији у 2016. износило је 31,67%).

Табела 19. Принос бруто марже на инвестиције у залихе водећих малопродајних компанија у Србији (2016)

КОМПАНИЈА	(I) Принос бруто марже од продаје (Бруто маржа/ Укупни приходи)	(I) Коефицијент обрта залиха (Укупни приходи/Залихе)	(O) Принос бруто марже од залиха (Бруто маржа/ Залихе)
Mercator-S	18,52%	9,95	184,27%
Delhaize Serbia	22,57%	12,39	279,64%
Nelt Co	9,91%	19,37	191,96%
Knez Petrol	5,96%	53,10	316,48%
Phoenix Pharma	7,44%	7,18	53,42%

Напомена: Ауторов обрачун

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016.]

Највећи принос бруто марже на инвестиције у залихе остварила је компанија Кнез Петрол, а најмањи Феникс Фарма (Phoenix Pharma). Код компаније Делез Србија (Delhaize Serbia) принос бруто марже на инвестиције у залихе, као последица већег коефицијента обрта залиха, већи је него код Меркатор-С (Mercator-S). Разлике у приносу бруто марже на инвестиције у залихе између посматраних малопродајних компанија су једним делом условљене и самом природом производа којим тргују. Подаци у Табели 20 показују: просечан принос бруто марже од продаје је 12,88%, просечан коефицијент обрта залиха 20,339 и просечан принос бруто марже на залихе 205,37%. Задовољавајући је, све у свему, принос бруто марже на залихе трговинских компанија које се баве прометом хране (прве две) у односу на „стандард”.

ЕФИКАСНОСТ МАЛОПРОДАЈНИХ КОМПАНИЈА У СРБИЈИ – ДЕА АНАЛИЗА

Принос бруто марже на залихе трговине у Србији

У Србији пет водећих малопродајних компанија контролише у значајној мери малопродајно тржиште. У 2016. њихово процентуално учешће у укупним приходима малопродаје у Србији износило је 31,67%. Стога

ћемо помоћу DEA анализе (анализа обавијених података) сагледати ефикасност анализираних малопродајних компанија у Србији за 2016. Полазне претпоставке у нашем случају су следеће: број јединица посматрања је $DMU = 5$; улазни елементи су 2: Инпут(1) = Принос бруто марже од продаје, и Инпут(2) = Коефицијент обрта залиха; и само један излазни елемент: Аутпут(1) = Принос бруто марже на залихе. У Табели 20 је приказана дескриптивна статистика инпут/аутпут података ДЕА анализе посматраних малопродајних компанија у Србији за 2016.

Табела 20. Дескриптивна статистика инпута/аутпута података ДЕА анализе ефикасности водећих малопродајних компанија у Србији (2016)

Статистика за Инпут/Аутпут податке			
	Принос бруто марже од продаје (Бруто маржа/Укупни приходи)	Коефицијент обрта залиха (Укупни приходи/Залихе)	Принос бруто марже од залиха (Бруто маржа/Залихе)
Максимум	0,2257	53,1	3,1698
Минимум	0,0596	7,18	0,535
Просек	0,1288	20,398	2,05378
Стандардна девијација	0,06512	16,8433	0,913

Напомена: Ауторов обрачун – DEA model = DEA-Solver LV8.0/ CCR(CCR-I)

Негативна је корелација између приноса бруто марже од продаје и приноса бруто марже на залихе. Корелација између коефицијента обрта залиха и приноса на залихе је позитивна. То је у складу с карактером односних елемената (Табела 21).

Табела 21. Корелациона матрица инпута/аутпута података ДЕА анализе водећих малопродајних компанија у Србији (2016)

	2	3
Принос бруто марже од продаје (Бруто маржа/Укупни приходи) 1	-0,5249	0,23431
Коефицијент обрта залиха (Укупни приходи/Залихе) 2		0,68844
Принос бруто марже од залиха (Бруто маржа/Залихе) 3		

Напомена: Ауторов обрачун – DEA model = DEA-Solver LV8.0/ CCR(CCR-I)

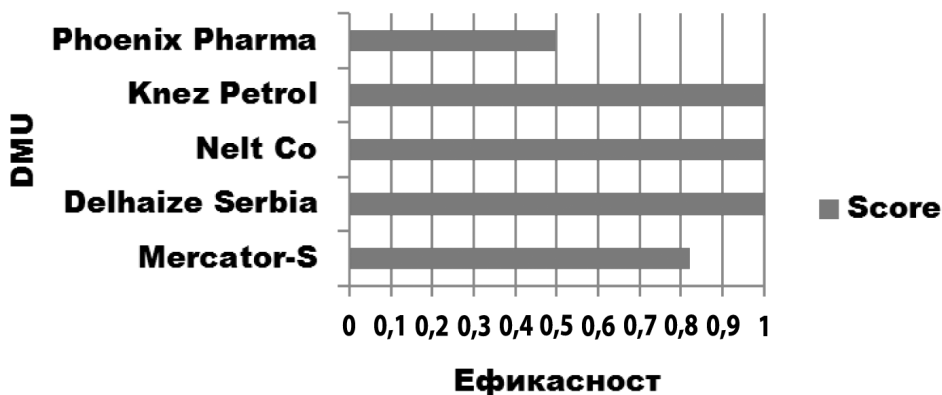
У Табели 22 и на Слици 1 приказана је релативна ефикасност водећих малопродајних компанија у Србији за 2016.

Табела 22. Релативна ефикасност водећих малопродајних компанија у Србији, 2016.

Модел = CCR-I							
Бр.	DMU	Скор	Ранг		Референца (Lambda)		
1	Mercator-S	0,8207	4	Delhaize Serbia	0,659		
2	Delhaize Serbia	1	1	Delhaize Serbia	1		
3	Nelt Co.	1	1	Nelt Co	1		
4	Knez Petrol	1	1	Knez Petrol	1		
5	Phoenix Pharma	0,497	5	Delhaize Serbia	0,115	Nelt Co.	0,11
	Average	0,8635					
	Max	1					
	Min	0,497					
	St. Dev.	0,2191					

Напомена: Ауторов обрачун – DEA model = DEA-Solver LV8.0/ CCR(CCR-I)

У Србији су, као што показују подаци у датој табели, ефикасне мало-продајне компаније Делез Србија (Delhaize Serbia), Нелт (Nelt Co) и Кнез Петрол. Компанија Меркатор-С, која се бави продајом прехранбених производа и компанија Феникс Фарма (Phoenix Pharma) биле су у 2016. непрофитабилне, тј. пословале су с губитком.



Слика 1. Релативна ефикасност водећих малопродајних компанија у Србији (2016)

Напомена: Ауторов обрачун – DEA model = DEA-Solver LV8.0/ CCR(CCR-I)

Принос бруто марже на залихе различит је по појединим секторима малопродаје/категијама производа. То показују подаци у Табели 23.

Табела 23. Просечан принос (медијана) бруто марже на залихе у појединим секторима малопродаје/категоријама производа

	Бруто маржа	Обрт залиха	Принос бруто марже на залихе*
Продавница одеће и додатака	0,35	4,22	147,70%
Каталог, Мејл – Понуда куће	0,40	5,38	215,20%
Робне куће	0,35	3,55	124,25%
Апотеке	0,29	4,38	127,02%
Продавнице хране	0,26	9,78	254,28%
Продавнице хобија, играчака и забава	0,36	2,73	98,28%
Продавнице кућног намештаја и опреме	0,41	2,90	118,90%
Продавнице јувелира	0,47	1,48	69,56%
Продавнице радија, ТВ, електронике	0,29	3,93	113,97%
Продавнице мешовите робе	0,29	3,71	107,59%
Просечна статистика	0,32	4,36	139,52%

Напомена: *Ауторов обрачун

Извор: [Gaur et al. 2005]

Подаци у датој табели показују да је највећи принос бруто марже на залихе код продавница хране. За те продавнице је карактеристична следећа стратегија пословања: ниска маржа – висок обрт залиха. С друге стране, низак је принос бруто марже на залихе код продавница хобија, играчака и забаве, као и код продавница јувелира. Њихова стратегија пословања је: висока маржа, низак обрт залиха. Принос бруто марже од залиха компаније Делез Србија (279,83%), која се бави продајом прехранбених производа је, дакле, сасвим задовољавајући у односу на сектор (продавнице хране – 254,28%).

Табела 24. Принос бруто марже на залихе робних кућа у САД (2016)

	Принос бруто марже на залихе
Dillards	160%
J. C. Penney	157%
Kohl's Corp.	178%
Macy's, Inc.	188%
Sears Holdings	118%
Sears Hometown	109%
Stage Stores	73%
TJX Companies	136%

Извор: [Bhatt 2017]

Принос бруто марже на залихе различит је у оквиру једног истог сектора малопродаје, јер су њихове стратегије пословања различите. То показују подаци у Табели 24.

Принос бруто оперативне марже (EBITDA) на залихе трговине у Србији

У стратегијском профитном моделу уместо бруто марже може се користити бруто оперативна маржа позната као – зарада пре камате, пореза и амортизације (EBITDA – Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation and Amortization). Принос бруто оперативне марже од инвестиција у залихе утврђује се као: Бруто оперативна маржа/Залихе. У Табели 25 приказан је принос бруто оперативне марже (зарада пре камате, пореза и амортизације) на инвестиције у залихе трговине у Србији за период 2013–2016.

Табела 25. Принос бруто оперативне марже на инвестиције у залихе трговине Србије (2013–2016; у милионима динара)

Година	2013.	2014.	2015.	2016.
Укупни приходи	2.987.680	2.995.521	3.078.192	3.392.946
Зарада пре камате, пореза и амортизације (EBITDA)*	153.555	152.241	162.137	170.882
Принос бруто оперативне марже (EBITDA)/(Укупни приходи/Залихе)	5,14%	5,08%	5,27%	5,04%
Залихе	481.802	484.262	531.767	586.769
Коефицијент обрта залиха (Укупни приходи/Залихе)*	6,2	6,18	5,78	5,78
Принос бруто оперативне марже (EBITDA) од залиха (Зарада пре камате, пореза и амортизације/Залихе)*	31,87%	31,44%	30,49%	29,12%

Напомена: *Ауторов обрачун

Извор: [Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016]

У трговини Србије принос бруто оперативне марже (зарада пре камате, пореза и амортизације) на инвестиције у залихе је, дакле, око 30%. У циљу повећања у будућности, неопходно је ефикасније управљати бруто оперативном маржом и залихама. То се једним делом може остварити применом јапанске концепције управљања залихама (just-in-time и систем планирања ресурса) и савремене технологије пословања (RFID).

ЗАКЉУЧАК

У раду је испитивана актуелна ефикасност пословања трговине у Републици Србији. С обзиром на значај инвестиција и поврат на уложена средства, та ефикасност је исказивана преко већег броја коефицијената, који показују поврат (принос) на инвестиције, као што је то већ уобичајено у одговарајућој литератури, како у свету, тако и код нас.

Сprovedена емпиријска истраживања у овом раду показала су да је принос на инвестиције трговине у Србији задовољавајући у постојећем пословном окружењу. Он је, међутим, нижи у односу на трговину земаља развијене тржишне привреде, као што су Немачка и Француска. Исто тако, тај принос је нижи и у односу на неке од земаља у региону, на пример у Словенији и Хрватској.

Испитивана је и ефикасност великих малопродајних ланаца у Србији, и указано је на значајне разлике које међу њима постоје. Као што показују резултати, ефикасне малопродајне компаније биле су Делез Србија (Delhaize Serbia), Нелт (Nelt Co.) и Кнез Петрол. Компанија Меркатор-С, која се бави продајом прехранбених производа, као и компанија Феникс Фарма (Phoenix Pharma), у 2016. биле су неефикасније, а прва и непрофитабилна (пословала је с губитком).

У будућности је неопходно, имајући то у виду, предузети одговарајуће мере у циљу повећања приноса на инвестиције трговине у Србији. То се може остварити ефикаснијим управљањем трошковима, профитом и финансијским ризицима. У функцији тога је и све већа примена „нових модела” пословања, савремене технологије, као и концепта одрживог развоја. Такође, у циљу повећања ових показатеља у будућности, неопходно је ефикасније управљање бруто оперативном маржом и залихама, што се може, макар и једним делом, остварити применом рецимо јапанске концепције управљања залихама (just-in-time и систем планирања ресурса), као и савремене технологије пословања (RFID).

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Буквић, Рајко (2009). *Анализа пословања предузећа*, Београд: Мегатренд универзитет. *Годишњи билтен финансијских извештаја за 2014. и 2016.* Београд: Агенција за привредне регистре Републике Србије.
- Павловић, Радица (2012). *Динамички аспекти финансијске анализе на бази Шокова Шоковине са посебним освртом на значај њене примене у Републици Србији*, докторска дисертација. Београд: Факултет за менаџмент малих и средњих предузећа.
- Статистички годишњак Републике Србије (2017). Београд: Републички завод за статистику.
- Стевановић, Никола; Дејан Малинић и Владе Милићевић (2010). *Управљачко рачуноводство*, девето издање, Београд: Економски факултет.
- Berman, Barry and Joel R. Evans. (2013). *Retail Management: A Strategic Approach*, Twelfth Edition. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Prentice Hall.

- Bukvić, Rajko M.; Radica Ž. Pavlović and Aleksandar M. Gajić (2017). Static and Dynamic Indicators in the Analysis of Internal Sources of Companies' Investments Financing, *Journal of Modern Accounting and Auditing*, XIII, 3: 108–120.
- Buzzell, Robert D.; Bradley T. Gale and Ralph G.M. Sultan (1975). Market Share – a Key to Profitability. *Harvard Business Review*, LIII, 1: 97–106.
- Choudhary, Sangita (2016). Equity Investment Decisions: Determinants for Retail Investors. *Jindal Journal of Business Research*, 5(2): 131–144.
- Damodaran, Aswath (2007). *Return on Capital (ROC), Return on Invested Capital (ROIC) and Return on Equity (ROE): Measurement and Implications*. Stern School of Business.
- Gaur, Vishal; Marshall L. Fisher and Ananth Raman (2005). An Econometric Analysis of Inventory Turnover Performance in Retail Services. *Management Science*, LI, 2: 181–194.
- Ichsani, Sakina and Agatha Rinta Suhardi (2015). The Effect of Return on Equity (ROE) and Return on Investment (ROI) on Trading Volume. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 211: 896–902.
- Khan, Junaid Ali and Shiming Deng (2016). An Empirical Analysis of Inventory Turnover Performance Within a Local Chinese Supermarket. *European Scientific Journal*, 12(34): 34–45.
- Kumar, V., Ankit Anand and Hyunseok Song (2017). Future of Retailer Profitability: An Organizing Framework. *Journal of Retailing*, 93(1): 96–119.
- Levy, Michael; Barton Weitz and Dhruv Grewal (2014). *Retailing Management*. 9th Edition, New York: McGraw-Hill.
- Lukić, Radojko (2011). *Evaluacija poslovnih performansi*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Lukić, Radojko (2015). The capital structure determinants in trade of Serbia. *Business Excellence and Management*, 5(4): 37–49.
- Lukić, Radojko (2016). The Analysis of the Efficiency of Capital Investments in Trade of Serbia. *Review of International Comparative Management*, 17(1): 12–30.
- Lukić, Radojko (2017). *Računovodstvo trgovinskih preduzeća*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Novotny, Ádám; Dávid Lóránt and Hajnalka Csáfor (2015). Applying RFID technology in the retail industry – benefits and concerns from the consumer's perspective, *Amfiteatru Economic Journal*, XVII, 39: 615–631.
- Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Žarkić Joksimović, Nevenka (2005). *Upravljačko računovodstvo*, Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Народна банка Србије. Макроекономска кретања у Србији. Доступно на: https://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_3/prezentacija_invest.pdf. Приступљено: 11. 12. 2017.
- Bhatt, R. (Published on May 19, 2017). US Retail Benchmarks 2016: Department Stores. Dostupno na: <https://www.linkedin.com/pulse/us-retail-benchmarks-2016-department-stores-raj-bhatt>. Pristupljeno: 17. 12. 2017.
- CSIMarket: WMT's Management Effectiveness versus its Competition. Dostupno na: <https://csimarket.com/stocks/competitionNO6.php?code=WMT>. Pristupljeno: 15. 12. 2017.
- CSIMarket. Next-Incubator – Reliable Partner for Starups. Dostupno na: https://csimarket.com/Industry/industry_ManagementEffectiveness.php?ind=1310. Pristupljeno: 3. 12. 2018.
- Deloitte: Global Powers of Retailing (2016). <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/sg/Documents/consumer-business/sea-cb-global-powers-of-retailing-2016.pdf>. Pristupljeno: 15. 12. 2018.

- Deloitte: The Retail Profitability Challenge (2017). Dostupno na: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/ConsumerIndustrialProducts/deloitte-uk-a-brave-new-world.pdf>. Pristupljeno: 16. 12. 2017.
- EKN – Kurt Salmon RFID in Retail Survey (2016). Dostupno na: <http://www.kurtsalmon.com/en-us/Retail/vertical-insight/1628/Kurt-Salmon-RFID-in-Retail-Study-2016>. Pristupljeno: 20. 12. 2017.
- Investment in retail property in the Netherlands a European perspective. Dostupno na: https://asrvastgoedvermogensbeheer.nl/media/213352/investment_in_retail_property_in_the_netherlands.pdf. Pristupljeno: 15. 12. 2017.
- Increasing Return on Investment at Retail. Dostupno na: <http://www.dechert-hampe.com/images/stories/Increasing%20ROI%20At%20Retail.pdf>.
- RFID in Retail: Strong Growth Expected in 2017. (2017). Dostupno na: <http://rfid24-7.com/2017/02/09/rfid-in-retail-strong-growth-expected-in-2017/>. Pristupljeno: 18. 12. 2017.
- Schneider, Tod. (2017). The long and Short of Retail Investing. Diamond Hill Capital Management, February, 1–2. Dostupno na: https://www.diamond-hill.com/wp-content/uploads/170215_Industry-Perspectives_Schneider.pdf. Pristupljeno: 16. 12. 2017.
- Tesco PLC. Dostupno na: <https://www.gurufocus.com/term/ROIC/TSCDY/ROIC-Percentage/Tesco%20PLC>. Pristupljeno: 19. 12. 2018.
- Whole Foods Market – 2016 Annual Report (2016). Dostupno na: http://s21.q4cdn.com/118642233/files/doc_financials/2016/Annual/2016-WFM-Annual-Report.pdf. Pristupljeno: 15. 12. 2017.
- Walmart – 2016 Annual Report (2016). Dostupno na: https://s2.q4cdn.com/056532643/files/doc_financials/2016/annual/2016-Annual-Report-PDF.pdf. Pristupljeno: 15. 12. 2017.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ANALYSIS OF RETURN ON INVESTMENT OF TRADE IN SERBIA: ACTUAL SITUATION AND PERSPECTIVE

by

RADOJKO LUKIĆ

University of Belgrade, Faculty of Economics
Kamenička 66, Belgrade, Serbia
rlukic@ekof.bg.ac.rs

SUMMARY: In a very significant measure of the performance of trade companies, there is a return on investment. This applies in particular to the gross margin return on inventory investment. In this paper, in view of this, we especially investigate the trend and factors of the return on investment, with a special focus on the gross margin return on inventory investment of trade in Serbia. The efficiency of investment management in retail companies in Serbia is at a lower level than global retailers. In order to increase it in the future, it is certainly necessary to apply “new business models” and modern technology.

KEYWORDS: gross operating margin, profit, capital expenditures, assets, fixed assets, net working capital, inventories, investments

INSTABILITY OF PRODUCTION OF AGRICULTURAL PRODUCTS: ASSESSMENT AND ANALYSIS FEATURES

DMITRI M. PARMACLI

Comrat State University
Strada Galațana 17
Comrat, Moldova
parmad741@mail.ru

ALINA I. IANIOGLO

National Institute for Economic Research
Ion Creanga 45, Chisinau, Moldova
elcy@mail.ru

ABSTRACT: The article highlights the presence of unfavourable climatic conditions in the agricultural production of the Republic of Moldova, which adversely affect the results of crop cultivation and the economic sustainability of enterprises. As a rule, the variation indicators are not taken into account and evaluated when calculating the efficiency of crops production and sales, and accordingly, the potential values of land use efficiency in the industry are not correctly predicted. In this regard, the aim of the study is to develop methodological approaches to assess the stability of production and to justify some features of calculating potential indicators of production and sales of crops. The article shows the dynamics of yield of leading crops over the past 16 years and estimates the instability of production. For this purpose formulas are proposed, with the help of which the level of sustainability of enterprises can be predicted. The suggested interrelationships are vividly presented on graphs. The proposed approaches will allow specialists of enterprises to calculate the financial safety margin and the risk zone for each crop, to predict economic development using, above all, the moving average indicators.

KEYWORDS: crop yield, stability, unfavourable climatic conditions, financial safety margin, operating leverage

Production in agriculture is subject to the cyclical development of economic systems. Stability and sustainability should be considered as difficult economic categories of the reproduction process in industry development. They have their own distinctive features, which include soil and climatic, biological,

ecological and other factors. Ensuring the phase of stable and sustainable development of crop and livestock production becomes the decisive basis for the effective agricultural production in general. Climatic conditions create a serious problem in ensuring economic sustainability. Often, adverse weather conditions not only affect the quality, but also make it impossible to produce the planned volume of production, and as a result to receive the necessary profit.

A system of indicators is used when calculating the economic efficiency of production and sales of crop products at agricultural enterprises. However, both in training and in real production conditions, as a rule, indicators of the variation in production are not taken into account and are not evaluated. Therefore the potential values of land use efficiency in the industry are not adequately predicted.

The purpose of the study is to develop methodological approaches to assess production stability, to justify some features in calculating potential indicators of crop production and sales and to develop practical recommendations for their direct use, both for educational purposes and in real production conditions.

REVIEW OF RECENT LITERATURE

Studies on the problems of economic sustainability of agricultural production, including innovative development, aimed at increasing the land productivity in crop production, were carried out by such scientists as P.T. Sabluk, V.Ya. Messel-Veselyak, M.V. Prisyazhnyuk [Присяжнюк et al. 2011], V. Ambrosov [Амбросов 2003], V.I. Nechaev [Нечаев et al. 2012] and others. N. V. Ambrosov, the correspondent of Ukrainian Academy of Agrarian Sciences, noted in his works that the growth of production is not a guarantee of the economic well-being of the commodity producer. The need to ensure the livelihoods of agricultural enterprises is the reason of the transformation processes in the industry. According to V.I. Nechaev and other scientists, the technical and technological potential of agricultural production represents the maximum possible production result in the current climatic conditions, which can be obtained using the available resources within the framework of new technologies and forms of production organization. This approach will allow to objectively assess the stability of agricultural production and to identify real reserves of efficiency growth in the industry.

Modern agricultural science is looking for new ways to improve the sustainability of agricultural production. In this sense, the studies of A. Stratan [Stratan 2014: 622–626] are of great interest, in which methods for assessing the stability of crop production and substantiating reserves for increasing field productivity were proposed. The studies of L. Todorici [Parmacli and Todorici 2013: 116–124] and T. Dudoglo [Дудогло 2017: 88–100] are also important, in which the authors explored the modern approach to assessing the effectiveness and sustainability of production and the rationale for stability growth factors was given.

REPUBLIC OF MOLDOVA AND ITS AGRICULTURE

Basic concepts and information about the Republic of Moldova

The Republic of Moldova is located in South-Eastern Europe. It borders with Ukraine and Romania (Figure 1). The area of the territory is 33,846 km², but de facto about 12.3% of the territory (the unrecognized Pridnestrovian Moldavian Republic-Transnistria) is not controlled by the authorities. On January 1, 2017, the population was 3,550,900 people; the population density was 111.4 people per km². The capital is Chisinau.

It is a unitary parliamentary republic, administratively divided into 32 districts, 5 municipalities, 1 autonomous territorial unit (Gagauzia) and administrative-territorial units of the left bank of the Dniester river. Most believers (about 93% of the population, according to the 2004 census) profess Orthodoxy. The volume of GDP for 2017 amounted to 150.4 billion MDL. The monetary unit is the Moldovan Leu (as of January 1, 2018, 18 Moldovan Lei = 1 US dollar).

Climatically, Moldova is located in the moderately continental zone of impact of the Mediterranean moderate winds. Large temperature variations are rare. Precipitations are present at all times of the year. Winter is mild and short, summer is hot and long. The average temperature in January is -4 °C, July +21 °C. The absolute minimum is -36 °C, maximum +41 °C. Average annual precipitation varies between 380–550 mm.



Figure 1. Map of the Republic of Moldova

Representatives of several nations and ethnic groups live in the Republic of Moldova, out of which: 64.5% are Moldovans, 13.8% are Ukrainians, 13% are Russians, other ethnic groups (Gagauz, Bulgarians, Jews, Belarusians, Germans, etc.). Most of the population lives in rural areas; the urban population constitutes 45%. The largest cities of the Republic of Moldova are its capital Chisinau (more than 700 thousand inhabitants); Tiraspol (approx. 200 thousand); Balti (160 thousand); Bender (140 thousand).

Currently, the total land area of the country is 2.8 million hectares, out of which the agricultural land area is 2.5 million hectares (including 1.8 hayfields and 0.4 million hectares pastures).

Agriculture in the Republic of Moldova

In the structure of agricultural production in the Republic of Moldova, crop production prevails and constitutes 68%, livestock production 32%. Compared with 1991, the share of crop production has increased, and livestock production has decreased (in 1991, respectively, 66 and 34%). In agriculture there are several branches of specialization: viticulture, fruit growing, cultivation of industrial crops, among which sugar beet and sunflower are especially important, and vegetable growing. Cattle breeding, pig breeding, sheep breeding, and poultry farming are traditional in animal husbandry.

A variety of agro-climatic conditions determines the identification of the main agricultural zones of the country. North zone represents the main area of growing technical (sugar beet, sunflower, tobacco), as well as grain crops. In its animal husbandry dominates the meat and dairy direction. Central is the area of development of viticulture, fruit growing, and dairy farming. South zone specializes in viticulture, grain farming, meat and dairy cattle breeding. Southeast stands out for fruit growing, viticulture, dairy farming.

Viticulture occupies a special place in the structure of the agricultural sector and has two main areas:

- cultivation of table grapes for fresh consumption;
- cultivation of grapes for the manufacture of light and fine table wines, champagne, dessert wines and brandies. There are known Aligote, Pinot, Feteasca, Riesling, Sauvignon, Cabernet and other wine varieties.

The Republic of Moldova is located in a zone of unsustainable farming. In the country there is an insignificant level of afforestation, water resources are limited, and part of the land is subject to water and wind erosion of the soil. Difficult weather conditions, such as heat and prolonged periods of lack of precipitation, often lead to crop losses. Moreover, experts, assessing the current trend of climate change, come to the conclusion of the coming warming. Problems of desertification in such conditions do not seem idle now. According to estimations of researchers from the American University of Notre Dame, Moldova is one of the 25 countries with an average level of global warming influence. Agriculture will be hit first [ND-GAIN Country Index. University of Notre Dame, 2017].

For the Republic of Moldova, drought is one of the most dangerous natural phenomena. The extent of drought coverage in the country is presented in Figure 2.

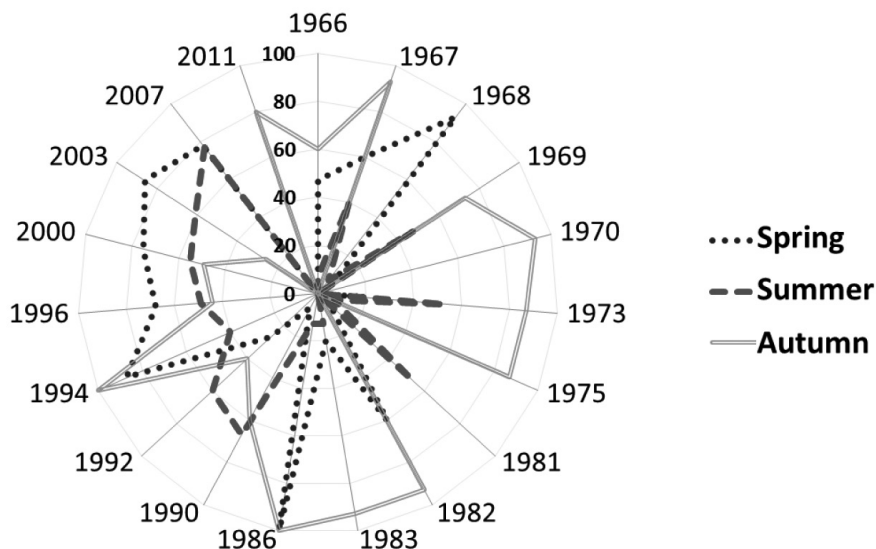


Figure 2. Estimation of the area of territories covered by drought in the Republic of Moldova by seasons, for 1966–2016 (%)

Source: Developed on the basis of data [Боян 2014]

As I. Boyan noted, in the last two decades droughts are more frequent and more intense [Боян 2014]. In the period 1990–2016, 11 cases of droughts of varying intensity (1990, 1992, 1994, 1996, 1999, 2000, 2001, 2003, 2007, 2011, and 2012) were recorded in the territory of the Republic of Moldova, which lead to a decrease in the yield of most cultivated crops. In 1990, 1992, 2003, drought was observed during the whole growing season from April to September, in other years - only in summer.

Along with droughts in the country, there are also such adverse natural phenomena as hail, which falls in the steppe zone due to its proximity to the Black Sea; frosts - in the period of spring, mainly from April 10 to May 1; frazil is mainly present from November to December and from February to March [Вронских 2011: 52–53].

The direct dependence of agriculture on climatic conditions necessitates the creation, if possible, of natural and monetary insurance and reserve funds in case of force majeure. Agricultural enterprises should, first of all, protect themselves from possible risks and increase the sustainability of their business. This is especially relevant in the conditions of volatility of market prices and insufficient development of production infrastructure. At the same time, if

economic processes are manageable with the help of legislative and regulatory acts and other measures, then the natural conditions cannot be directly influenced by a person. Thus, the problem of sustainability of agriculture should be solved, above all, in regards to the natural conditions.

INSTABILITY OF AGRICULTURAL PRODUCTION

The land is the main means of agricultural production, an important productive force. The use of agricultural land resources without increasing their fertility leads to land degradation. The results of agricultural enterprises activity depends on the state of land resources, their rational and effective use. Consequently, the quality of land use plays an important role in the economy of agriculture and the country as a whole [Ianioglo 2017: 48].

Under the conditions of risky (unsustainable) farming, the use of land resources in time has an unstable, cyclical nature, which reflects the feature of the natural resources potential. In this regard, the gross harvest and crops yield are cyclical in nature with characteristic downturns and rises. Thus, for 2001–2016 in agriculture there were significant fluctuations in crop production.

Taking into account the decisive importance of the efficiency of land use in agriculture as the main means of production, we consider the dynamics of the yield of major crops in the Republic of Moldova over the past 16 years. It is important to note that crops of wheat, corn and sunflower in the country occupy $\frac{3}{4}$ of the total cultivated area. That is why it is very important to analyse the production of these crops for 2001–2016 and at the same time to identify the level of their sustainability and the dynamics of changes. It is also important to determine indicators' trends for the specified years. It is necessary to recognize that in agriculture, unlike other industries, the production cycle is very long. For example, it is more than 300 days when cultivating winter crops. However, given the significant share of work in progress in the industry, associated with the presence of young perennial plantings in crop production (introduction period in fruiting reaches 4–7 years) and young livestock in animal husbandry (introduction period to the main herd is about two years), besides annual, in the analysis it is legitimate to use also average annual indicators of economic activity, for example, average over 3 years.

For this purpose, it is necessary to carry out calculations of the moving average indicators, i.e. besides the indicators of the current year, to use data for the last 3–5 years. The moving average indicators make it possible to more objectively evaluate obtained results, to a certain extent neutralize the influence of climatic conditions and other environmental factors on the achieved results. In other words, indicators of the calendar year cannot reflect the influence of factors of the internal and external environment as moving average indicators can.

In this regard, we will make calculations of a four-year moving average on winter wheat, corn and sunflower, which have been obtained in the Republic of Moldova over the past 16 years (Table 1).

Table 1. Yield of wheat, corn and sunflower in the Republic of Moldova for 2001–2016 (q/ha)

Year	Wheat		Corn		Sunflower	
	actual	moving average	actual	moving average	actual	moving average
2001.	27.2	—	23.7	—	13.4	—
2002.	25.1	—	26.7	—	12.4	—
2003.	5	—	25.5	—	11.1	—
2004.	27.5	23.4	30.7	26.9	12.4	12.09
2005.	26	23.0	33.0	28.9	12.1	11.87
2006.	23.2	22.8	29.1	29.5	13.3	12.11
2007.	13.2	23.3	8.6	26.0	6.9	11.35
2008.	31.2	24.7	34.9	26.6	16.5	12.26
2009.	21	23.3	28.9	25.4	12.7	12.41
2010.	22.9	22.7	34.5	26.7	15.3	12.91
2011.	26	25.6	32.5	32.7	15.6	15.06
2012.	15.8	21.4	12.3	26.7	10.0	13.32
2013.	27.6	23.2	31.0	27.3	18.3	14.70
2014.	31.7	25.5	33.5	27.3	17.7	15.37
2015.	26.7	25.7	22.0	26.0	14.7	15.14
2016.	34.9	30.3	29.9	30.6	18.7	17.34
Average	25.0	24.3	27.7	27.7	13.8	13.5
Standard deviation	7.47	2.2	7.59	2.1	3.17	1.8
Coefficient of variation, %	29.8	9.2	27.4	7.7	22.95	13.3

Source: [Statistical Yearbook of the Republic of Moldova 2016: 244]

As the data in Table 1 show, the production of leading crops is distinguished by low stability. The variation coefficient of the yields of wheat, corn and sunflower for the analysed 16 years was 29.8%, 27.4% and 23.0%, respectively, which relates the area of cultivation to the zones of unstable (risky) agriculture. The decline in yields in 2007 and 2012 is especially noticeable, and in 2003, the wheat yield was catastrophically low – just above the seeding rate.

With annual indicators of wheat yield, the coefficient of variation for 2001–2016 was 29.8%, while using the four-year moving average, it was equal to 9.2% or 3.2 times lower. At the same time, the sustainability of corn and sunflower production increased by about 3.6 and 1.7 times respectively. This trend can be clearly represented in the graphs (Figure 3, 4 and 5).

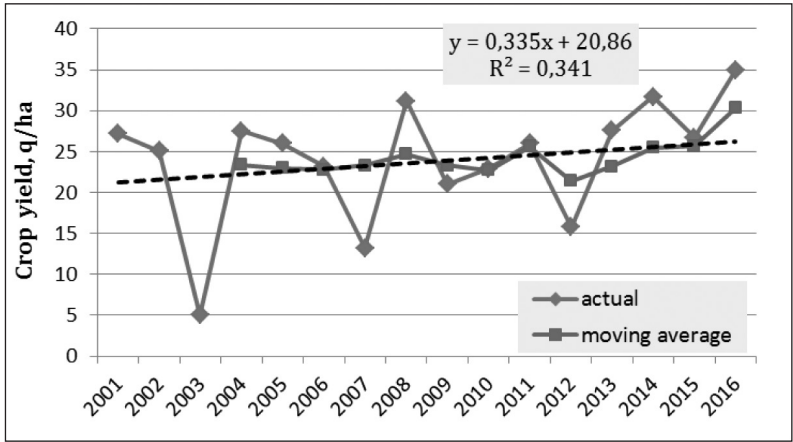


Figure 3. Dynamics of wheat yield in the Republic of Moldova for 2001–2016
Source: Developed based on the Table 1.

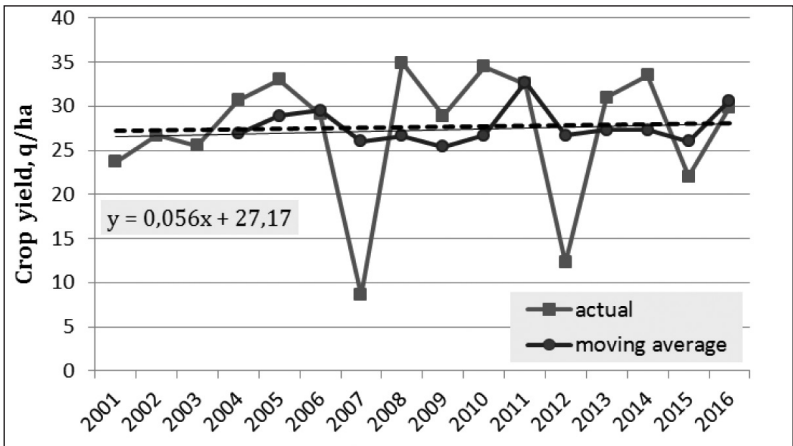


Figure 4. Dynamics of corn yield in the Republic of Moldova for 2001–2016
Source: Developed based on the Table 1.

On the basis of the trend equations presented in Figures 3-5, it can be concluded that there is a positive trend in the growth of land productivity in wheat, corn and sunflower production in the country. In annual average terms, the increase in yields of these crops amounted to 0.335, 0.056 and 0.412 q/ha respectively. As it could be seen from the Figure 4, the yield of corn grew slightly during the analysed 16 years.

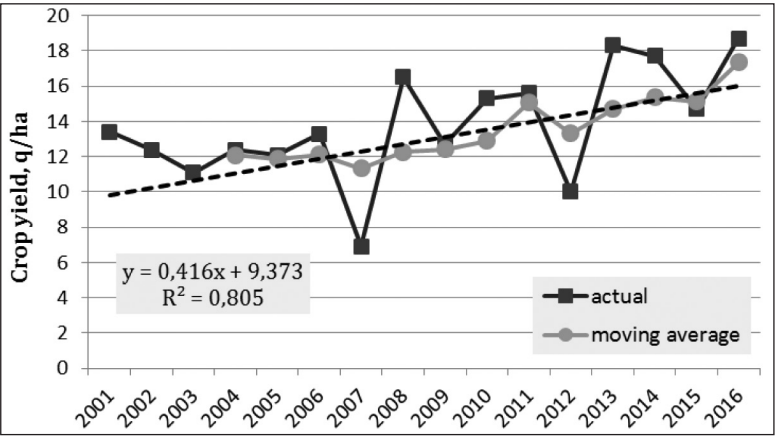


Figure 5. Dynamics of sunflower yield in the Republic of Moldova for 2001–2016
Source: Developed based on the Table 1.

RESEARCH METHODOLOGY

Actual and potential yield

The identified yield trends are of great practical importance. By applying the trend equation, it is possible to predict fairly accurately the field productivity for the coming years. Thus, on the basis of the trend equation of sunflower yield ($y = 0.412x + 9.405$), by substituting the numbers 17, 18 and 19 for “x”, the predicted values of the yield for 2017, 2018 and 2019 could be found. They constitute 16.4; 16.8 and 17.2 q/ha respectively (Fig.).

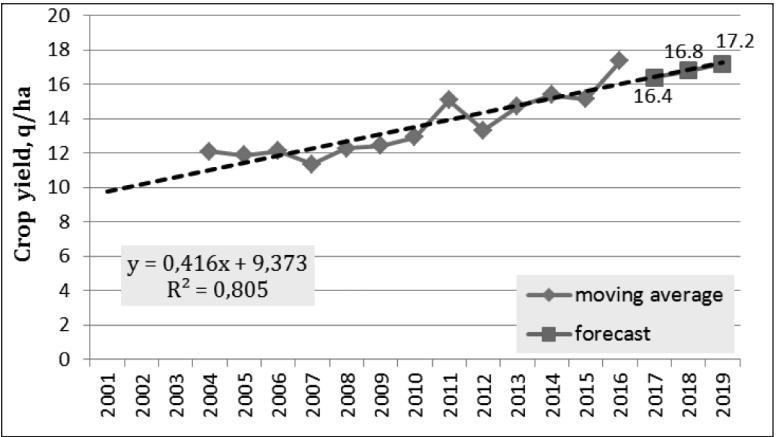


Figure 6. Actual and forecast values of sunflower yield in the Republic of Moldova for 2001–2019
Source: Developed based on the Figure 3.

During the research, it is important to substantiate the real levels of land productivity in the production of mentioned crops. It is recommended to calculate indicators of potential land productivity, characterizing the yield of certain crops per unit area for a certain period, according to the formula:

$$q_{pot} = \sqrt[k]{M}, \text{ q/ha} \tag{1}$$

where: $k = \sqrt{T}$ (T – number of years in the analysed period);
M – multiplication of the highest values of yield for “k” years

When determining the indicator “k”, the calculated values should be rounded to the whole value. For example, from 16 analysed years there should be taken into account the highest rates of four years ($k = \sqrt{16} = 4$).

According to the formula 1, the value of the potential yield could be determined (q_{pot}):

Wheat

$$q_{pot} = \sqrt[4]{34,9 \cdot 31,7 \cdot 31,2 \cdot 27,6} = 31,2 \text{ q/ha}$$

Corn

$$q_{pot} = \sqrt[4]{34,9 \cdot 34,5 \cdot 33,5 \cdot 33,0} = 34,0 \text{ q/ha}$$

Sunflower

$$q_{pot} = \sqrt[4]{18,7 \cdot 18,3 \cdot 17,7 \cdot 16,5} = 17,8 \text{ q/ha}$$

Indicators of reserves of land productivity growth are presented in Figure 7.

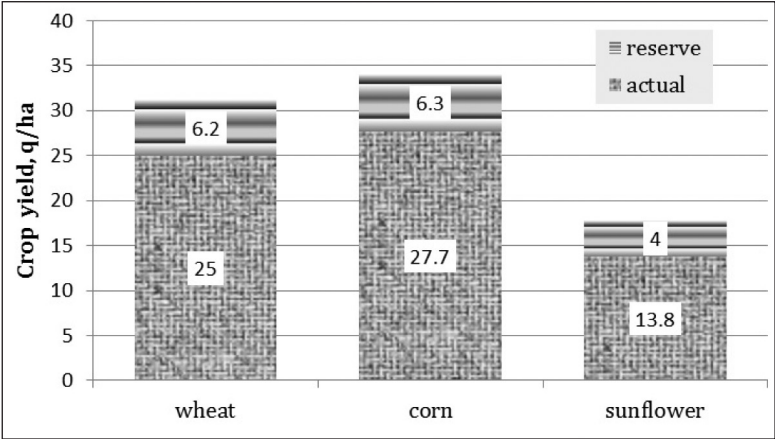


Figure 7. Indicators of reserves of land productivity growth in the production of wheat, corn and sunflower in the Republic of Moldova for 2001–2016
Source: Developed based on Table 1.

From figure 7 it is clear that for the analysed 16 years the potential indicators of land productivity were used in the production of wheat by 80.2%, corn and sunflower – by 81.5% and 77.6% respectively.

Economic sustainability of an enterprise

The economic sustainability of an enterprise is determined by the results of its activities over a number of years in a row and it is expressed by its ability to maintain the equilibrium and balance of all available resources necessary to ensure uninterrupted operation and reproduction. In other words, the economic sustainability of an agricultural enterprise should be viewed as a dynamic process that enables it to realize its development potential. It is important to take into account both the internal aspect (the company must remain in business) and the external one, in which the economic impact of the enterprise on society and the environment should be positive [Parmacli et al. 2015: 116].

In the process of ensuring the economic security and viability of the enterprise, special attention should be paid to the economic security of its main activity - production. When planning the production, each company calculates the volume of all types of costs, which are divided into fixed and variable. In the framework of operational analysis, there is identified the break-even point, that is, the level of yield at which the income from sales of products is equal to the total costs. If the actual yield is below the minimum, then production becomes unprofitable, sales of products bring losses.

The break-even point ($q_{\min}$), that is the minimum level of crop yield below which losses occur, is found by the well-known formula:

$$q_{\min} = \frac{FC}{p - AVC}, q/\text{ha} \quad (2)$$

where: FC – the fixed costs per 1 ha, lei; p – sales price, lei / q; AVC – average variable costs per 1 centner of product, lei.

The study of the ratio of the production (sales) volume with costs and profits will help the company's management in making the right management decisions.

Enterprise viability provides for sustainable development thanks to the effective use of all types of resources and entrepreneurial opportunities. An enterprise develops when the results of its activity allow it to conduct continuous reproduction at its own expense. In pursuit of maximum profit, enterprises must take into account increasing production risks. The analysis of financial safety margin gives more objective assessment of the sustainability and economic security of the cultivation of crops. The level of operational leverage is an indicator of enterprise riskiness. This explains the importance of assessing mentioned indicators when determining the level of economic security of an enterprise.

Financial safety margin (D) is one of the indicators of the financial position of the enterprise, that is, how it is financially stable. Two methods of determination are usually used. In the first method, the calculation represents the difference between the actual (planned) sales volume and the break-even point, i.e. the financial safety margin shows how many lei or tons sales of products can be reduced so that the enterprise does not incur losses. The higher the financial safety margin, the more opportunities to maintain the relative level of profitability while reducing sales revenue, which positively affects the economic security of the enterprise.

The formula for calculating the indicator in absolute terms is:

$$D = q - q_{\min}, \quad (3)$$

where: q и $q_{\min}$ – respectively, the actual and critical level of crop yield, q/ha

Usually there is calculated the percentage of the financial safety margin to the actual (planned) volume. This indicator shows how many percents the sales can decrease so that the enterprise can avoid losses. Higher financial safety margin ensures more sustainable enterprise and less risk of losses.

The relative indicator of the financial safety margin is calculated by the formula:

$$D = \frac{q - q_{\min}}{q} \cdot 100, \% \quad (4)$$

Another indicator which reflects the state of economic security of an enterprise is operating leverage (R). Operating leverage demonstrates the percentage point change in the enterprise profit given a change in revenue by one percentage point and is determined by the formula:

$$R = 1 + \frac{FC}{P_r} \quad (5)$$

There is an inverse relationship between the financial safety margin and the operating leverage. The higher the operating leverage, the lower the financial safety margin and vice versa:

$$R = \frac{1}{D} \quad (6)$$

The operating leverage characterizes the degree of business riskiness. The profit of an enterprise with a higher operating leverage is more sensitive to changes in revenue [Damodaran, 2012: 194]. With a sharp drop in sales, such enterprise can very quickly “fall” below the break-even point. Therefore, an enterprise with a higher level of operating leverage is considered more risky.

The activity of an enterprise with a low operating leverage is associated with less risk, but also with less reward (profit).

It is known that each enterprise in the industry cultivates, as a rule, several crops. Production and sale of some crops ensures a high return on investment, others – low profitability. However, it is not always possible to abandon the production of the latest crops due to agro-technical requirements for crop rotation or other reasons, both internal and external. In other words, the structure of sales is always different in terms of profitability. In the conditions of the Republic of Moldova, primarily, depending on the prevailing weather and climatic conditions of cultivation and harvesting, the effectiveness of a particular type of product may differ significantly: from a loss ratio to a level of profitability exceeding 30%. For example, the level of profitability of sold grain in the country changed from -3.5% in 2009 to +39.9% in 2011, sunflower – from 16.6% in 2009 to 89.8% in 2010, grapes – from 6.0% in 2009 to 37.0% in 2012 [Statistical Yearbook of the Republic of Moldova, 2016]. It is important for an enterprise to know and, therefore, objectively plan that amount of costs, which will ensure the volume of production per unit area required for simple and/or extended reproduction.

Of course, ensuring a higher efficiency of investment in the production of products is, as a rule, the goal of any business entity. However, due to various reasons, the level of profitability of sunflower seeds produced and sold in agricultural enterprises of the southern zone of the Republic of Moldova was 43.8% in 2001–2012, profitability of winter rapeseed – 46.0%, grapes – 26.7%, cereals and leguminous crops without corn – 11.7%, corn – 6.1% [Statistical Yearbook of the Republic of Moldova, 2016].

EXAMPLE OF CALCULATION OF INDICATORS FOR THE ENTERPRISE

Since 2013, data on production costs in the Republic of Moldova have not been published, therefore it is not possible to determine the profitability of products sold in the industry as a whole. In this regard, in order to confirm the above proposed method of substantiating potential economic indicators, we have to limit to the data of individual enterprises, which kindly provide us with the results of their activities, including data on the cost and sales prices of marketable products.

According to Formula 2, we define the break-even point, Formula 4 - the financial safety margin, and Formula 6 – the operating leverage in the production of main crops at the enterprise “Iri-Carmen” LLC from the Cahul district for 2016. Calculations are presented in Table 2.

Thus, in order to receive profit at “Iri-Carmen” LLC it is necessary to achieve a sunflower yield of at least 11.6 q/ha, while the yield of corn should be at least 35.9 q/ha. At the analysed enterprise, there are almost identical values of operating leverage in the cultivation of sunflower and wheat: 1.68 and 1.76 respectively. Thus, a 1 percentage point increase in the volume of sales of wheat at given enterprise leads to 1.76 percentage point increase in operating

profit. At the same time, the low value of the financial safety margin in the cultivation of corn (1.4%) confirms the low efficiency of production of this crop.

Table 2. Indicators of operational analysis at “Iri-Carmen” LLC for 2016

Indicators	Wheat	Corn	Sunflower
Fixed costs, lei/ha (FC)	2670	4,135	5,996
Price, lei/q (p)	235.0	208.6	631.2
Average variable costs, lei/q (AVC)	94.86	93.30	113.49
Actual crop yield, q/ha (q)	44.2	36.4	28.7
Break even point, q/ha (q_{min})	19.1	35.9	11.6
Financial safety margin,% (D)	56.8	1.4	59.6
Operating leverage (L)	1.76	71.4	1.68

Source: Calculated based on the forms 7 and 9 AIC of “Iri-Carmen” SRL, 2016

Based on the data in Table 2, calculations were carried out and the indicators of financial safety margin and operating leverage depending on the level of wheat yield at the analysed farm are presented in Figure 8. The feature of the presented graph is that the point of intersection of the vertical dotted line with the horizontal axis is the breakeven point. Through the same point passes the curve of the financial safety margin. The values of the curves of the operating leverage tend to infinity, which is fully consistent with the formula 5.

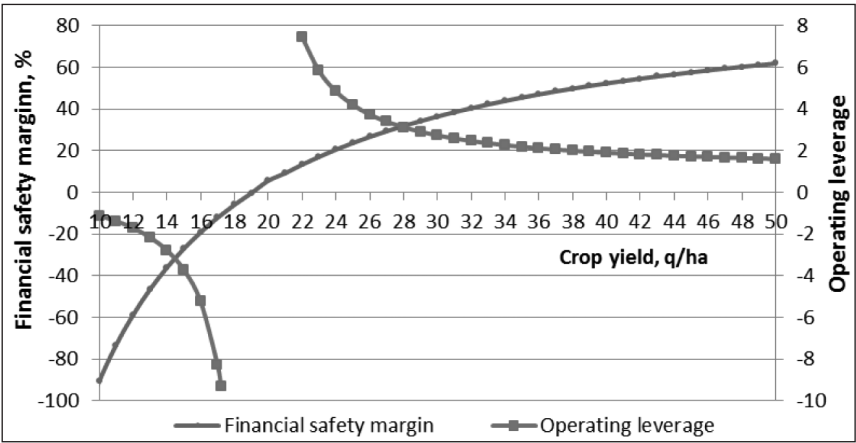


Figure 8. The dependence of the financial safety margin and operating leverage on the wheat yield at “Iri-Carmen” LLC for 2016.

Source: Developed based on the Table 2.

The data on Figure 8 show that in the production of wheat at “Iri-Carmen” LLC, the financial safety margin is equal to zero in the break-even point (19.1 q/ha). The current value of the indicators of financial safety margin and operating leverage is observed at the intersection point of corresponding curves with a vertical line with an arrow drawn from the actual yield indicator. From the graph it can be seen that, taking into account the yield of 44.2 q/ha achieved in 2016, the financial safety margin constituted 56.8%. This circumstance reveals that in the production of wheat, “Iri-Carmen” LLC is characterized by profitability of production and sustainability of activity.

CONCLUSION

The article emphasizes the strong dependence of agricultural production in the Republic of Moldova on the natural and climatic conditions, including frequent droughts, as well as hail and frost. Therefore, in addition to annual indicators, it was justified and proposed to use in the analysis the moving average indicators of economic activity, which allow a more objective assessment of the results, to a certain extent neutralization of the influence of climatic conditions, and other environmental factors on the achieved results. It was also noted that, when analysing the viability and economic security of enterprises, it is necessary to take into account operational performance indicators: break-even point, financial safety margin and operating leverage. These indicators help in determining reserves for the improvement of technology and organization of production, in achieving maximum profit. If the financial and economic position of the enterprise is favourable, then it is efficient, competitive and, therefore, is characterized by economic security.

Thus, the given methodological approaches allow specialists of enterprises to determine not only the degree of instability of the analysed indicators, but also to calculate the financial safety margin and the risk zone for each crop, as well as to carry out forecasting of economic development for the coming years, using, above all, the moving average indicators.

SOURCES AND REFERENCES

- Амбросов, В. А. (2003) Трансформационные процессы в аграрной сфере региона. *Экономика Украины*, № 8, 66–70.
- Вронских, Михаил Д. (2011). *Изменение климата и риски сельскохозяйственного производства Молдовы*, Кишинев: „GrafemaLibris”, SRL, 560 с.
- Дудогло, Татьяна Д. (2017). *Управление земельным потенциалом региона: вопросы теории, методики, практики*. Комрат: Б. и., (Типogr. „Centrografic”), 167 с.
- Яниогло, Алина И. (2017) *Комплексная система обеспечения экономической безопасности предприятий*, монография; Комрат. гос. ун-т, Научно-исслед. центр „Прогресс”. Комрат.
- Нечаев, Василий И.; Константин Тюпаков, Наталья Сайфетдинова (2012). Эффективность экономического и технико-технологического потенциала в растениеводстве. *Экономика сельского хозяйства России*, 6: 70–84.

- Пармакли, Дмитрий М.; Людмила П. Тодорич; Татьяна Д. Дудогло; Алина И. Яниогло (2015). *Эффективность землепользования: теория, методика, практика*, монография. Комрат: Б.и., (Tipogr. „Centrografic”), 274 с.
- Присяжнюк М. В., Зубець М. В., Саблук П. Т. та ін. (2011). *Аграрний сектор економіки України (сїан і перспективи розвитку)*, за ред. М. В. Присяжнюка, М. В. Зубця, П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова. Київ: ННЦ ІАЕ, 1008 с.
- Damodaran, Aswath. (2012) *Investment valuation: tools and techniques for determining the value of any asset*. 3rd ed. Hoboken: John Wiley & Sons, 992 p.
- Parmacli & Todorici (2013) → Пармакли, Дмитрий М. и Тодорич, Людмила П. (2013).
- Parmacli et al. (2015) → Пармакли, Дмитрий М. (2015).
- Statistical Yearbook of the Republic of Moldova (2016). Chisinau: Statistica, 384 p.
- Stratan, Alexandru (2014). Moldovan agri-food sector dilemma: east or west? *Economics of agriculture* (Belgrade) LXI, 3: 615–632.
- Yanioglo 2017 → Яниогло, Алина И. (2017).

INTERNET SOURCES

- Боян, Илья. Риски возникновения засух в Республике Молдова. Available on: <http://www.meteo.md/>. Accessed: 12. 7. 2014.
- ND-GAIN Country Index. University of Notre Dame, 2017. Available on: <http://gain.nd.edu/our-work/country-index/>. Accessed: 12. 4. 2018.

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

НЕСТАБИЛНОСТ У ПРОИЗВОДЊИ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА: РЕЗУЛТАТИ ПРОЦЕНЕ И АНАЛИЗЕ

ДМИТРИ М. ПАРМАКЛИ
Државни универзитет у Комрату
Комрат, Република Молдавија
parmad741@mail.ru

АЛИНА И. ЈАНИОГЛО
Национални институт за економска истраживања
Јон Креанга 45, Кишинев, Република Молдавија
ellcy@mail.ru

РЕЗИМЕ: Овај чланак истиче присуство неповољних климатских услова у пољопривредној производњи Републике Молдавије, што лоше утиче на резултате узгоја усева као и на економску одрживост предузећа. По правилу, индекси одступања се не узимају у обзир и не врши се евакуација када се прорачунава ефикасност узгоја усева и продаја, и сходно томе, потенцијалне вредности ефикасности коришћења земљишта у индустрији се не предвиђају исправно. У том смислу, циљ студије је да се развију методолошки приступи за процену стабилности у производњи и да се оправдају нека својства приликом прорачунавања потенцијалних показатеља производње и продаје усева. Чланак показује динамику убирања летине водећих усева током последњих 16 година и оцењује нестабилност производње. У ову сврху предложене су

формуле уз помоћ којих предузећа могу да предвиде ниво одрживости. Предложене корелације су веома јасно приказане на графиконима. Предложени приступи ће омогућити стручњацима предузећа да прорачунају границу финансијске безбедности и зону ризика за сваки усев, да предвиде економски развој користећи пре свега покретне показатеље просека.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: убирање летине, стабилност, неповољни климатски услови, граница финансијске сигурности, оперативно ризично улагање

INVESTIGATION OF ENGEL-WEST EXPLANATION OF MEESE-ROGOFF PUZZLE ON SERBIA–EUROZONE CASE: *LAG AUGMENTED VAR* APPROACH

PREDRAG PETROVIĆ

Institute of Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
ppetrovic@idn.org.rs

GORAN NIKOLIĆ

Institute of European Studies
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
goranvnikolic@gmail.com

ABSTRACT: The study is dedicated to research of Engel-West explanation of Meese-Rogoff puzzle on Serbia-Eurozone case (2004:q4 – 2015:q2). The analysis was conducted by applying lag augmented VAR procedure (*LA-VAR*), which enables quite reliable testing of Granger causality when (some or all) time series are non-stationary without mandatory prior testing of cointegration and differencing thereof. The following Engel et al. [2005] investigation was carried out on bivariate and multivariate VAR models, taking into account five macroeconomic fundamentals (money supply differential, inflation rate differential, interest rate differential, real GDP differential and interaction of money supply differential and real GDP differential). The obtained results demonstrate quite unconvincing indications about empirical validity of present-value exchange rate models, and do not confirm findings of Engel et al. [2005].

KEYWORDS: exchange rate, macroeconomic fundamentals, random walk, Granger causality, Meese-Rogoff puzzle

The international economics literature has had Meese-Rogoff puzzle for quite a long time now – as a part of widely formulated *exchange-rate disconnect puzzle* [Obstfeld et al. 2001: 380], which is composed of impossibility to find reliable empirical evidence for the existence of relation between exchange rate and its (macroeconomic) fundamentals implied by theoretical models. Namely, numerous empirical papers have not succeeded in offering sufficiently solid and convincing proofs about the impact of basic macroeconomic variables, such as money supplies, GDP, inflation rate differential and interest

rate differential to exchange rate. Although such impact, according to numerous theoretical models, should have empirical basis, econometric tests have demonstrated that dynamics of exchange rate is quite commonly well approximated by random walk, which makes the use of mentioned macroeconomic fundamentals quite senseless in terms of its forecasting.

Meese et al. [1983a] were the first to indicate this puzzle by testing the accuracy of forecasting of various structural models (Frenkel-Bilson, Dornbusch-Frankel and Hooper-Morton models) and time series exchange rate models (univariate time series models and unrestricted vector auto-regression) out-of-sample. The testing was based on dollar/pound, dollar/mark, dollar/yen and trade-weighted dollar exchange rates. The results obtained demonstrated that random walk model is not at all of lower capability for forecasting compared to the aforementioned structural and time series exchange rate models. In addition, Meese et al. [1983b] have rejected the option that poor performances of the aforementioned structural models can be attributed to inconsistent or inefficient estimation of parameters.

Engel et al. [2005] are of the opinion that despite certain studies developed after the Meese-Rogoff puzzle, which claimed that evidence about out-of-sample exchange rate predictability for various versions of fundamentals-based models had been found, the robustness of empirical results was not confirmed in any way. Inability to obtain consistent and robust results which would empirically corroborate out-of-sample exchange rate predictability inspired Engel et al. [2005] to offer one completely new approach to validation of present-value exchange rates models. Namely, they demonstrated that the exchange rate was arbitrarily well approximated as a random walk if at least one fundamental is I (1) process and if discount factor is close to one. In other words, the exchange rate will follow a process arbitrarily close to a random walk if the following two conditions are fulfilled: (a) at least one explanatory variable (observable or unobservable fundamental) is a non-stationary, and (b) the value of discount factor is close to one.

If the mentioned assumptions are fulfilled, the exchange rate will follow near random walk behaviour, which means that it is virtually unpredictable. This implies the conclusion that weak relation between the exchange rate and fundamentals, known as Meese-Rogoff puzzle, is a consequence of present-value exchange rate models, not the evidence against them. The key question posed by Engel et al. [2005] is how it is possible at all to check validity of the exchange rate theoretical models, provided all the stated is true. Instead of testing the ability of model to relatively precisely predict the future exchange rate dynamics, it is more purposeful to check whether current exchange rate values can be useful for prediction of future fundamentals' values. This approach is fully grounded since the exchange rate is according to present-value exchange rate models determined as a sum of present expected values of observable and unobservable fundamentals. If the model approximate real DGP well, and if expectations credibly reflect future values of fundamentals, current exchange rate values should be useful in prediction of these fundamentals. In other words, if previous conditions are fulfilled, there should be Granger causality from the

exchange rate to macroeconomic fundamentals. Such result is in favour of attitude about the empirical validity of present-value exchange rate models, but it cannot and must not be whatsoever construed as its sound proof. Using the data from G7 member states (1974–2001), treating the USA as a host country, proofs were discovered for Granger causality from the exchange rate to fundamentals. Although it is neither strong, nor convincing, it is far more expressed than the causality in the opposite direction.

Engel et al. [2005] also make strict demarcation line between two basic findings of theirs. The fact is that current exchange rate can be useful predictor for future macroeconomic fundamentals if, according to present-value exchange rate models, the expected values of fundamentals significantly determine the current exchange rate, does not mean that approximate random walk in exchange rates must be dominantly attributed to near unity discount factor. For random walk exchange rates behaviour at least one more explanation can be offered which is fully consistent with present-value exchange rate models, and this is that exchange rate movements are predominantly determined by unobserved fundamentals that follow a random walk.

In this study we tended to check Engel et al. [2005] finding about the presence of Granger causality from exchange rate to macroeconomic fundamentals on Serbia-Eurozone case. In other words, we tested a hypothesis that data for Serbia and Eurozone generate quite convincing indication about the empirical validity of present-value exchange rate models.

The paper consists of five parts. In the first part we exposed the essence of Meese-Rogoff puzzle and Engel-West's explanation of it. The second part contains an overview of literature pertaining to predictability of exchange rate dynamics. The third part includes the essence of theoretical framework on which the Engel-West's explanation of the Meese-Rogoff puzzle is based. The fourth part contains the most important information about data used in testing, as well as results of Granger causality tests. Finally, the fifth part consists of the most significant conclusions of the analysis.

LITERATURE REVIEW

Numerous authors have tested the predictability of exchange rate dynamics. Cheung et al. [2005] tested the forecasting performance of different exchange rate structural models (interest rate parity, productivity based models and a composite specification), formulated during the 1990^s, comparing them with two reference models – purchasing power parity model and the sticky-price monetary model. The models were estimated in the form of first differences and error correction specifications, and model performances were evaluated by mean squared error, direction of change metrics, and the “consistency” test of Cheung et al. [1998]. Testing on time horizon of 1, 4 and 20 quarters did not succeed in revealing any model/specification combination which could be characterised as a very successful one. Some models, however, demonstrate good performances in terms of one evaluation measure/exchange rate/time horizon, which is not applicable in other cases.

On the other hand, Mark [1995] has shown that evidence can be found for the presence of economically significant predictable components in long-term variations of exchange rate. Namely, the evidence was obtained based on regression model estimated between long-term changes in exchange rate and current deviation of exchange rate from linear combination of relative money supply and relative real income. Predictability in short term was compromised by the fact that short-term dynamics of exchange rate is determined by noise. Yet, the impact of noise has been averaged out over time, revealing systematic changes in exchange rate determined by economic fundamentals. Kilian [1999] has partially questioned these analyses by presenting own results of the long-horizon exchange rate predictability analysis. Based on them, it can be claimed that there is a kind of predictability of exchange rate, but not that it is better in the case of longer forecast horizons.

Mark et al. [2001] managed to identify cointegration relation between the exchange rate and monetary fundamentals on quarterly panel data for 19 countries (from 1973:q1 to 1997:q1). In addition, monetary fundamentals are characterised by significant predictability of future dynamics of exchange rates, which does not necessarily pertain to the rate vis-à-vis the US dollar only. Yet, this study as well generates a big puzzle which is reflected in the fact that monetary fundamentals have significantly higher predictability potential than the fundamentals covered by PPP.

Bacchetta et al. [2010] were checking whether the cause of Meese-Rogoff puzzle is instability of the relation between nominal exchange rates and macroeconomic fundamentals. Although time-varying parameters imply small probability that relation between the exchange rate and macroeconomic fundamentals, assessed based on a sample, can be successfully used for prediction of exchange rate dynamics in the future, the authors stress one specific effect with the opposite direction action. Namely, there is the fact that time-varying parameters tend to increase the explanatory power of fundamentals. These two influences almost cancel each other so that the net effect of time-varying parameters on out-of-sample forecasting performance of exchange rate models is almost neutral. The final conclusion is that poor out-of-sample fit can be explained by poor rather than instable relation between the exchange rate and macroeconomic fundamentals.

In rich literature dedicated to this matter, there are papers that quite independently suggest out-of-sample exchange rate predictability. Molodtsova et al. [2009] managed to offer evidence about short-term predictability for 11 out of 12 currencies vis-à-vis the US dollar, taking into account the model that incorporates Taylor rule fundamentals. The evidence of out-of-sample exchange rate predictability resulting from Taylor rule models, are far stronger than the evidence obtained by testing of conventional interest rates, purchasing power parity and monetary models.

Yet, Rogoff et al. [2008] greatly shadowed these findings. Investigating the ability of structural theoretical models to predict the exchange rate dynamics in short run, they also concluded that it is quite modest. According to them, key reasons for overstressing the relatively feeble positive results that go in

favour of structural theoretical models are contained in excessive reliance on asymptotic test statistics (Clark-West and Clark-McCracken test statistics), wrong interpretation thereof, as well as on insufficient checking of robustness of results over different forecast windows.

THEORETICAL FRAMEWORK

Engel et al. [2005: 486] have demonstrated through analytical simulations that findings on unpredictability of exchange rate dynamics are, under certain circumstances, an implication of theoretical asset-pricing present-value models, not an argument that question the validity of these models (“We show analytically that in the class of present-value models we consider, asset prices will follow a process arbitrarily close to a random walk if (1) at least one forcing variable (observable fundamental or unobservable shock) has a unit autoregressive root and (2) the discount factor is near unity.”). Engel et al. [2005: 491–492] have demonstrated in what way the theoretical models of exchange rate can be presented in a form of asset-pricing present-value model, starting from the fact that numerous theoretical structural models mathematically formalise relation between the exchange rate and linear combination of their expected value and different fundamentals. With regard to the afore mentioned, many theoretical models of exchange rate, such as monetary models and Taylor rule model, completely fit in asset-pricing present-value model framework. Monetary model of exchange rate [Engel et al. 2005: 493] can be presented as:

$$s_t = \frac{1}{1+\alpha} [m_t - m_t^* - \gamma(y_t - y_t^*) + q_t - (v_m - v_m^*) - \rho_t] + \frac{\alpha}{1+\alpha} E_t s_{t+1}, \quad (1)$$

where s_t , m_t , y_t , q_t , v_m , ρ_t respectively stand for log of the exchange rates, log of the money supply, log of output, log of real exchange rate, shock to money demand and risk premium (deviation from uncovered interest rate parity). In addition, denotation “*” shows that variable refers to foreign country. At the same time Taylor rule model [Engel et al. 2005: 495] can be formulated as:

$$s_t = \beta_0(i_t - i_t^*) + \beta_0(p_t - p_t^*) - \beta_1(y_t^g - y_t^{*g}) - \beta_2(\pi_t - \pi_t^*) - v_t + v_t^* - (1 - \beta_0)\rho_t + (1 - \beta_0)E_t s_{t+1}. \quad (2)$$

Denotations in equation (2) have the following meaning: i_t – interest rate, p_t – log of price level, y_t^g – log of output gap, π_t – log of inflation rate, v_t – Taylor rule shock and ρ_t – risk premium. Everything that applies to general asset-pricing present-value model also applies to monetary and Taylor rule exchange rate models. Both conditions needed to enable that the exchange rate follow near random walk behaviour (that at least one fundamental is I(1) process or nearly so and that discount factor is close to one) are completely realistic. Namely, Engel et al. [2005: 496–497] provide for overview of literature which

corroborates these assumptions. In addition, the results of unit root tests (theirs and ours) dominantly indicate non-stationarity of observed fundamentals.

Therefore, based on the above stated, it can be concluded that if standard exchange rate models are plausibly calibrated exchange rate should be arbitrarily well approximated as a random walk, so that Meese-Rogoff puzzle is implication of the models, not a proof against them. Yet, simple observation that the exchange rate follows the random walk is not complete and full confirmation of appropriateness of theoretical exchange rate models. Should present-value exchange rate models imply that exchange rate behaves as a random walk, how would it be possible to check empirical validity of the model at all? Taking into account that the exchange rate is determined as a sum of present expected values of observable and unobservable fundamentals, it is logical to expect that present-value exchange rate models imply Granger causality from exchange rates to fundamentals. According to Engel et al. [2005], these models suggest Granger-causality from the exchange rate towards the fundamentals. Detection of Granger-causality accordingly is a result consistent to present-value exchange rate models; however, as concluded by Engel et al. [2005: 512], it is not a strong direct support to these models. Key question in our study is whether there is evidence for Granger-causality from the exchange rate towards the fundamentals. The following chapter of the paper contains results of Granger causality testing on the Serbia-Eurozone case.

DATA AND GRANGER CAUSALITY TESTS RESULTS

During the research, quarterly data was used for the period 2004:q4 – 2015:q2 (see table 1). The exchange rate time series (s) presented a natural logarithm of end-of-quarter nominal bilateral exchange rate between RSD and euro and was taken from the official website of the National Bank of Serbia. Money supply differential ($m-m^*$) was calculated as the difference between the logarithm of end-of-quarter seasonally adjusted M1 money supply for Serbia and Eurozone. Both series of money supply were taken from website of the reference central banks (National bank of Serbia and European Central Bank). Inflation rate differential ($p-p^*$) is a difference between the logarithm of consumer price index for Serbia and Eurozone with 2006 taken as base period. The series are respectively taken from websites of the Statistical Office of the Republic of Serbia and Eurostat. Interest rate differential ($i-i^*$) was obtained as difference of end-of-quarter interest rate at interbank money market (3m Belibor and 3m Euribor). The series were taken from: [Banke online: Belibor; Euribor-rates.eu: Euribor]. Interest rate differential is the only time series obtained as difference between the original data rather than logarithms, which is in accordance with theoretical model. Real GDP differential ($y-y^*$) is a difference between the logarithm of real seasonally adjusted GDP for Serbia and Eurozone. The series were respectively taken from websites of the Statistical Office of the Republic of Serbia and Eurostat. Finally, interaction of money supply differential and real GDP differential ($m-m^*-(y-y^*)$) was obtained as difference between the money supply differential and real GDP differential.

Table 1. Variables Used in the Empirical Research

Variable	Label	Description
Bilateral exchange rate	s	End-of-quarter
Money supply differential	(m-m*)	Seasonally adjusted money supply (end-of-quarter)
Inflation rate differential	(p-p*)	Consumer price index
Interest rate differential	(i-i*)	3m Belibor and Euribor rate (end-of-quarter)
Interaction of money supply differential and real GDP differential	(m-m*)-(y-y*)	Seasonally adjusted variables (money supply and real GDP)
Real GDP differential	(y-y*)	Seasonally adjusted real GDP

Source: Authors calculation

Unit root testing (see table 2) indicated several very important facts: (a) all first differentials of relevant time series are stationary at 5% significance level, except for first difference of inflation rate differential $\Delta(p-p^*)$ when it comes to DF-GLS unit root test; (b) inflation rate differential $(p-p^*)$ and real GDP differential $(y-y^*)$ are non-stationary series according to all used unit root tests; (c) exchange rate (*s*), money supply differential $(m-m^*)$ and interaction of money supply differential and real GDP differential $(m-m^*)-(y-y^*)$ are almost surely non-stationary series taking into account that only KPSS test indicates their stationarity; (d) interest rate differential $(i-i^*)$ is most probably a stationary series, taking into account that only PP test indicates its non-stationarity. Therefore, the general conclusion of unit root testing is that all series are almost surely I(1) processes, except for the interest rate differential, which is stationary one.

Preliminary testing of cointegration applying Engle-Granger and Johansen's test does not generate robust findings about their presence.¹ Regardless of such findings, unit root tests results open the space for application of lag augmented VAR procedure (*LA-VAR*) [Toda et al. 1995], which enables quite reliable testing of Granger causality when (some or all) time series are non-stationary. By extending VAR(*p*) model, i.e. by formulating VAR(*p*+*k*) model, where *p* and *k* are optimal order of VAR model and greatest order of time series integration, respectively, enables that Wald test statistics is asymptotically chi-square distributed with *p* degrees of freedom under the null. Such methodological framework provides possibilities for testing of Granger causality without obligatory prior testing of cointegration and time series differencing.

¹ Results are available from the authors upon request.

Table 2. Unit Root Tests Results

Variable/test	dc	k	ADF	DF-GLS	PP	KPSS
s	c+trend	2	-1.978 (-3.53)	-1.86 (-3.19)	-2.12 (-3.52)	0.10 (0.15)
Δs	c+trend	1	-5.70 (-3.53)	-5.68 (-3.19)	-4.95 (-3.52)	0.08 (0.15)
(m-m*)	c	1	-1.99 (-2.94)	-1.55 (-1.95)	-2.00 (-2.93)	0.09 (0.46)
$\Delta(m-m^*)$	c	0	-4.37 (-2.94)	-4.00 (-1.95)	-4.36 (-2.94)	0.14 (0.46)
(p-p*)	c+trend	1	-0.26 (-3.52)	-0.45 (-3.19)	-1.34 (-3.52)	0.22 (0.15)
$\Delta(p-p^*)$	c+trend	1	-3.62 (-3.53)	-3.10 (-3.19)	-4.84 (-3.52)	0.06 (0.15)
(i-i*)	c+trend	3	-4.43 (-3.53)	-4.56 (-3.19)	-2.64 (-3.52)	0.06 (0.15)
(m-m*)-(y-y*)	c+trend	4	-2.44 (-3.53)	-2.01 (-3.19)	-2.10 (3.52)	0.10 (0.15)
$\Delta(m-m^*)-\Delta(y-y^*)$	c	0	-5.97 (-2.94)	-3.87 (-1.95)	-5.97 (-2.94)	0.16 (0.46)
(y-y*)	c	3	-0.38 (-2.94)	-0.12 (-1.95)	-0.54 (-2.93)	0.72 (0.46)
$\Delta(y-y^*)$	c	2	-3.28 (-2.94)	-2.54 (-1.95)	-5.07 (-2.94)	0.10 (0.46)

Note: dc represents deterministic components in ADF, DF-GLS, PP and KPSS tests, k the number of lags which aim to eliminate autocorrelation in residuals in ADF. Deterministic components in test regression equations have been determined based on Stock-Watson test. Critical values at 5% significance level are shown in the parentheses. The testing was conducted using software package EViews 5.1.

Source: Authors calculation

Table 3. Bivariate Granger Causality Tests Results

H_0	$(m-m^*)^1$	$(p-p^*)^2$	$(i-i^*)^3$	$(m-m^*)-(y-y^*)^4$	$(y-y^*)^5$
Fundament fails to cause exchange rate	—	—	—	**	—
Exchange rate fails to cause fundament	—	**	—	—	***

Note: 1) testing was conducted based on VAR model of third order ($p=3$, LM-Stat(10)=7.069(0.132), JB=4.882(0.2997); 2) testing was conducted based on VAR model of the second order ($p=2$, LM-Stat(10)=1.494(0.828), JB=3.622(0.4595); 3) testing was conducted based on VAR model of the fourth order ($p=4$, LM-Stat(10)=3.411(0.492), JB=2.462(0.651); 4) testing was conducted based on VAR model of the second order ($p=2$, LM-Stat(10)=7.591(0.108), JB=0.593(0.964); 5) testing was conducted based on VAR model of the second order ($p=2$, LM-Stat(10)=2.361(0.6696), JB=2.989(0.5597); *** and ** represents rejection of null hypothesis at 1% and 5% significance levels. More detailed test results are available at request. The testing was conducted using software package EViews 5.1.

Source: Authors calculation

Bivariate Granger causality testing (see table 3) demonstrates that indications about empirical validity of present-value exchange rate models are quite weak. Namely, in only two out of five cases (inflation rate differential and real GDP differential) Granger causality was discovered as from the exchange rate to the fundament. In addition, Granger causality in opposite direction, from the fundament to the exchange rate, was discovered only in one single case (interaction of money supply differential and real GDP differential).

Furthermore, in accordance with Engel et al. [2005], we have grouped all variables into four groups (group 1: $(s, (p-p^*), (i-i^*), (y-y^*))$; group 2: $(s, (m-m^*), (y-y^*))$; group 3: $(s, (p-p^*), (y-y^*))$; and group 4: $(s, (m-m^*), (p-p^*), (y-y^*))$) so as to carry out multivariate Granger causality tests. The obtained results (see table 4) demonstrate the presence of causality of exchange rate towards fundaments in only three out of ten cases, while causality is present in the opposite direction only in one case.

While weak causality from the fundament to the exchange rate is expected and suitable for Meese-Rogoff puzzle, causality in the opposite direction should, according to findings of Engel et al. [2005], be more significantly present and should indicate empirical validity of present-value exchange rate models. Yet, this research indicates quite the opposite conclusion. Causality from the exchange rate to the fundaments is only slightly more represented than causality in the opposite direction, which is insufficient to empirical validity of present-value exchange rate models. In other words, the exposed results do not confirm the findings obtained by Engel et al. [2005].

Table 4. Multivariate Granger Causality Tests Results

H ₀ : Fundament fails to cause exchange rate				
	Group 1	Group 2	Group 3	Group 4
(m-m*)		—		—
(p-p*)	—		—	*
(i-i*)	—			
(m-m*)-(y-y*)				
(y-y*)	—	—	—	—
All	—	—	—	—
H ₀ : Exchange rate fails to cause fundament				
(m-m*)		—		—
(p-p*)	—		—	—
(i-i*)	**			
(m-m*)-(y-y*)				
(y-y*)	**	—	—	***

Note: group 1) testing was conducted based on VAR model of fourth order (p=4, LM-Stat(10)= 22.600(0.125), JB= 4.144(0.844); group 2) testing was conducted based on VAR model of the eighth order (p=8, LM-Stat(10)= 10.027(0.348), JB= 9.281(0.158); group 3) testing was conducted based on VAR model of the seventh order (p=7, LM-Stat(10)= 8.830(0.453), JB= 4.420(0.620); group 4) testing was conducted based on VAR model of the second order (p=2, LM-Stat(10)= 18.000(0.324), JB= 5.213(0.735); ***, ** and * represents rejection of null hypothesis at 1%, 5% and 10% significance levels. More detailed test results are available at request. The testing was conducted using software package EVIEWS 5.1.

Source: Authors calculation

CONCLUSION

There is no doubt that the obtained results instruct the rejection of baseline hypothesis that data for Serbia and Eurozone generate quite convincing indication about the empirical validity of present-value exchange rate models. Namely, testing of non-stationarity of quarterly time series (2004:q4 – 2015:q2) for Serbia and Eurozone generated the results which clear the room for the application of lag augmented VAR procedure, based on simple increase of order of time lags in VAR model for the greatest order of time series integration. This procedure enables that Wald test statistics is asymptotically chi-square distributed with *p* degrees of freedom under the null, which allows testing of Granger causality at time series level (without prior cointegration testing), even when series are of different integration levels. Following Engel

et al. [2005], intending to implement relatively unstructured investigation of connection between the exchange rate and macroeconomic fundamentals, testing was based on bivariate and multivariate VAR models. The obtained results demonstrate quite inconvincible indications about empirical validity of present-value exchange rate models. Namely, Granger causality from the exchange rate to the fundamnet was discovered only in five out of a total of fifteen cases. Causality in opposite direction was located only in two cases which is expected taking into account the Meese-Rogoff puzzle. Such findings are significantly opposite to results obtained by Engel et al. [2005] for G7 countries, treating the USA as a host economy.

The obtained results doubtlessly confirm the existence of the Meese-Rogoff puzzle in Serbia-Eurozone case, which is in accordance with most empirical researches implemented on the samples of other countries. The key finding of this paper is that there is no convincing robust findings that present-value exchange rate models are valid in the observed case. Regardless of whether we accept the Engel-West explanation of Meese-Rogoff puzzle as accurate, predictability of exchange rate dynamics is very weak. Engel-West explanation tells us that this should be accepted as a consequence of the present-value exchange rate models, not as a proof that would question their validity. Taking into account no robust evidence for Granger causality from the exchange rate to the fundaments have been found, the results of this analysis challenge the Engel-West explanation, which could indicate irrelevance of present-value exchange rate models. Yet, when drawing such conclusions, one should be very careful, bearing in mind that the research was conducted only for the Serbia-Eurozone case. The check of robustness of obtained results should be carried out on an extended sample of countries, which is not subject of this analysis. Although results of this research do not have direct applicability and use value for policy makers, they warn that Engel-West explanation of Meese-Rogoff puzzle cannot be *a priori* accepted as relevant one, at least not in Serbia-Eurozone case.

The significance of this study is contained in the fact that this is the only empirical research known to the authors related to Engel-West explanation of Meese-Rogoff puzzle on Serbia-Eurozone case. Yet, it should be stated that there is a lack that commonly and reasonably appears when it comes to researches conducted for Serbia. There is no doubt that these are quite short time series which, regardless of the application of *LA-VAR* procedure, actuate the small-sample bias problem. Elimination of this lack by employing the residual-based bootstrap method in order to derive bootstrap distribution [Ko et al. 2015] could be a guideline for future researches.

ACKNOWLEDGMENT

The paper presents the results of a study conducted as a part of the projects: III47010, 47009 and 179014, funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development, Republic of Serbia.

REFERENCES

- Bacchetta, Philippe, Eric van Wincoop and Toni Beutler (2010). Can parameter instability explain the Meese-Rogoff puzzle? In: Lucrezia Reichlin and Kenneth. West (Eds.), *NBER International Seminar on Macroeconomics 2009*. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 125–173. (doi: 10.1086/648702).
- Cheung, Yin-Wong and Menzie D. Chinn (1998). Integration, cointegration and the forecast consistency of structural exchange rate models. *Journal of International Money and Finance*, 17: 813–830. (doi: 10.1016/s0261-5606(98)00009-6).
- Cheung, Yin-Wong., Menzie D. Chinn and Antonio Garcia Pascual (2005). Empirical exchange rate models of the nineties: Are any fit to survive? *Journal of International Money and Finance*, XXIV, 7: 1150–1175. (doi: 10.1016/j.jimonfin.2005.08.002).
- Engel, Charles and Kenneth D. West (2005). Exchange rates and fundamentals. *Journal of Political Economy*, CXIII, 3: 485–517.
- Kilian, Lutz (1999). Exchange rates and monetary fundamentals: What do we learn from long-horizon regressions? *Journal of Applied Econometrics*, XIV, 5: 491–510.
- Ko, Hsiu-Hsin and Masao Ogaki (2015). Granger causality from exchange rates to fundamentals: What does the bootstrap test show us? *International Review of Economics and Finance*, 38: 198–206. (doi: 10.1016/j.iref.2015.02.016).
- Mark, Nelson C. (1995). Exchange rates and fundamentals: Evidence on long-horizon predictability. *American Economic Review*, LXXXV, 1: 201–218.
- Mark, Nelson C. and Donggyu Sul (2001). Nominal exchange rates and monetary fundamentals: Evidence from a small post-Bretton woods panel. *Journal of International Economics*, LIII, 1: 29–52. (doi: 10.1016/s0022-1996(00)00052-0).
- Meese, Richard A. and Kenneth Rogoff (1983a). Empirical exchange rate models of the seventies: Do they fit out of sample?. *Journal of International Economics*, XIV, 1–2: 3–24. (doi: 10.1016/0022-1996(83)90017-x).
- Meese, Richard A. and Kenneth Rogoff (1983b). The out-of-sample failure of empirical exchange rate models: Sampling error or misspecification?, In: Jacob A. Frenkel (Eds.), *Exchange Rates and International Macroeconomics*. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 67–112.
- Molodtsova, Tanya and David H. Papell (2009). Out-of-sample exchange rate predictability with Taylor rule fundamentals. *Journal of International Economics*, LXXVII, 2: 167–180. (doi: 10.1016/j.jinteco.2008.11.001).
- Obstfeld, Maurice and Kenneth Rogoff (2001). The six major puzzles in international macroeconomics: Is there a common cause? In: Ben S. Bernanke and Kenneth Rogoff (Eds.), *NBER Macroeconomics Annual 2000*. Vol. 15, Cambridge, MA: MIT Press, 339–412. (doi: 10.2307/3585403).
- Toda, H. Y., & T. Yamamoto (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, Vol. 66, No. 1-2 (March–April 1995): 225–250. (doi: 10.1016/0304-4076(94)01616-8).

INTERNET SOURCES

- Banke online: Belibor. Retrieved from: <http://banke.online.rs/belibor.html>.
- Euribor-rates.eu: Euribor. Retrieved from: <http://www.euribor-rates.eu/>.
- Rogoff, S. Kenneth and Vania Stavrakeva (2008). The continuing puzzle of short horizon exchange rate forecasting. *NBER Working Paper No 14071*. Retrieved from: <http://www.nber.org/papers/w14071>.

ИСПИТИВАЊЕ ЕНГЛ-ВЕСТОВОГ ОБЈАШЊЕЊА МЕСЕ-РОГОФОВЕ
НЕДОУМИЦЕ НА СЛУЧАЈУ СРБИЈА–ЕВРОЗОНА:
LAG AUGMENTED VAR ПРИСТУП

ПРЕДРАГ ПЕТРОВИЋ

Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
ppetrovic@idn.org.rs.

ГОРАН НИКОЛИЋ

Институт за европске студије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
goranvnikolic@gmail.com.

РЕЗИМЕ: У литератури из области међународне економије прилично дуго фигурише „Meese-Rogoff puzzle” – као део шире формулисане „exchange-rate disconnect puzzle”, која се састоји у немогућности изналажења поузданих емпиријских доказа о постојању релације између девизног курса и његових (макроекономских) фундамената која проистиче из теоријских модела. Наиме, бројни емпиријски радови нису успели да понуде довољно чврсте и убедљиве доказе о утицају основних макроекономских варијабли попут понуде новца, БДП-а, инфлационог диференцијала и диференцијала каматних стопа на девизни курс. Иако би, сходно бројним теоријским моделима, овакав утицај требало да има емпиријско утемељење, економетријска тестирања показују да је динамика девизног курса веома често добро апроксимирана случајним ходом, што употребу поменутих макроекономских фундамената у циљу његовог предвиђања чини прилично бесмисленом. Немогућност добијања конзистентних и робусних резултата који би емпиријски поткрепили предвидивост девизног курса инспирисала је Енгла и др. [2005] да понуде један потпуно нови приступ валидацији модела девизног курса заснованих на садашњим вредностима. Наиме, они су показали да је девизни курс добро апроксимиран случајним ходом уколико је барем један фундамент $I(1)$ процес и ако је вредност дисконтног фактора блиска јединици. Другим речима, девизни курс прати процес близак случајном ходу уколико су задовољена следећа два услова: (а) да је најмање једна експанаторна варијабла нестационарна и (б) да је вредност дисконтног фактора приближно једнака јединици. Уколико су поменуте претпоставке задовољене динамика девизног курса се може апроксимирати случајним ходом, што значи да је готово непредвидива. Ово имплицира закључак да је слаба веза између девизног курса и фундамената, позната као „Meese-Rogoff puzzle”, последица теоријских модела заснованих на садашњим вредностима, а не доказ против њих. Уместо да се тестира способност модела да релативно прецизно предвиде динамику девизног курса, целисходније је проверити да ли текуће вредности девизног курса могу бити корисне за предвиђање будућих вредности фундамената. Овакав приступ је потпуно основан имајући у виду да је девизни курс сходно моделима девизног курса заснованим на садашњим вредностима детерминисан као сума садашњих очекиваних вредности фундамената. Другим речима, требало би да постоји Грејнцорова узрочност од девизног курса према макроекономским фундаментима. У овој студији смо настојали да проверимо Енглова и др. [2005] налаз о присуству Грејнцорове узрочности

од девизног курса према макроекономским фундаментима на примеру Србије и Еврозоне. Резултати до којих се дошло показују прилично неубедљиве индикације о емпиријској валидности модела девизног курса заснованих на садашњим вредностима. Наиме, само у пет од укупно петнаест случајева откривена је Грејнцерава узрочност од девизног курса ка фундаменту. Узрочност у обрнутом смеру лоцирана је једино у два случаја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: девизни курс, макроекономски фундаменти, случајни ход, Грејнцерава узрочност, Месе-Рогофова недоумица

ЗАСТУПЉЕНОСТ ОБЛИКА РАДА У ИНКЛУЗИВНОЈ НАСТАВИ НА ПРИГОДНОМ УЗОРКУ НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА БЕОГРАДА

САША Љ. СТЕПАНОВИЋ

Висока школа социјалног рада
Теразије 34, Београд, Србија
salenono86@gmail.com

САЖЕТАК: Циљ рада био је да се испита заступљеност различитих облика рада (фронтални, групни и индивидуални) у инклузивној настави коју похађају ученици са сензорним сметњама. Узорак је чинило 16 основних школа које се налазе на територији Града Београда у којима се образују ученици са сензорним сметњама (оштећење вида и оштећење слуха: N=69). За прикупљање података о заступљености различитих облика рада коришћено је систематско посматрање и то на 382 часа који су реализовани у 6. и 7. разреду испитиваних основних школа. Резултати су показали да је у две трећине посматраних часова превалентна употреба фронталног облика рада (67,7%). У знатно мањој мери присутан је индивидуални облик (22,6%), док се групном облику и раду у пару најређе приступало (1,7% и 1,3%). Настава у чијем центру је наставник и даље је заступљена у школама, а самим тим и доминантна употреба фронталног облика рада. Узевши у обзир карактеристике и циљеве инклузивног образовања, као и чињеницу да ученицима са сензорним сметњама социјални ангажман кроз рад може бити користан на више нивоа, фронтални облик по себи није довољан за ефикасни наставни процес. Уз предност економичности у раду, фронтални облик рада ипак је неопходно користити у једнакој мери као и индивидуални и групни у свим фазама наставног часа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: облици наставног рада, инклузија, ученици са сензорним сметњама, фронтални облик рада, групни облик рада, индивидуални облик рада

Под наставним облицима рада подразумевају се дидактичке стратегије комуникације ученика и наставника које омогућавају и олакшавају процес учења [Pračić 2005]. У српској педагошкој литератури, облици рада најчешће се деле према активности и броју ученика с којима се током наставе ради. То су фронтални, групни облик (у који спадају и рад у пару и тимски рад), и индивидуални облик рада. Ово је само једна од бројних класификација [видети: Meyer 2002].

Фронтални облик рада (наставниково излагање према коме се оријентишу ученици) постао је доминантан и општеприсутан у школству увођењем Коменсковог разредно-часовног система у систем масовног школовања [Sadler 2014]. Иако је тај облик најбоље одговарао тадашњим образовно-васпитним циљевима, савремено образовање које наглашава инклузију као принцип, и функционална, применљива знања и вештине као исход, не може опстати на превалентном коришћењу једног облика рада чији је најактивнији агент наставник. Напротив, балансирана употреба различитих облика рада који у центар постављају онога који учи, може допринети квалитету конструкције знања и односима у учионици [Lewis and Norwich 2005]. Другим речима, у одговору на захтеве модерног образовања, које инклузију поставља као педагошки идеал, расподела и организација наставног рада посматрају се као један од најважнијих елемената ефикасне наставе. Комбинација наставних облика која приступ знању чини разноврсним и активира сваког ученика, у инклузивној настави омогућава ученицима са сметњама или инвалидитетом равноправну социјалну партиципацију и стимулише их да у потпуности испуне своје потенцијале. Када су у питању ученици са сензорним сметњама, због природе самих оштећења, неопходно је обезбедити низ срединских предуслова као вид подршке. Тачније, окружење мора ићи у сусрет деци са сметњама или инвалидитетом, што поред прилагођених, разноврсних наставних облика, подразумева и креирање посебних планова и програма рада, отклањање архитектонских и других баријера, употребе различитих помагала и посебне начине евалуације успешности [Jablan i dr. 2009; Mitchell 2008]. Ученици са сензорним сметњама који не могу да прате или да буду адекватно укључени у наставу, који нису обухваћени дизајном наставног процеса, могу знатно заостати у погледу постигнућа. Последице, њихова мотивација, социјалност и самоефикасност може значајно опати. Укратко, у образовању ученика са сензорним оштећењима треба се кретати ка оптималном развоју њихове личности и потенцијала [Хрњица 1997].

ОБЛИЦИ РАДА

Фронтални облик рада односи се на наставниково излагање, тј. предавање које ученици слушају, гледају и памте [Ruić 2006; Radović 2015] и доминантно је заступљен у нашој педагошкој пракси [Markić 2014; Буљубашић Kuzmanović and Petrović 2014; Ivić 2016]. Наставници користе овај облик када уводе све ученике у ново градиво, када резимирају старо, и када је детаљно појашњавање чињеница и изведених закључака неопходно. Најзначајнија предност фронталног облика је његова економичност: сви ученици симултано добијају информације [Jurčić 2012]. У погледу доступног времена и под условом да је спроведен исправно, фронтални облик се може показати врло ефикасним, с обзиром да је неизбежан у настави [Bligh 1998]. Шта значи „исправно спроведен”? Л. Богнар и С. Крагуљ [Bognar i Kragulj 2010] сугерисали су да је од важности дикција, јачина и разумљивост говора, прилагођеност материјала узрасту ученичке гру-

пе, демонстрација реченог, мотивисање ученика и излагање сопственог мишљења. У раду с ученицима са сензорним оштећењима, параметри правилне употребе фронталног облика изискују додатну пажњу. Глувим и наглувим ученицима потребно је додатно наглашавање, гласнији говор, статични положај, додатне технике у раду попут драматизације, мулти-медијална подршка и провера разумевања од стране наставника [Ковачевић и Радовановић 2006]. Карактеристике говора наставника такође су од важности за ученике с оштећењем вида, као и приступ помагалима у виду Брајевог писма или других објеката с рељефом које детету омогућавају да прати излагање [Suzić 2008]. Највећа слабост фронталног облика је *једносмерности* релације наставник – ученик [Terhart 2001]. Природа овакве релације игнорише интерактивну, социјалну природу учења [Rowland 1987] и може осиромашити читаву мрежу комуникације у одељењу. Из овог разлога, потребно је ограничити употребу овог облика. Додатно, фронтална настава прилагођава се ученичком *ипројойићу*, што често није подесно за хетерогену структуру једног инклузивног одељења. Сумарно, негативне последице асиметричне употребе фронталног облика рада јесу ригидност и нефлексибилност наставног процеса, међусобно дистанцирање ученика и наставника од њих. Ученици са сметњама вида и слуха који су претерано изложени фронталној настави немају много прилика за дружење и сарадничко учење. Ризик неумерене и неприкладне употребе фронталног облика у настави с ученицима са сензорним оштећењима односи се на задржавање у прелажењу материјала, погрешно разумевање, или потпуну немогућност праћења наставе [Lazor i dr. 2008].

Групни облик рада укључује директну, двосмерну интеракцију између свих учесника у настави, што се постиже дељењем у мање или веће радне групе или организовањем групне дискусије. У раду у пару, ученици који имају заједнички задатак сарађују и нужно се прилагођавају једно другом. То значи да имају увид у сопствене и туђе јаке стране и слабости, и да могу да разумеју како да их искористе као ресурсе релевантне за задати проблем. Поред тога, рад у пару служи и као припрема за рад у већим групама [Mattes 2007]. Када је у питању тимски рад, сарадња и координација доступним материјалима и временом међу групом ученика с подељеним улогама и заједничким циљем је неопходна. У свим видовима групног рада, активирају се когнитивни процеси – ученици су активни агенти у конструкцији знања. Литература је изнедрила велики број радова који доказују позитивне ефекте групног облика: ученици постају самосталнији, одговорнији, креативнији и самопоузданији [Dean 2000], уче се поштовању индивидуалних разлика које подстиче емпатију [Gödek 2004; Gerard and Miller 1975], остварује пријатељства [Buysse et al. 2003] и развија позитивне ставове према социјалној хетерогености [Johnson et al. 1976]. Кроз групни рад, ученици брже и ефикасније утврђују разна знања и вештине [Slavin 1987], од којих највише напредују социјалне вештине [Hallam et al. 2013]. Дакле, кооперација при захтевима наставе има јак, позитиван утицај на вршњачке односе – бенефити укључивања ученика са сензорним сметњама у групни рад су бројни [Westwood 2007] – и њих

не постиже *ниједан* други облик. Богатство комуникације остварено кроз заједнички рад може утицати позитивно на мотивисаност, успешност и социјалну партиципацију ученика са сензорним сметњама. Ван оквира образовања, стечене социјалне вештине и развијене способности могу дугорочно омогућити успех и задовољство у осталим аспектима живота. Примена групног облика, ипак, треба бити пажљива. У одређеним ситуацијама и при обради различитих материјала, може се прикладно заменити с другим обликом (презахтевни апстрактни материјали, материјали који захтевају претходно самостално увежбавање и слично). И сама динамика групног рада може довести до застоја, рецимо, када се слабији ученици превише ослањају на способније или када су поједини ученици исувише сензитивни. Наставник, стога, мора бити компетентан да води ученичке групе или групу, и да буде уверен да ће ученици са сензорним сметњама, као и остали, имати од заједничког рада значајну корист.

Индивидуални облик рада је једноставно самосталан рад ученика на конкретним задацима на часу. Ученици могу радити брзином која им одговара слободно располажући енергијом и временом [Bognar and Matijević 2005]. Овај облик се најчешће користи при ревизији градива, примени знања, конструкцији индивидуалних пројеката, при раду на компјутеру и као замена за задатке који су непогодни за групни рад. Индивидуални облик представља и извесну припрему ученика за *ишесиситуацију* [Buljubašić Kuzmanović and Petrović 2014]. Предност овог облика је унапређење личних организационих вештина, критичког мишљења, примене разних знања, стицања одговорности и способности за *самоевалуацију* [Meyer et al. 2008; Kугласов 2009]. У контексту инклузивног одељења, неретко се задаци морају прилагодити ученицима са сметњама. То подразумева све од додавања или скраћивања материјала, појашњавања, коришћења помагала; до додатне пажње и асистенције у настави и другачијег стандарда евалуације. Неговање самоефикасности и мотивације код деце са сензорним оштећењима је кључно, за шта је потребна стрпљива и стабилна педагошка пракса. Додатна асистенција може у погледу располагања временом бити изазовна: наставник мора пазити да не занемари ни једног ученика. Превенција овакве асиметрије може се остварити давањем неопходне подршке, уз упућивање на додатни час или остајање после часа уколико то проблем захтева. Посвећивање више времена једном, а мање другом ученику може постати проблематично ако се индивидуални облик рада пречесто употребљава [Galton and Williamson 1992]. Истраживања из нашег региона упућују да је овај облик, после фронталног, највише заступљен [Ivić 2016]. Велика замерка индивидуалном облику је, као и фронталном, недостатак социјалне интеракције. Иако је ученицима самосталност пружена, у стицању знања и вештина комуникација је незаменљива: односи су централна компонента функционалности знања.

Неминовно, примена сваког од наведених облика рада захтева извесну наставничку умешност и промишљеност. То значи да није довољно само укључити ученика са сметњама у рад, нити једноставно груписати ученике у тимове или парове. Да би настава била ефикасна, наставник

мора добро координисати *све* могуће облике и користити их у приближно једнаком обиму. Њиховом сменом се поред наведених предности, утиче и на развој других обележја дидактичке културе једне школе [Kolak 2012]. Организовати часове тако да се ученици осете интегрисаним у заједници која им помаже да уче од круцијалног је значаја за наставу која је квалитетна и инклузивна. Прилагођавање наставничког рада значајан је предиктор успеха деце са сензорним оштећењем [Stanimirović 2008]. Додатно, потпуно подржавајућа средина може омогућити ученицима са сензорним сметњама да постану одрасли људи који су радно и социјално умрежени са заједницом [Alper and Ryndak 1999].

Ово истраживање има за циљ да изнедри реалан увид у то колико су у инклузивној настави наших школа заступљени фронтални, индивидуални и групни облици рада. Уз предности и слабости описаних облика рада, истраживање тежи да поредећи њихову фреквенцу употребе пружи релеватне индикације за унапређење инклузивне праксе у коју су укључени ученици са сензорним сметњама. Ограничено ослањање на чула у праћењу наставе може потенцијално угрозити социјализацију, осамостаљивање и успешност, те кроз проверу разноврсности употребе облика ово истраживање индиректно тежи да укаже на превентивни значај комбиноване примене различитих облика рада. Хипотеза истраживања овог рада је да је фронтални облик рада доминантно заступљен у нашој настави. Смена традиционалног образовног система у Србији није брз процес: имплементација инклузивног модела за сада обухвата укључење ученика са сметњама и/или инвалидитетом, док се облицима рада придаје релативно мало пажње. Стога, очекивано је да ће се у мерењу заступљености облика рада видети „трагови” *ex cathedra* наставе која се примарно ослања на наставничко излагање, пре него на интеракцију с ученицима. Премда нема истраживања која су тестирала директне утицаје наставних облика на ученике са сензорним сметњама и кохезију одељења, све домаће студије (с различитим темама релевантним за инклузију) које су укључивале ученике са сензорним оштећењима, истичу неопходност прикладне, адаптиране наставне организације [Ковачевић и Радовановић 2006; Jablan & Hanak 2005; Kovačević 2007; Jablan i dr. 2009]. То су импликације и многобројних приручника [Suzić 2008; Orellove et al. 2004; Lazor i dr. 2008]. Промена коју ово истраживање тежи да направи у погледу укључења целе категорије сензорних оштећења и испитивања различитих облика рада може допринети квалитетнијој васпитно-образовној пракси.

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Узорак

Наше истраживање обављено је у школској 2013/14. години.

Одабир редовних основних школа укључених у истраживање извршен је на основу доступних информација у вези с бројем ученика са сензорним сметњама, који похађају редовне основне школе на територији Града Београда. У истраживање су били укључени ученици 6. и 7. разреда, док уче-

ници 5. и 8. разреда нису били интересовање нашег истраживања, јер би се у том случају дотакли проблема који су значајни за 5. и 8. разред а то су, с једне стране, прелазак са разредне на предметну наставу у 5. разреду, посебно сложен за ученике с неком врстом сметњи, а с друге, припрема за полагање завршног испита и професионална оријентација за ђаке 8. разреда.

Узорак истраживања чинило је 69 ученика са сензорним сметњама (слепо, слабовиди, глуви, и наглуви ученици, видети Табелу 1) који похађају редовну основну школу на територији Града Београда. Како је метод истраживања систематско посматрање наставног процеса, њиме је било обухваћено 382 часа у 16 школа. Систематско посматрање подразумева непосредни боравак у школи, тако да је часове у 16 школа посматрало више независних посматрача. На посебно организованом заједничком састанку, посматрачи сарадници су се упознали са садржајем и вођењем протокола за систематско посматрање часова. Критеријум према којем су бирани био је да су минимум две године радили у настави у редовној школи и да су упознати са значењем појмова у протоколу посматрања.

Узорак посматраних часова обухватао је одељења у која су укључени ученици са сметњама вида и слуха. Будући да присуство особе која није из разреда изазива специфичну атмосферу на часу, у истраживању смо посматрали већи број часова у мањем броју школа, како бисмо створили целовиту слику о наставном процесу, спонтаном раду наставника и природним околностима извођења наставе. Систематско посматрање извршено је у 16 школа укључених у истраживање, и то у одељењима 6. и 7. разреда (видети Табелу 2). Списак школа које су ушле у узорак дат је Додатку 1.

Табела 1. Тип сметњи

Тип сметњи	Ф	%
Слеп	5	7,2
Слабовид	35	50,7
Глув	12	17,4
Наглув	17	24,6
Укупно	69	100,0

Табела 2. Посматрања по разредима

Разред	Ф	%
Шести	200	52,4
Седми	182	47,6
Укупно	382	100,0

Техника испитивања

Техника систематског посматрања, која спада у оквир дескриптивне методе, коришћена је за сврхе овог истраживања и остварена је помоћу

Протокола за снимање наставног процеса. Овај протокол садржи одељке за бележење употребе наставних облика, средства и метода рада, активности ученика, прилагођености простора, организације учионице и облика комуникације између наставника и ученика. За сврхе овог истраживања, *Протокол* је коришћен искључиво за регистровање доминантних облика рада (фреквенца и трајање). Према идентификацији употребе одређеног облика рада, у посебне табеле је забележено у којем делу часа се користи, колико пута се употребљава у току целог часа, који је ниво активности ученика и наставника док се наставни облик спроводи на часу, и коначно, колико појединачни облик траје (изражено у минутима). Једна опсервациона јединица била је час у целини, која је парцијализована на уводни, централни и завршни део часа. Систематско посматрање вођено описаним протоколом, у односу на предмет истраживања, процењено је као прикладно из разлога прецизности и објективности. Подаци из *Протокола* омогућили су прегледну дескриптивну статистику, која одговара на циљ истраживања, тј. која пружа поуздан одговор на питање заступљености наставних облика у српском инклузивном образовању у коме се школују деца са сензорним сметњама.

РЕЗУЛТАТИ

Резултати су груписани према јединицама посматрања (час у целини, уводни, централни и завршни део часа). Посматрајући час у целини, превалентност фронталног облика је очигледна: скоро две трећине часа пролази у наставничком излагању. Доминантна заступљеност фронталног облика није изненађујућа, с обзиром да је традиционално школство и даље врло заступљено у Србији. Знатно се мање користи индивидуални облик (око једне петине часа), после кога долазе тимски рад и групни рад. Рад у пару је присутан у занемарљиво малом проценту. Табела 3 приказује проценат и фреквенцу употребе наставних облика на свим посматраним часовима.

Табела 3. Заступљеност облика рада на часовима – општи подаци

Доминантни облик рада	Ф	%
Фронтални	776	67,7
Индивидуални	259	22,6
Тимски	77	6,7
Групни	19	1,7
У пару	15	1,3
Укупно ¹	1.146	100,0

¹ Укупан број посматрања односи се на уводни, централни и завршни део часа заједно (3 x 382).

У уводном делу часа најчешћа је употреба фронталног облика рада. Резултати показују да је уводни део часа најдужи при примени индивидуалног облика рада који је присутан у знатно мањем степену него фронтални облик. Групни облик се скоро уопште не употребљава у уводном делу часа. У свим опсервацијама уводних делова часа, регистрован је само једанпут. Овај податак је очекиван због тога што почетак часа карактерише осврт на претходно градиво или увод у ново, за шта је групни рад мање погодан. Рад у пару није забележен. Заступљеност облика рада у уводном делу часа приказана је у Табели 4, а Табела 5 показује колико су облици рада трајали у минутима на уводном делу часа.

Табела 4. Облици рада у уводном делу часа

Доминантни облик рада	Ф	%
Фронтални	329	86,1
Индивидуални	37	9,7
Тимски	15	3,9
Групни	1	0,3
Укупно	382	100,0

Табела 5. Трајање појединих облика рада у уводном делу часа

Трајање појединих облика рада	Мин.	Макс.	М	СД
Фронтални	1,00	32,00	7,3240	3,89297
Индивидуални	2,00	45,00	7,7742	9,04165
Групни	2,00	2,00	2,0000	0,00000
У пару	/	/	/	/
Тимски	2,00	10,00	6,6667	2,98887

У централном делу часа такође је најистакнутије коришћење фронталног облика рада. Међутим, индивидуални облик знатно је више коришћен за разлику од уводног дела часа, изједначавајући се с фронталним обликом и према фреквенци и према трајању. Тимски и групни рад веома ретко се практикују, док је коришћење рада у пару убедљиво најмање заступљено. Наставници су пре одлучивали да деци дају индивидуалне задатке, пре него да им пружи прилику да задатке реше заједнички. У овом делу часа, према табели, сви облици рада слично трају, при чему је индивидуални доминантан, а групни рад најкраће траје. Табела 6 приказује заступљеност облика рада у овом делу часа, а Табела 7 њихово трајање.

Табела 6. Облици рада у централном делу часа

Доминантни облик рада	Ф	%
Фронтални	175	45,8
Индивидуални	164	42,9
Тимски	34	8,9
Групни	6	1,6
У пару	3	0,8
Укупно	382	100,0

Табела 7. Трајање појединих облика рада у централном делу часа

Трајање појединих облика рада	Мин.	Макс.	М	СД
Фронтални	2,00	45,00	18,6621	10,10377
Индивидуални	2,00	45,00	19,9775	11,07966
Групни	5,00	30,00	14,0769	7,59892
У пару	5,00	30,00	19,3333	9,30054
Тимски	3,00	35,00	17,6393	9,58477

Коначно, у завршном делу часа поново је најзаступљенија примена фронталног облика, иако траје краће у поређењу с осталим деловима часа. Премда у значајно мањој мери, следећи најзаступљенији облик је индивидуални, док су сви групни облици релативно слабо заступљени. Групни рад је, иако мање заступљен при крају часа, имао најдуже трајање. Дакле, он је ретко коришћен, али при његовој употреби деца су радила заједнички дуже него на индивидуалним задацима. Заступљеност облика рада у завршном делу часа приказана је у Табели 8, а њихово трајање у Табели 9.

Табела 8. Облици рада у завршном делу часа

Доминантни облик рада у завршном делу часа	Ф	%
Фронтални	272	71,2
Индивидуални	58	15,2
Тимски	28	7,3
Групни	12	3,1
У пару	12	3,1
Укупно	382	100,0

Табела 9. Трајање појединих облика рада у завршном делу часа

Трајање појединих облика рада	Мин.	Макс.	М	СД
Фронтални	2,00	25,00	5,6816	3,09738
Индивидуални	2,00	15,00	6,4194	4,18251
Групни	10,00	15,00	12,5000	3,53553
У пару	5,00	10,00	7,5000	3,53553
Тимски	2,00	10,00	4,9032	2,02245

ДИСКУСИЈА

Резултати испитивања заступљености наставних облика рада у инклузивној пракси убедљиво демонстрирају превалентност употребе фронталног облика, чему у прилог иду мерене фреквенце заступљености и временски распон. Ово је случај када посматрамо час у целини, као и када издвојимо његов уводни, централни и завршни део. У уводном делу часа његова употреба донекле је и очекивана, с обзиром да су наставници конзистентно излагали увод у градиво које се обрађивало на часу. Када посматрамо трајање фронталног облика, широки временски распон потенцијално назначавала његову практичну и лаку примену када је контрола доступног времена за активности у рукама наставника.

Наредни најзаступљенији облик према свим јединицама посматрања је индивидуални облик, који се у централном делу часа скоро изједначава с фронталним. Овакав след облика према заступљености добијен је и у недавном истраживању у хрватским школама [Ivić 2016]. Дакле, деца углавном после наставничког излагања добијају задатак, који решавају самосталним радом. Убедљиво најмање заступљени облици су форме групног рада (тимски рад и рад у пару), које су најмање заступљене у централном делу часа када би главна разрада идеја требало да се догоди. Ови налази показују да Србија не одудара од других земаља по питању традиционалног школства. Доминација фронталног облика и изузетно слабо коришћење групног рада предмет је критике наставе која се највише концентрише на бенефите групног рада и мноштва препорука за његову реализацију [Gödek 2004; Galton and Williamson 1992; Westwood 2007]. Ако изузмемо економичност коју фронтални облик омогућава, у складу с инклузивним циљевима, ситуација о којој ови подаци извештавају није претерано оптимистична. Ученици са сензорним сметњама су у настави највише изложени оном облику који се ослања на перцепцију и памћење, кроз коју ретко стичу прилику за интеракцијом с вршњацима и активирањем виших когнитивних процеса. То може угрозити њихово субјективно благостање [Keilmann et al. 2007]. У раду с овим ученицима, фронтални облик и даље може и треба да буде коришћен: ови резултати сведоче о потреби комбиновања са осталим облицима да би и сâм фронтални облик био ефикаснији. Резултати не имплицирају да промена није могућа или пожељна. На основу њих, може се развити боља педагошка стратегија у

инклузивној настави, која поштује принципе разноликости, балансирања и прилагођавања индивидуалним разликама.

Ипак, овај рад није без недостатка. У узорак нису ушле све школе и разреде, тако да су се примери изузетних пракси могли пренебрегнути. Такође, из разлога пригодног узорковања ови резултати су оријентациони, тј. представљају стање у школама на територији Града Београда. На одређени начин то је и слабост дескриптивне статистике, која је овде искључиво коришћена. Чисто регистровање фреквенце и трајања је информативно, али може избацити из слике остале факторе који одређују све аспекте употребе и због тога их морамо бити свесни када тумачимо индикаторе квалитета нашег образовног система. Овај рад охрабрује будућа истраживања да даље испитају квалитет спровођења фронталног облика, тј. да ли се у нашим школама испуњавају услови ефикасности [видети: Vognar and Kragulj 2010]. Превалентност овог облика упућује и на квалитативно истраживање које би могло изнедрити конкретне смернице за наставнике (што важи и за остале облике рада). Надаље, истраживања би се могла оријентисати и на ученике, испитујући њихово задовољство радом у настави, њихове потребе у настави или особености комуникације између њих и наставника и вршњака. Лонгитудинално, наведени облици рада се могу повезати са школским успехом и одређеним психолошким корелатима (попут академске самоефикасности).

ЗАКЉУЧАК

Овај рад је приказао колико су у нашој инклузивној пракси заступљени различити облици рада. Потврђена је хипотеза да је у школама на територији Града Београда најзаступљенији фронтални облик. После излагања, најчешћи облик рада је индивидуални, а најмање је заступљен групни рад. Превалентност фронталног облика, класичне форме традиционалног школства које не може одговорити на захтеве модерног доба и инклузивног тренда, упућује на важност мотивисања и пружања подршке наставницима који раде у инклузивним школама. Како њихово залагање може имати позитивни утицај на задовољство и успех деце са сензорним сметњама [Stanimirović 2008], веома је релевантно подстаћи их да приближе свим ученицима искуство учења које је квалитетно, функционално и целоживотно. Како школа, као вид припреме за друштво (бивајући и сâмо друштвом у малом) користи есенцијалне компоненте адаптације, у његовом основном елементу (настави) они морају бити организовани тако да ученици са сензорним оштећењима изађу из система школства као самопоуздани, прихваћени, активни чланови заједнице.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ковачевић, Јасмина и Ивица Радовановић (2006). Ученик оштећеног слуха у редовној школи. *Иновације у настави*, XIX, 4: 56–67.

Хрњица, Сулејман (1997). *Дејџе са развојним смејђама у основној школи*. Београд: Учи-тељски факултет.

- Alper, Sandra K. and Diane L. Ryndak (1999). Educating students with severe handicaps in regular classes. *The Elementary School Journal*, I, 4: 373–387.
- Bligh, Donald A. (1998). *What's the use of lectures?* Exeter: Intellect Books.
- Bognar, Ladislav i Snježana Kragulj (2010). Kvaliteta nastave na fakultetu. *Život i škola*, XXIV, 56: 169–182.
- Bognar, Ladislav i Milan Matijević (2005). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Buljubašić Kuzmanović, Vesna and Ana Petrović (2014). Teaching and lesson design from primary and secondary teachers' perspective. *Život i škola*, LX, 31: 76–90.
- Buyse, Virginia; Barbara Goldman Davis and Martie Skinner (2003). Friendship formation in inclusive classrooms: What is the teacher role? *Early Childhood Research Quarterly*, XVIII, 4: 485–501.
- Dean, Joan (2000). *Improving children's learning: Effective teaching in the primary school*. London: Taylor & Francis.
- Galton, Maurice and John Williamson (1992). *Group Work in the Primary Classroom*. London: Routledge.
- Gerard, Harold D. and Norman Miller (1975). *School Desegregation: A Long-Range Study*. New York: Plenum Press.
- Gödek, Yasemin (2004). Research on group work and collaborative work and its implications for primary school teachers. *Gazi Üniversitesi Kirsehir Eğitim Fakültesi*, V, 2: 27–34.
- Hallam, Susan; Judy Ireson and Jane Davies (2013). *Effective Pupil Grouping in the Primary School: A Practical Guide*. New York: Routledge.
- Ivić, Sonja (2016). Frequency of Applying Different Teaching Strategies and Social Teaching Methods in Primary Schools. *Journal of Education and Practice*, VII, 33: 66–71.
- Jablan, Branka i Nataša Hanak (2005). Iskustvo kao faktor promena stavova dece sa vidom prema slepoj deci (prilog ideji inkluzivnog obrazovanja). *Istraživanja u defektologiji*, V, 7: 15–28.
- Jablan, Branka; Ksenija Stanimirov i Aleksandra Grbović (2009). Realnost i perspektiva in-kluzivnog obrazovanja dece sa oštećenjem vida u našoj sredini. *Pedagogija*, LIV, 4: 568–578.
- Johnson, David W.; Roger Johnson and Douglas Anderson (1976). Effects of Cooperative Versus Individualized Instruction on Student Prosocial Behaviour, Attitudes towards Learning and Achievement. *Journal of Educational Psychology*, LXVIII, 4: 446–452.
- Jurčić, Marko (2012). *Pedagoške kompetencije suvremenog učitelja*. Zagreb: Recedo.
- Keilmann, Annerose; Annette Limberger and Wolf J. Mann (2007). Psychological and physical well-being in hearing-impaired children. *International Journal of Pediatric Otorhinolaryngology*, LXXI, 11: 1747–1752.
- Kolak, Ante (2012). Školska kultura kao čimbenik kvalitete škole. U: N. Hrvac, A. Klapan (ur.), *Pedagogija i kultura*, Zagreb: Hrvatsko pedagogijsko društvo, 226–239.
- Kovačević, Jasmina (2007). Inkluzija kao osnova reforme obrazovanja dece oštećenog sluha. Zbornik radova sa Naučnog međunarodnog skupa: *Nove tendencije u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 529–542.
- Kyriacou, Chris (2009). *Effective Teaching in Schools: Theory and Practice*. Cheltenham: Nelson Thornes.
- Lazor, Mirjana; Slavica Marković i Snežana Nikolić (2008). *Priručnik za rad sa decom sa smetnjama u razvoju*. Novi Sad: Novosadski humanitarni centar.
- Lewis, Ann and Brahm Norwich (2005). *Special Teaching For Special Children? Pedagogies For Inclusion: A Pedagogy for Inclusion*. Berkshire: Open University Press.
- Markić, Ivan (2014). Didaktička kultura škole i razvoj suradničkih kompetencija učenika u nastavnom procesu. *Školski vjesnik*, LXIV, 4: 627–652.

- Mattes, Wolfgang (2007). *Nastavne metode: 75 kompaktnih pregleda za nastavnike i učenike*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Meyer, Hilbert (2002). *Didaktika razredne kvake – rasprave o didaktici, metodici i razvoju škola*. Zagreb: Eduka.
- Meyer, Bill; Naomi Haywood, Darshan Sachdev and Sally Faraday (2008). *Independent Learning: Literature Review*. London: Department for Children, Schools and Families Research Report.
- Mitchell, David (2008). *What Really Works in Special and Inclusive Education – Using evidence-based teaching strategies*. London: Publication City.
- Orellove, Fred P.; Dick Sobsey and Rossane Silberman (2004). *Educating Children with Multiple Disabilities: A Collaborative Approach*. Baltimore: Brookes Publishing Company.
- Radović, Vera Ž. (2015). *Rhetorice docens – standardi za primenu monološke metode u nastavi*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Rowland, S. (1987). Child in Control: Towards An Interpretative Model of Teaching and Learning. In: A. Pollard (Ed.), *Children and their Primary Schools*. London: Palmer Press, 121–132.
- Ruić, Renata (2006). Učinkovitost grupne nastave u stjecanju kvalitete znanja u nastavi kemije. *Odgovorne znanosti*, VIII, 2: 443–467.
- Sadler, John Edward (2014). *J. A. Comenius and the Concept of Universal Education*. London: Routledge.
- Slavin, Robert E. (1987). Developmental and motivational perspectives on cooperative learning: A reconciliation. *Child Development*, LVIII, 5: 1161–1167.
- Stanimirović, Dragana (2008). Prediktori (ne)uspeha slepih koji su se školovali u svojoj lokalnoj sredini. Zbornik radova: *U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 429–441.
- Suzić, Nenad (2008). *Uvod u inkluziju*. Banja Luka: HBS.
- Westwood, Peter W. (2007). *Commonsense Methods for Children with Special Educational Needs* (5th Edition). London: Routledge.

Додатак 1. Списак основних школа у Београду које похађају ученици са сензорним сметњама (узорак)

1. ОШ „Соња Маринковић”
2. ОШ „Вожд Карађорђе”
3. ОШ „Вук Караџић”
4. ОШ „Драган Ковачевић”
5. ОШ „Радоја Лакић”
6. ОШ „Свети Сава”
7. ОШ „Милица Милошевић”
8. ОШ „Младост”
9. ОШ „Вук Караџић”
10. ОШ „Иван Милутиновић”
11. ОШ „Стари Град”
12. ОШ „Јован Ристић”
13. ОШ „Скардлија”
14. ОШ „Никола Тесла”
15. ОШ „Љуба Ненадовић”
16. ОШ „Прва обреновачка основна школа”

THE SHARE OF THE TEACHING METHODS IN THE INCLUSIVE
EDUCATION ON THE APPROPRIATE SAMPLE AT THE TERRITORY
OF THE CITY OF BELGRADE

by

SAŠA STEPANOVIĆ
College of Social Work
Terazije 34, Belgrade, Serbia
salenono86@gmail.com

SUMMARY: The aim of this study was to investigate the frequency of their usage in an inclusive teaching environment. The sample consisted of 16 elementary schools on the territory of the Republic of Serbia, which pupils with sensory impairments attend [visual and auditory impairments: N=69]. Systematic observation has been used as a method on 382 classes of sixth and seventh grade to collect data on the usage of social forms of work. Results have shown that in the two-thirds of observed classes the frontal work form was predominantly used [67.7%], following the individual work form [22.6%] present in a much lower degree, while the group work form [1.7%] and working in pairs [1.3%] were the least frequently used. Teacher-centered class is still a constant in schools, and the dominant usage of the frontal work form as well, by that very fact. This form has its advantages among which the efficiency in using the available class time stands out. However, this form by itself does not consider the social nature of learning which full understanding is mandatory for effective teaching. Therefore, it is necessary to use it in balance with individual and group forms in all phases of class.

KEYWORDS: work forms of teaching, inclusion, students with sensory impairments

УЛОГА ЈАШАР-ПАШЕ ЏИНОЛИЈА У РАЗАРАЊУ СРПСКИХ САКРАЛНИХ СПОМЕНИКА НА КОСОВУ (ПРИМЕР УЛАСКА ПРЕДАЊА У ИСТОРИОГРАФИЈУ)

УРОШ ШЕШУМ

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
uros.sesum@f.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Рад се бави анализом улоге полунезависног господара Косова из прве половине 19. века Јашар-паше Џинолија у разарању српских средњовековних сакралних споменика на Косову. Дата је анализа развоја народног предања о разарању цркава и манастира од стране Јашар-паше и околности које су довеле до тога да се предање у историографији третира као чињеница. Рад је написан на основу дубровачких, британских, француских, немачких, руских и српских путописа 16–19. века, објављених српских средњовековних извора, картографских извора, те историографске и етнолошке литературе, у мањој мери периодике и штампе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Косово и Метохија, Грачаница, Јашар-паша, Самодрежа, Војсиловица, Милош Милојевић, Панта Срећковић, Бранислав Нушић

Од почетка 18. века Вучитрнским санџаком као паше управљали су чланови породице Џиноли, потомци Џин Али-паше, родоначелника „пашинске династије”. Већ је родоначелник Џин Али-паша, до половине 18. века путем закупа, безмало свих државних прихода у санџаку, преузео у своје руке готово све прерогативе централних власти. Помоћу сплетки на Порти и насиља, члановима своје породице истовремено је обезбедио власт над Новобрдским кадилуком и тако створио пашалук, на простору географског Косова¹ и дела Косовског Поморавља, у којем је власт Џинолија била снажнија од султанове. Користећи се слабошћу централних власти, Џин Али и његови потомци били су готово независни господари у областима којима су владали, па је област под њиховом влашћу, без обзира што се простирала преко административних граница Вучитрнског

¹ Под Косовом се у овом раду подразумева географска област Косова.

санџака, називана Приштинским пашалуком, по вароши у коју су паше сместили свој конак. Након кратког периода посрнућа моћи породице, почетком друге половине 18. века, Џинолије је као господаре територија под управом конака у Приштини поново усталичио Малић-паша, који се истакао као војни командант током Кочине крајине и доцније током Првог српског устанка [Тричковић 2013: 178–179, 351; Митровић 1967: 278; Малетић 1969: 190; Храбак 1996: 163–164; Стојанчевић 1966: 47; Ивић 1917: 71; Шешум 2017: 149, 151, 186–187].

Након смрти Малић-паше, после новембра 1823. године, власт је у Приштини наследио његов синовац Јашар-паша, који је још од 1812. године фигурирао као нека врста савладара свог стрица [Вуловић 1953: бр. 156; Новаковић 1898: 145–152; Шешум 2017: 187].² Попут својих претходника и Јашар-паша је у закуп узео готово све државне приходе у пашалуку, а богатство породице ојачавао је читлучењем читавих косовских села, трговином и издавањем у закуп дућана у Приштини, које је узурпирао или изградио. У време оружане побуне скадарског паше Мустафа-паше Бушатлије против султана Махмуда II и његових реформи 1831. године, Јашар-паша се првобитно ставио на страну побуњеника, али због тога након пораза Бушатлије није претрпео политичке последице, већ је амнестиран и као присталица султана и његових реформи наставио да влада као и пре тога. Лојалност владару показао је већ наредне године када је учествовао уз султану одане трупе у Бици код Липљана против војске побуњених босанских бегова Хусеин капетана Градашчевића. Липљански пораз султанске војске није поколебао пашину оданост; наредне, 1832. године задужио је султана узимањем учешћа при војсци великог везира у поковању босанских побуњеника. Оданост и заслуге приштинског властодршца су обезбедиле од утамничења или изгнанства које су 1836. погодиле представнике пашинских династија у Метохији. Централној власти остао је одан и надаље, па је 1839. и 1844. заједно са султановом војском гушио побуњеничке покрете Арбанаса у Старој Србији; умро је 1846. године [Недељковић 2012: 259–264, 266; Недељковић 2014: 257; Митровић 1967: 278].

На основу савремене српске архивске грађе време Јашар-пашине управе не може се оценити као време систематског прогона Срба и православне цркве на Косову.³ Упркос томе, српска историографија је од краја 19. па кроз цео 20. век последњег полунезависног приштинског пашу означаавала као кривца за проређивање српског православног живља на Косову, тврдећи да је насељавањем и протежирањем муслиманских Арбанаса систематски мењао етничку и верску слику области којом је управљао на штету православних Срба. Поред насељавања Арбанаса, паши је у историографији на терет стављен и прогон православне цркве, читавањем кроз рушење њених храмова по његовој заповести. Иако се у савременој архивској грађи не може наћи потврда за пашину пресудну

² Малић-паша се последњи пут као жив спомиње новембра 1823. године.

³ Треба нагласити да се у Фонду Кнежеве канцеларије у Архиву Србије налази свега неколико докумената који се односе на Јашар-пашу и његов пашалук.

улогу у разарању српских цркава и манастира изграђених у средњем веку, његова рушилачка делатност у историографији није довођена у питање [Шешум 2017: 186–190]. Први наводи који пашу окривљују за насртаје на православне храмове потичу од представника романтичарског правца у српској историографији, Панте Срећковића и Милоша Милојевића и настали су у седмој и осмој деценији 19. века, две до три деценије након Јашар-пашине смрти. Прилично уопштене оптужбе Милојевића и Срећковића конкретизоване су у последњим деценијама 19. и првим деценијама 20. века у делима путописаца, етнолога и новинара. Често међусобно контрадикторне наводе о пашиној рушилачкој делатности, настале неколико деценија након његове смрти, историографија је, без дубље анализе, у другој половини 20. века прихватила, те су они временом прихваћени као чињенице. У наредним редовима биће анализирано како су поједине тврдње доспеле у историографију и истовремено, на основу доступних историјских извора, како је проверавана њихова основаност.

МОСТ НА СИТНИЦИ И ЦРКВА У ЛИПЉАНУ

Причу о Јашар-пашином разграђивању српских цркава и манастира и грађењу мостова од њиховог камена први даје Милош Милојевић у свом путопису насталом крајем шесте деценије 19. века. Конкретно, Милојевић наводи случај развалина Цркве Самодреже, чије рушење приписује султану Бајазиту I, непосредно након Косовске битке 1389, наводећи да је од већег дела камена с њених рушевина Јашар-паша подигао воденицу, а да је од преостатка „...*градио неке мостове, кои су се одма и рушили, чим је прва киџа њадала*” [Милојевић 1871: 146, 184]. Милојевић, који иначе први описује пашино време као доба незапамћеног насиља над косовским Србима и њиховим светињама, у свом путопису помиње стари мост на Ситници код Липљана, али га не доводи у везу с пашом, нити с рушењем липљанске цркве које такође описује. Милојевић помиње и други мост на Ситници, код села Враголије, али за њега изричито каже да су га градили српски владари, бележећи доцније, да је управо на том мосту 1448. године Јанош Хуњади доживео пораз у бици с Турцима [Милојевић 1871: 178, 194–195, 215–216]. Липљански мост и Јашар-пашу у непосредну везу први је довео Милојко Веселиновић 1894. на основу казивања старог липљанског попа Јована Поповића. Поп Јован, који је иначе био рукоположен 1834, ставља градњу липљанског моста у време свога оца попа Ђорђа, негде око 1804. и наводи да је тада Јашар-паша разорио припрату липљанске цркве за потребе моста на Ситници код Липљана. Позивајући се на Милојевићев путопис Веселиновић наводи да је паша рушио и друге цркве за потребе градње разних објеката, између осталих и мостова [Веселиновић 1894: 333]. Тодор Станковић, који је путовао истом трасом као Милојевић и Веселиновић, седамдесетих и деведесетих година 19. века, није навео да је Јашар-паша градио или оправљао икакве мостове. Он у својим *Бележкама* набраја мостове на Ситници, наводећи да је мост код Липљана био направљен од камена и да је имао десет сводова. Помиње

и мост код Враголије, али, за разлику од липљанског, у његовом случају није навео од ког материјала и када је направљен [Станковић 1910: 62, 87–88]. Бранислав Нушић је за разлику од Станковића, који није пренео причу о грађењу моста, поклатио више поверења предању о Јашар-паши и липљанском мосту које је донео Веселиновић, будући да је предање и сâм чуо од липљанског учитеља Дене Дебељаковића. Почињући од исказа Веселиновића, чију причу о рушењу припрате цитира, Нушић додаје да је липљански мост, кога назива Јашар-пашином ћупријом, паша саградио каменом „...*који је вадии из српских цркава које је он свуд ђо Косову рушио*”. Дакле, Нушић први износи тврдњу да је мост грађен не само од припрате липљанске цркве, него и од више разорених српских цркава у околини. Мост код Враголије, тада у врло лошем стању, Нушић је такође поменуо, али га није довео у везу с Јашар-пашом [Нушић 1902: 42–43; Нушић 1903: 56–58].

Конкретније податке о разарању цркава у околини Липљана за потребе моста даје Иван Иванић, који је путовао Косовом отприлике у исто време кад и Нушић. Позивајући се на Веселиновића, он наводи да је Јашар-паша око 1804. за потребе моста порушио припрату липљанске цркве, али наводи да је поред ње током истог грађевинског подухвата разорио и цркве у Рујцу и Скуланову. Списку цркава које су разваљене да би се од њих начинио мост на једном другом месту у свом путопису додаје и манастириште у селу Словињи [Иванић 1903: 31, 34–37]. Мало пре или у исто доба, списак цркава разорених од стране Јашар-паше даје у свом рукопису и Јосиф Поповић из Грачанице. Он пише да је паша порушио цркве у селима Батовцу, Сушици, Словињу, Добрињу, Батусу и Брњици, као и многа друга црквишта. Поповић је прецизирао да је за потребе моста на Ситници паша употребио камен с припрате липљанске цркве и цркава и црквишта који су се налазили на путу између Приштине и Призрена [Шешум 2017а: 379]. Мало другачији списак разрушених цркава од Јосифа Поповића даје у свом касније објављеном делу његов синовац Јанићије Поповић. Јанићије, који цитира Нушића, али не и Иванића, наводи да је паша за потребе липљанског моста разорио припрату липљанске цркве и цркве у селима Батусу, Рујцу, Скуланову и Словињи [*Плач Сѣаре Србије*, 1982: 197]. Списак је наставио да се шири након Првог светског рата у делима антропогеографа, који су поред осталих података прикупљали и легенде, али и податке о црквицама и уништеним средњовековним грађевинама. Антропогеограф Митар Влаховић је 1930. године забележио да је Цркву Светог Јована Претече у селу Сврчину Јашар-паша разорио за потребе липљанског моста [Влаховић 1930: 467], док је његов колега Атанасије Урошевић, који је вршио проматрања неколико година после њега, навео да је по казивању локалног становништва Јашар-паша за потребе мостова на Ситници код Липљана и Враголије разорио цркве у Топличану, Словињи, Бресју, Скуланову, Сушици и Крајишту [Урошевић 1965: 24]. Дакле, до Урошевића, који је писао тридесетих година 20. века, локално предање о разграђивању цркава и зидању мостова је претрпело измене. Неке цркве су у међувремену искључене, док су друге

укључене у предање. У предање је такође укључен и мост на Ситници код села Враголије, као објекта за чије потребе је вршено разарање, а који до тада није био предмет приче о разарању цркава и који је знатно старији од Јашар-пашиног доба.

Дакле, предање о разградњи цркава за потребе премошћавања Ситнице развијало се током шест деценија на следећи начин. Уопштени исказ Милоша Милојевића о Јашар-пашиној мостоградњи на штету српских цркава, који су вероватно дати на основу локалног предања, код Милојка Веселиновића добили су конкретан облик у уверљивом исказу о липљанској припрати, затим је Бранислав Нушић неодређено устврдио да је истом приликом разграђено још неколико неименованих српских светиња, док је Иван Иванић разорене светиње побројао. Списак разваљених цркава у наредним деценијама се попуњавао именовањем нових, али и изостављањем претходно поменутих разорених цркава, све дотле док у причу није уплетен и враголијски мост. Када се изнето има у виду може се сумњати да су списи Милојевића, Веселиновића, Нушића и Иванића током деценија сугестивно деловали на локално народно предање посредством учитеља или осталих писмених локалних Срба, па да су косовски Срби за цркве за које су знали да су некада служиле у околини моста, а које више нису постојале, везали причу да су разграђене за потребе премошћивања Ситнице. Уплитање моста код Враголије у причу о Јашар-паши даје вероватноћу оваквој могућности. Наиме, турске власти су почетком 20. века због неупотребљивости старог моста код Враголије у његовој непосредној близини изградиле нови камени мост користећи у изградњи камен са црквина и манастиришта у околини [Иванић 1903: 39].

Српска критичка историографија је у другој половини 19. и током 20. века готово у потпуности искључила путописе Милоша Милојевића као историјски извор, због његовог некритичког прихватања народног предања, сувишне поверљивости према кореспондентима и склоности да уз постојеће писане или материјалне остатке прошлости описује и оне који нису постојали [Јастребов 2018: 58, 61, 149, 161–163, 204, 228, 272–279]. С друге стране, дела Веселиновића, Станковића, Нушића и Иванића су сматрана поузданим и коришћена као извор за владавину Јашар-паше, а исто је чињено и с делима антропогеографа, иако су ови последњи наглашавали да су преносили предање, а не податке добијене на основу историјских извора. Парадоксално, недостатак поверења према Милојевићу и изостанак критичког поређења текстова путописаца који су му следили као и навода антропогеографа, довели су до тога да се у историографији предање о рушењу цркава за потребе мостова на Ситници у Јашар-пашино доба прихвати као историјска чињеница.

Кључна тачка у развоју предања, исказ попа Јована, које је пренео Веселиновић, заправо рехабилитује Јашар-пашу. Наиме, поп Јован је запопљен 1834, а разарање припрате није преносио на основу сопственог, већ на основу сећања свог оца, па је зато тренутак рушења припрате ставио у време око 1804. године, према свој прилици слободним датирањем очевог приповедања. Те године, као ни наредних деветнаест година, Јашар-паша

није био господар пашалука, већ његов стриц Малић-паша, па тако није могао ни да нареди разорење цркве и зидање моста. Одговорност за рушење припрате, треба дакле ставити на терет Малић-паше, а не Јашар-паши.

Историјски извори мост код Липљана, централни објект предања о разарању цркава у долини Ситнице, помињу много пре Малић и Јашар-паше, чак и пре турског завојевања српских земаља. У Грачаничкој повељи 1320–1321. помињу се локалитети „на Сийници Сињак, Тишина више града Липљана од моста до Широког брода” [Соловјев 1926: 103; Михаљчић и Ћирковић 1999: 419; Ивановић 1961: 258; Мишић 2007: 162]. Милојевић у путопису по Старој Србији наводи да изван Липљана: „...а код сийничког моста, налази се још данашњег дана њрекасан из доба царевине српске ‘Сињак или Тишина’ у коме се њреко целог леића хваића најбоља и вкуснија риба” [1871: 194–195]. „Сињак или Тишину” спомиње и Нушић у свом опису Косова. Као и Милојевић и Нушић ове локалитете смешта до моста и описује их као места из кога се вади риба из Ситнице [Нушић 1903: 56], што значи да је овај средњовековни рибњак своју функцију вршио и у другој половини 19. и почетком 20. века и да се налазио на истом месту као и почетком 13. столећа – до моста код Липљана. Гавро Шкриванић пише да је локалитете Рибњак и Тишину убицирао 3 километра јужно од Липљана и да су се у време његовог истраживања, 1953–1954, познавали остаци средњовековног моста, до локалитета Широки брод [Шкриванић 1956: 195]. Шкриванић је видео само остатке, јер је мост разнела српска војска приликом свог повлачења 1915. године у труду да успори непријатељско форсирање Ситнице [Велики раи Србије, 13: 307, 337–339; Велики раи Србије, 14: 23]. Дакле, мост који се помиње 1321. налазио се на истом месту све до 1915. Међутим, остаје упитно да ли се радило о истом мосту, односно, да ли је мост који се помиње у повељи опстао до Првог светског рата. Није искључено да је на месту тринаесто-вековног, можда и дрвеног моста, у неком тренутку, можда и у време Малић-паше, озидан нови мост од камена. Остаје отворена и могућност да је мост, поменут у Грачаничкој повељи, био од камена и да је у време Малић-паше само поправљан.

Остављена резерва у погледу континуираног постојања моста од 13. до 20. века, упркос Шкриванићевог датирања његових остатака у средњи век је неопходна, јер није образложио разлоге због којих је рушевине сматрао остацима средњовековне грађевине. Поред тога, изостанак децидираног помена моста током новог века охрабрује сумњу у то да је континуирано постојао до почетка 19. века. Француз Филип Дифрен Кане (Philippe du Fresne-Canaye), који је прошао кроз Липљан 1573, није поменуо камени мост у варошици, као што је учинио у случају Војиновића моста код Вучитрна. Мост није поменут ни током 17. века. Анонимни руски путник оставио је 1674. белешку о Липљану само као о преноћишту, а мост није поменуо. Њуприја није поменута ни у опису кампање хабзбуршке војске 1689. до Скопља, када су царске трупе после паљења поменутог града једно време биваковале у Липљану. Посебно је симптоматично то што мост као липљански није убележен на картама с краја

17. века. Нема га на карти Србије Ђакома Кантелија де Вињоле (Giacomo Cantelli da Vignola) из 1689. на којој су учртана друга два ситничка моста – дрвени код Враголије и камени Војиновића мост код Вучитрна. Није учртан ни на хабзбуршкој карти Србије из исте године, на којој је учртан Војиновића мост код Вучитрна. На карти Винћенца Коронелија (Vincenzo Coronelli) из исте 1689, поред камених мостова Војиновића на Ситници и Бабиног моста на Лабу, учртани су дрвени мост на Ситници код Враголије, дрвени мост на Сутесци притоци Грачанке и два моста неизвесно од ког материјала на Ситници код Гуштерице и Јањева. Један од последња два моста могао би бити липљански мост, будући да постојање моста код Гуштерице није забележено у другим изворима, а да се ово село налази између Липљана и Јањева [Самарџић 1961: 129; Новаковић 1897: 103; Томић 1902: 137; Николић 1972: 132; Hauptmann 1888⁴; Вемић и Стругар 2007: 42–49]. Треба нагласити да упркос томе што изостанак децидираног помена моста у доступним путописима, интенерарима и на картама током 16, 17. и 18. века иде у прилог сумњи о његовом континуираном постојању, не треба потпуно одбацити ни супротну могућност или могућност да је постојао бар до краја 17. века. Липљан се већ у 16. веку нашао ван траса путева који су водили од Београда, Босне и Јадранског приморја за унутрашњост Румелије и кроз њега је пролазио само део путника који су преко Качаника путовали на север према Приштини или на југ према Скопљу. Правац Ниш–Врање–Куманово–Скопље одвлачио је због несигурности качаничке околине већи део оних који су могли да оставе белешку о постојању моста. Путописци из друге половине 19. века, Гиљфердинг (Александр Фёдорович Гиљфердинг) и Еванс (Arthur Evans), који су боравили у Липљану и описали липљанску цркву, нису поменули мост, иако је у време њиховог боравка сигурно постојао. У 19. веку, као и у два века која су му претходила, липљански мост је имао мали стратешки и саобраћајни значај, те је то свакако утицало на руског и британског путописца да не оставе белешку о њему. Чињеница да су два путника, која су морали видети мост, изоставили да забележе његово постојање оставља питање о његовом постојању у ранијим вековима отвореним [Гиљфердинг 1972: 209; Evans 1885: 58–67].

ГРАЧАНИЧКЕ КУПОЛЕ И ПАТОС

Поред рушења цркава за потребе моста, односно мостова, народно предање Срба на Косову приписало је Јашар-паши и оштећивање манастира Грачанице и одношење грађевинског материјала с њега за потребе других грађевина.

Подаци о Јашар-пашином откривању задужбине краља Милутина или уопште помен о томе да је црква откривана или откривена не срећу се у делима путописаца све до седамдесетих година 19. века. Француски путописац Ами Буе (Ami Boué), који је посетио Грачаницу тридесетих

⁴ Ненумерисани прилог на крају часописа.

година 19. века видео је на њој четири мале и једну велику куполу, али није поменуо ништа о томе да је црква била откривана или да су куполе скоро скидане или мењане [Boué 1854: 203]. У деценији након Буге Грачаницу је посетио и описао дечански калуђер Геден Јосиф Јуришић. И он је видео четири мања и једно велико „кубе”, односно пет купола. Ни он, према коме би служитељи светиње свакако били поверљиви и пренели причу о Јашар-пашином зулumu, није навео да је црква била откривена нити да су „кубета” скоро мењана [Јуришић 1852: 116]. Пет купола видели су и руски путописац Александар Гиљфердинг (Александр Фёдорович Гиљфердинг) педесетих и енглеске путнице Ирби (Adelina Pauline Irby) и Мекензи (Georgina Muir Mackenzie) почетком шездесетих година 19. века [Гиљфердинг 1972: 210; Ирби и Мекензи 1868: 169]. Први је притом описао црквено здање као готово неоштећено. Ипак, ваља рећи да ни један од поменутих посетилаца Грачанице није написао од ког су материјала биле куполе.

Податак о томе да је с Грачанице почетком 19. века скинуто олово први је дао Панта Срећковић 1865. године, како је сам нагласио, на основу казивања Симе Игуманова или на основу хронике Симиног брата игумана манастира Светог Марка Арсенија Андрејевића. У делу *Синан-џаши* о Јашар-паши је између осталог изнео: „1825. џ. скинуо је олово с ѓрачаничкоѓ манасѓира и ѓокрио ѓ њиме ѓамију у Приѓѓѓини” [Срећковић 1865: 104]. Сам Срећковић, који је по Косову путовао 1873. године, Грачаницу је описао на следећи начин: „И ѓлеѓе св. Грачанице, задужбине краља Милуѓина. На ѓојзи је ѓеѓ кубеѓа; сва је оловом ѓокривена” [Срећковић 1875: 350]. Срећковић је у *Синан-џаши* писао на основу онога што је чуо, а у *Пуѓѓничким сликама* на основу онога што је видео.

Милош Милојевић је у *Пуѓѓоѓису* из 1871. године први донео детаљнију и нешто другачију причу о пашином насртају на Грачаницу, вероватно према предању које је чуо. Према њему, паша је наредио скидање оловних купола неком врстом минирања, али, пошто је мајстор који је рушио оловну куполу погинуо, неке хоће полуделе, а пашини синови и снаје „побеснели”, решио је да одустане од скрнављења цркве. Говорећи даље о унутрашњости Грачанице и живопису Милојевић констатује да су и куполе и кров некада биле покривене оловом, али да су „потурице” квариле и развлачиле оловне плоче, па да је црква покривена ћерамидом која прокишњава [Милојевић 1871: 145–147, 160–161]. На основу његовог помало конфузног исказа излази да је желео да каже да је црквени кров мимо купола био покривен ћерамидом, а да су куполе од олова остале на свом месту, као што уосталом пише и Срећковић који је поред манастира прошао три године након Милојевића.

Први после Милојевића и Срећковића Јашар-пашу у контекст скидања олова с Грачанице доводи Иван Степанович Јастребов (Иван Степанович Јастребов), који је у то време руски конзул у Призрену. Он 1874. године о Јашар-пашином скидању олова с цркве говори као о опште познатој ствари, али наводи да је једна оловна купола остала на старом месту и доноси запис који се на њој налазио [Јастребов 1874: 182–185]. Милојко

Веселиновић, који је посетио Грачаницу, у свом путопису из 1894. прво наводи да су њена „кубета” „...покривена оловом од *сѿарина*, а *остјала* је црква скоро *ѿлехом ѿрејокриѿа*, *јер је ѿре 70 ѿгодина Јашар-ѿаша скинуо олово ѿа покрио ћерамидом*”, да би на другом месту у истом делу написао да је паша цркву прво открио да би покрио ѿамију, али да је доцније, пошто је оболео, открити храм покрио црепом [Веселиновић 1894: 307, 333].

Као и у случају моста код Липљана, Бранислав Нушић конкретизује и уобличава Веселиновићеве наводе. Према њему, паша је са цркве поскидао сво олово изузев оног на југоисточној куполи коју помиње Јастребов. Нушић наводи да је паша ово олово искористио за своју, односно Јашар-пашину ѿамију у Приштини. За разлику од Милојевића и Веселиновића Нушић не помиње небеску казну која је погодила пашу због откривања цркве, погибију мајстора, обољење хоѿа, чланова пашине породице или њега самог, већ наводи да је паша доцније сѿам поклатио ћерамиду за покривање откривене цркве због пријатељства са грачаничким свештеником Ристом Поповићем који му је ушао у вољу и постао његов побратим [Нушић 1903: 34–35]. Иван Иванић је у свом путопису описао откривање цркве од стране паше за потребе ѿамија. Он није, као Нушић устврдио да је паша олово употребио за своју ѿамију у Приштини, већ за „*неке*” ѿамије. При опису Јашар-пашине ѿамије у Приштини, није навео да је њена купола начињена од грачаничког олова, већ да је зидана каменом од разрушених српских цркава [Нушић 1903: 70–71, 81].

О скидању олова с Грачанице сведочанство су оставила и три члана породице Поповић из Грачанице, генерацијских чувара и служитеља Милутинове задужбине. Поп Никола Поповић (1856–1915) наводи да је Јашар-паша цркву открио за време владавине свог стрица Малић-паше, дакле негде пре 1823. Према његовом казивању паша је сејменима наредио откривање цркве, док су поп Ђорђе Поповић, Николин прадеда-стриц и православни народ „немо молили Небеса за чудо”. Сејмени су открили цео кров и све четири куполе осим највише, куполе Исуса Христа, приликом чијега откривања је један од сејмена пао и погинуо. Пашу је пад навео да остави средишњу куполу, а попа и вернике уверио да су присуствовали чуду и Божијој казни. Према казивању попа Николе, Ђорђевог братанац поп Риста, успео је доцније да се умили Јашар-паши и постане његов побратим, након чега је добио дозволу да откривену цркву покрије ћерамидом [*Плач Сѿаре Србије*, 1982: 16–17]. Јосиф Поповић (1860–1923) даје више детаља о откривању Грачанице. Према њему, паша је цркву откривао да би покрио своју ѿамију у Приштини, коју је градио тридесетих година 19. века. Након што је скинуто олово с припрате и пошто се прешло на куполе, један од мајстора је пао с цркве. То је поколебало пашу, па је после убеђивања и молби побратима попа Ристе Поповића прекинуо са даљим рушењем и свих пет купола оставио недирнутим [Шешум 2017а: 378–379]. Јанићије Поповић (1883–1951), који откривање Грачанице и њено касније покривање ћерамидом описује на основу казивања свог оца попа Николе, просто преноси његову причу, само с много мање детаља [Поповић 1927: 30–31].

Опис насртаја на грачаничко олово је на основу казивања косовских Срба оставио и пуковник Панта Радосављевић 1923. Према његовом тексту, који представља већ развијено предање, Јашар-паша је почео да открива цркву и успешно скинуо олово с припрате. Међутим, при покушају откривања мале куполе изнад левог олтара један од радника се стрмоглавио и погинуо, што је уплашило пашу и натерало га да обустави даље скрнављење. У тренутку пада мајстора, Јашар-пашина сестра је полудела, што је пашу још снажније утврдило у уверењу да је починио грех. Након одласка у манастир Девич дошло је до оздрављења болеснице [Радосављевић 1923: 87–88]. Предање о појави лудила у пашиној породици доноси и Стојан Капетановић 1933, свакако такође према локалном предању. Према Капетановићу, пашу погибија сејмена приликом откривања цркве није поколебала, већ је с рушењем наставио све док му кћер није душевно оболела. Након што је девојка после молитве попа Ристе оздравила, паша је прекинуо с откривањем цркве [Капетановић 1933: 281–282].

Поред наративних извора о откривању Грачанице сачуван је и један препис записа који се налази у заоставштини Љубомира Ковачевића. Према препису записа, за који је забележено да је написан руком попа Димитрија Ђорђевића из села Коњуха, Јашар-паша је 1834. поскидао оловне куполе с цркве и њиме покрио минарете своје џамије у Приштини [Шешум 2017: 189].

Изнети наводи о наводном откривању Грачанице су међусобно контрадикторни у многим детаљима. На првом месту, извори се међусобно не слажу по питању тога шта је тачно према наређењу Јашар-паше скинуто с црквеног крова. Већина извора који описују откривање цркве наводе да је паша скинуо кров, али не конкретно куполе или бар не све куполе, док неки наводе само толико да је паша скинуо олово. Пошто сви посетиоци Грачанице пре 1874, када је црква поново препокривена цинком и плехом [Ђурчић 1999: 33], не наводе да су куполе скидане или скинуте, а да сви каснији описивачи Грачанице говоре о привременој откривености црквеног крова, чини се да је, ако је откривања уопште било, за време Јашар-паше скинут или кров с припрате, како наводе Јосиф Поповић и Радосављевић, или да је уз припрату био откривен и кров цркве испод купола. Милојевић, који први пише о откривању Грачанице, за откривање крова ван купола није окривио пашу, већ неке „потурице”, док се на основу Веселиновићевог писања може закључити да је паша поштедео куполе, али да је скинуо кров испод њих, који је тек доцније покривен ћерамидом. О скидању свих купола сем једне први пише Јастребов, а позивајући се на њега и Нушић. О скидању четири куполе казује и Никола Поповић, али за разлику од претходне двојице, који наводе да је поштеђена југоисточна купола, он као очувану означава средишњу, куполу Исуса Христа. Када се узме у обзир да посетиоци Грачанице из тридесетих, четрдесетих, педесетих и шездесетих година 19. века нису приметили да су куполе мењане или да су биле замењене ћерамидом, наводи Милојевића, Веселиновића и Јосифа Поповића чине се најпоузданијим, па се уз одређени отклон може тврдити да је у време Малић и

Јашар-паше с цркве скинуто олово с припрате и с крова ван купола, али не и са саме куполе. Подаци о првом препокривању цркве међусобно нису у толикој несагласности као остали делови приче о Јашар-паши и Грачаници. Наиме и Нушић и Веселиновић наводе да је ћерамиду за препокривање цркве попу Ристи даровао сâм паша, док су чланови породице Поповић пашину улогу свели на давање дозволе, свакако да би увећали значај улоге свог претка. Дакле, све наведено указује на то да су оловне куполе до 1873–1874. биле на свом месту, а да је остатак цркве био покривен ћерамидом. Колика је улога Јашар-паше у скидању олова с крова ван купола, до откривања нових извора, тешко је било шта рећи.

Извори међусобно нису у сагласности ни по питању тога због чега је тачно паша наводно узимао олово с цркве. Милојевић и поп Никола Поповић при опису насртаја на куполе нису навели за шта је паши тачно било потребно олово. Веселиновић је навео да је олово скидао за потребе џамије, али не и које. Према казивању Игуманова Срећковић наводи да је Јашар-паша олово скинуо за џамију у Приштини, али не каже конкретно коју. Нушић у једном штампаном делу први наводи да је паша олово скидао за потребе своје, Јашар-пашине џамије у Приштини. Нушићеву тврдњу, која је по свој прилици изнета на основу казивања Срба са Косова, прихватили су и Иванић и Јанићије Поповић. Да је намена грачаничког олова за потребе џамије још током 19. века ушла у предање сведочи чињеница да о томе пишу у рукопису и запису Јосиф Поповић и поп Димитрије Ђорђевић [Шешум 2017: 189; Шешум 2017а: 378–379]. Упркос причи о коришћењу грачаничког олова за потребе џамије, ни један српски путописац, па ни Нушић нити Иванић, приликом описа Јашар-пашине џамије нису навели да је било који део њеног крова или минарета био покривен грачаничким оловом. О томе белешку нису оставили ни историчари уметности нити архитектуре, па везу откривања Грачанице и покривања Јашар-пашине џамије треба узимати с дубоком резервом.

На основу свега изнетог може се само закључити да се откривање Грачанице од стране Јашар-паше само условно може узети као историјски догађај, јер је од првог сигурног помена о насртају паше на цркву код Срећковића и Милојевића па до тридесетих година 19. века прича претрпела огроман утицај локалног народног предања. Као и у случају моста, тј. мостова на Ситници и у случају откривања Грачанице постоји могућност да је штампана литература, пре свега Срећковићев *Синан-џаша*, утицала на развијање приче до облика који је добила до тридесетих година 20. века. Интересантно је да је српска историографија прихватила предање о Јашар-паши и Грачаници као историјски догађај углавном позивајући се на Веселиновића и Нушића, а не на представнике одбаченог романтичарског правца у историографији, Милојевића и Срећковића, који су заправо први донели предање у првобитној непроширеној верзији.

За разлику од приче о грачаничком олову, у којој постоје многа размимоилажења, сви писци који описују Грачаницу, изузев Милојевића и Тодора Станковића, који нису довели Јашар-пашу у вези с унутрашњошћу цркве, слажу се око тога да је паша скинуо наводно првобитни мермерни

патос из цркве. Податак о скидању патоса први је донео Милојко Веселиновић: „По патосу се виде још понеке велике и старе плоче, а остале је повadio Јашар-паша за своје воденице и амаме у Приштини” [Веселиновић 1894: 307]. Веселиновићеву тврдњу о скидању патоса донео је и Нушић, али он није навео за које је потребе скинут мрамор с пода цркве [Нушић 1903: 35]. Иван Иванић је био много конкретнији, он је написао да је паша скинуо мраморни патос да би украсио своје конаке у Приштини, хамаме и воденице [Нушић 1903: 69–70]. О скидању грачаничког патоса, искључиво за потребе хамама у Приштини у својим рукописима, казивањима и штампаним делима без разлике у детаљима сведочили су и припадници грачаничке свештеничке породице Поповић: Никола, Јосиф и Јанићије [*Плач Сѣаре Србије*, 1982: 16, 197; Поповић 1927: 30; Шешум 2017а: 379]. Последњи је о скидању патоса, такође за потребе хамама у Приштини писао Панта Радосављевић 1923. у својој књижици *Кроз славно Косово* [Радосављевић 1923: 82].

Можда и под утицајем Радосављевићевог текста, који је Србе Косовце подсетио на причу о скидању мрамора из Грачанице, на заузимање проте Аритона Поповића, сина вишедеценијског старатеља цркве попа Димитрија Ивића, државне власти су 1924, без консултовања Комисије за чување архитектонских старина при Министарству вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, дозволиле скидање мраморног патоса из хамама у Приштини и његово „враћање” у Грачаницу. За тај посао нестручни, извођачи радова су прво аутентични тринаестовековни грачанички патос покрили са 20 см бетона, а онда преко свежег бетона поставили хамамске плоче. Овим подухватом, мотивисаним предањем о Јашар-паши, уништени су аутентични подови хамама из 15. века и тринаестовековни под манастира Грачанице [Поповић 1927: 51–52; Поповић 1928: 110–111; Црниловић 1929: 442–443; Вуловић 1968–1971: 168; Ђуричић 1999: 35, 82]. Тек шездесетих година 20. века рестаураторским радовима откривен је и реконструисан аутентични грачанички патос [Вуловић 1968–1971: 168].

ЈАШАР-ПАШИНЕ ВОДЕНИЦЕ

Поред разарања или оштећивања цркава и манастира за потребе мостова и хамама, народна традиција, а посредством ње и путописци, Јашар-паши су приписали и рушење српских манастира и цркава или њихових остатака за градњу воденица на рекама по Косову и у Лабу.

О пашином разарању црква за потребе воденица први је писао Јохан Георг фон Хан (Johann Georg von Hahn), мада посредно и не наводећи о којем паши се тачно ради. Он наводи да је с рушевина изнад Јањева, које народ назива именом *Basilowitsh*, осим за потребе римокатоличке јањевске цркве 1858. раније одношен камен и за пашине воденице на реци Сутески притоци Грачанке [Hahn 1868: 84]. Две године након Хана Милош Милојевић је описао рушевине манастира на брду Велетину и означио их као остатке манастира Царице или Васиљице, задужбине краљице Симониде, које је оборио Јашар-паша за потребе својих воденица. Као и

Хан и Милојевић је навео да су поред паше камен с развалина односили и католици из Јањева за потребе своје цркве посвећене Светом Николи [Милојевић 1871: 169]. Јањевски католици су заиста разносили камење с ових рушевина педесетих година 19. века. Према сведочењу Гњиланца Николе Данчетовића тада су однели камење с олтарских врата из цркве по имену Василеовице и у три воловске запреге однели га у Јањево [Костић 1910: 38]. Хан, Милојевић и Данчетовић заправо су описивали рушевине манастира Војсиловице на падинама Велетина. Овај манастир, посвећен Рођењу Богородице, изграђен у 14. веку након 1313. или у 15. веку, био је својеврсни културни и преписивачки центар у 16. и 17. веку, све док није опустео у неком тренутку између 1631, када се помиње као активни манастир и 1762. године када се помиње као пуст [Костић 1910: 40; Ивановић 1998: 15; Стојановић 1903: бр. 3204; Петковић 1950: 34; Зиројевић 1984: 58–59; Урошевић 2001: 32–33].⁵ Милојевић наводи да је манастир оборио Јашар-паша и процењује да то није могло бити много пре 1870. године, јер су стабла манастирског воћњака у то време, када је он обишао рушевине, још увек била здрава [Милојевић 1871: 168]. Милојевићево „датирање” према стаблима не би требало узети у обзир, јер је манастир свакако већ у Јашар-пашино време као опустео већ био урушен. Јашар-паша, вероватније још и његов стриц Малић-паша, саградили су од камена овог урушеног манастира свакако по једну воденицу и ваљаницу, можда и више њих, на рекама Грачанки и Сутески.

Јосиф Поповић је крајем 19. века оставио сведочанство да је паша разорио бадовачку цркву (манастир се налазио у атару села Бадовца) и од ње начинио воденицу на Грачанки. У Поповићево време локално становништво је ову воденицу звало Поповица [Шешум 2017/а: 379]. Атанасије Урошевић је тридесетих година 20. века затекао на Грачанки Јашар-пашину воденицу саграђену од манастирског камена, али њено име није било Поповица, већ Ваљавица [Урошевић 1965: 34]. Речено је да Хан помиње *млинове*, а не *млин* на Сутески, док Поповић и Урошевић помињу воденицу на Грачанки. Судећи према различитим именима изгледа да је паша на Грачанки имао најмање два објекта – воденицу Поповицу и ваљаницу сукна, објекат који је попут воденице радио на водени погон, али који је прерађивао сукно, а не жито. Ваљавица, дакле не би било име воденице, већ ознака њене првобитне намене, коју је изгубила до Урошевићевог времена. Према томе, од манастирског камена према свему наведеном није направљен један објекат на једној реци него најмање по један и на Грачанки и на Сутесци. У Ваљавици, односно некадашњој ваљаници, тридесетих година 20. века Ђурђе Бошковић је нашао узидана три камена фрагмента орнаментисана преплетом, која су по казивању мештана били остаци ре-

⁵ У литератури се запустење манастира често датира у другу половину 17. века због тога што се погрешно узима да је римокатоличка Црква Светог Николе у Јањево тада грађена и да је грађена од развалина манастира Војсиловице. Заправо, јањевска римокатоличка црква се помиње као изграђена 1610, а Војсиловица као активан манастир 1630. године. Заправо је реч о забуни, јер католичка црква у Јањево није грађена од камена с манастирских развалина пре почетка 17. века, већ је њиме обнављана 1858. године.

љефа манастира Војсиловице. Шездесетих година 20. века исту воденицу су посетили Милан Ивановић и Бранислав Баћа Вуловић и поменути тесаник с преплетом однели у Покрајински завод за заштиту споменика у Приштини, непосредно пре потапања воденице у вештачко језеро код села Грачанице [Бошковић 1934: 298; Ивановић 1998: 16].

У свом *Путопису* Милојевић описује и развалине некадашњег великог манастира Боринце у области Лаб. Према њему, манастир је био задужбина кнеза Лазара или неког од Немањића, светиња толиког значаја да је према важности и величини у своје време била одмах иза Дечана. Милојевић каже да је о развалинама чуо два предања. Према првом, Јашар-паша је мукама поморио све калуђере, манастир разорио, а његова богатства и имања поделио потурицама. Према другом, које је сматрао за вероватније, паша је само искористио развалине већ урушеног манастира да од њега начини воденице на реци Лаб. Опредељење за другу верзију предања Милојевић је правдао трећим предањем, према којем су Арнауташи из неког оближњег села одржавали рушевине манастира, кадили их и на његовим остацима палили свеће, што је толико наљутило Јашар-пашу да је с војском дошао у Лаб и прогнао припаднике целог фиса чак на Копаоник, а затим разнео камен с рушевина. Навео је и то да је манастир имао рељефе чији су делови виђани по околини [Милојевић 1871: 70–72]. Милојевић је заправо описао рушевине у селу Буринце у Лабу. У селу Буринце остатке велике цркве затекао је и Бранислав Нушић који наводи да је локални Албанци називају Киша Лазарит – односно Лазарева црква, свакако због уверења да ју је подигао кнез Лазар [Нушић 1903: 81]. Исте рушевине, али под именом Кршла Лазарит помиње и Иван Иванић [Иванић 1903: 94]. Године 1878. српска војска је на неко време заузела и под контролом држала област Лаба. У воденици код села Шајковца, у близини моста на утоку речица Бјелопољске и Брвенице у Лаб, српски војници су затекли Пашину воденицу и у њој камење и рељефе из неке старије грађевине. Мита Ракић, који доноси податке о воденици, каже да због тога што у Лабу није било Срба домородаца и што су се арбанашки житељи разбегли, није успео да установи којег паше је била воденица, нити да засигурно утврди да ли је камење у воденицу донето из села Буринце или из оближњег села Брадаша. Након утврђивања нове српско-турске границе на југу, Лаб је остао у Турској, али су српски чиновници пре напуштања територије скинули фрагменте архитектонских украса из воденице и пренели их у Куршумлију. У Куршумлији су реликти дати на процену и скицирање архитектура, члановима Српског ученог друштва, Михаилу Валтровићу и Драгутину Милутиновићу. Њих двојица су две розете, четири фрагмента архитектонске пластике и фрагмент једног надгробног споменика датирали на крај 14. и почетак 15. века. Према мишљењу Валтровића и Милутиновића фрагменти су упркос невештости уметника представљали одраз свог времена и према мотивима које су представљали били налик на украсе у Каленићу и Руденици [Ракић 1880: 211–212; Валтровић и Милутиновић 1880: 460–461; Богдановић 1978: 52, 138].

О рушењу црква за потребе воденица, пре Милоша Милојевића писао је Панта Срећковић у *Синан-џаши*. Говорећи о Јашар-паши, написао је да је 1823. разорио једну велику цркву и од ње направио воденицу од дванаест витлова на реци Лаб [Срећковић 1865: 103]. Позивајући се на тај исказ Панте Срећковића, Милојевић наводи да је Срећковић мислио на Цркву Самодрежу поред истоименог села у околини Вучитрна. Милојевић је о овој цркви писао на више места у прве две књиге свог путописа, где је унеколико исправио писање Срећковића. Према његовим сазнањима Самодрежу је порушио још султан Бајазит I одмах након Косовске битке 1389. године, уосталом као и велики број других црква на Косову, у знак одмазде за очеву смрт. Милојевић је просудио да је Јашар-паша искористио само рушевине овог храма поставивши воденичко камење поред самог олтарског камена некадашње цркве. Милојевић је чуо и предање да је приликом одношења камена са самодрешких развалина за време Јашар-паше нађена костурница косовских јунака и да је паша пронађене кости побацио у Лаб, а да су их српски сељаци после кришом вадили и сахрањивали у сеоско гробље. Приликом описа самодрешке воденице Јашар-паше, заправо хрпе камења која је остала од ње 1870, Милојевић наводи да су се у непосредној близини налазиле развалине још неке грађевине коју је паша оборио, али без прецизирања шта је та грађевина била пре пашиног доба [Милојевић 1871: 146, 154; 1872: 63–64, 77]. Нушић, Станковић и Иванић не само да рушење Цркве Светог Јована Претече у Самодрежи нису довели у везу с Јашар-пашом, већ су се чак код самодрешких Албанаца распитали ко је и када градио воденицу и у чијем се власништву налазила. Нушић је сазнао да је остатке цркве за своју воденицу употребио локални Албанац Зећир Маљок у првој четвртини 19. века, а да јој је власник у доба када се Нушић распитивао био неки Адем из Самодреже. Поред воденице Нушић је видео само један зид на месту на којем се некада налазила црква [Нушић 1903: 56–58]. Приликом боравка у Самодрежи 1891, Тодор Станковић је такође видео један преостали зид од цркве и разговарао је с власником воденице Адемом Фазлићем, који је тврдио да је црква разорена од „фета”, односно од турског завојевања. Станковић је приметио и то да су готово све арнаутске куће у селу Самодрежи начињене од црквеног камена [Станковић 1910: 98–99]. У време посете Ивана Иванића ни онај један зид који су видели Нушић и Станковић више није постојао. Иванић је констатовао да Јашар-паша упркос предању вероватно није крив за градњу воденице од црквених развалина, јер је грађевина деловала млађе од његовог доба. О градњи кућа од црквеног камена Иванић није рекао ништа, али је поновио локално предање које је донео и Милојевић о томе да је цркву порушио султан Бајазит [Иванић 1903: 130–131]. Иако су Срећковић и Милојевић „ослободили” Јашар-пашу одговорности за рушење цркве у последњој четвртини 19. века, а Нушић, Иванић и Станковић и од одговорности за коришћење њеног камења за прављење воденице на размеђу 19. и 20. века, довођење у везу Јашар-паше и рушења цркве за потребе воденице не само да није одбачено у научно-популарној литератури и историографији, него је прича

о пашином кварењу самодрешке цркве у 20. веку и надограђена. Наиме, Петар Куновчић, некадашњи начелник Звечанског округа је уз подршку Друштва кнегиње Љубице маја 1928. формирао Одбор за обнову Цркве Самодрезе. Одбор се одмах по оснивању обратио актом Министарству вера с молбом да приступи обнови. Министарство је Одбор упутило на Комисију за чување и одржавање архитектонских споменика у чијој су се надлежности налазила издавања дозвола такве врсте. Комисија је дала дозволу Одбору, уз препоруку његовом секретару Куновчићу да приликом откопавања и обнове ради према усменим упутима и саветима председника Комисије Милоја М. Васића и члана Пере Поповића. Куновчић је у радове од почетка укључио Живка Фртунића, председника Вучитрнске општине и археолога аматера. Током обнове Самодрезе Куновчић је као секретар често у штампи и приликом зборова и предавања одржаваних зарад прикупљања прилога преносио народно предање да су у гробници поред цркве сахрањени пали српски витезови из Боја 1389. и да је храм остао активан све до времена Јашар-паше, који је цркву прво открио, а затим и разорио. Према предању које је Куновчић износио, а штампа преносила, олово са Самодрезе скинуто је по налогу Јашар-паше да би се покрила џамија у селу Бенчуку, док је од њеног камена паша начинио воденицу од 10 витлова на Лабу у селу Бариљеву, која је по њему носила име Пашина воденица, а остатак материјала искористио за своју џамију у Приштини. Откопавању Самодрезе приступило се већ у лето 1928. године. Првооткривени темељи били су дугачки 9,65 m, и широки 4,65 m, али су испод њих нађени и темељи старије грађевине, што је уверило Куновчића да је црква била обнављана у време Пећке патријаршије. У поду испод саме цркве, који је подсећао на аутентични грачанички патос, нађена је велика количина људских скелета, предсмртно обезглављених, што је закључено на основу тога што су лобање стављане поред костију. Положај лобања и скелета је учеснике у откопавању уверио да се ради о посеченом српском племству, односно да је народно предање правилно сачувало сећање да су у Самодрези 1389. сахрањени пали српски витезови. Црква је због више него доброг одзива прилагача обновљена до 1932. године, према пројектима Пере Поповића и Александра Дерока. Освештана је врло свечано на Видовдан исте године [Куновчић 1929: 5; Стајић 1932: 2; „Откопавање Самодрезе цркве”, 1928: 10; „Предавање г. П. Куновчића”, 1929: 5; Ивановић 1987: 521; Јовановић и Јанковић 2012: 322–324]. Пригодни текстови које је 1928–1932. писао Куновчић или који су се односили на Самодрезу, имали су утицаја на историографију, па се прича о покривању џамије у Бенчуку и градњи воденице у Бариљеву увукла прво у научно-популарну литературу, а затим и у историографију, иако о томе нема помена ни код путописаца из периода пре 1912. године ни у антропогеографској литератури [Ивановић 1987: 394, 397, 521].

Дакле, откривање Самодрезе за покривање бенчучке џамије никако не може да се упише у грех Јашар-паше, као ни грађење воденице у Бариљеву или приштинске џамије од њеног камена. Пашине кривице нема ни у погледу воденице у селу Самодрези, што је приметио још Иван Ива-

нић [Иванић 1903: 131], позивајући се на исказ Гедеона Јосифа Јуришића који је навео да су зидине Самодреже још увек стајале четрдесетих година 19. века [Јуришић 1852: 120]. Главну одговорност за улазак предања о Јашар-паши и Самодрежи у историографији сnose аутори који су у другој половини 20. века Куновчићеве тврдње основане на усменим казивањима мештана без критичке анализе унели у своја дела као историјски извор.

За разлику од повести о другим црквама и манастирима које је за потребе воденица уништио Јашар-паша, о цркви у Сибовцу пише само један аутор. Описујући село Сибовац на Чичавици, Бранислав Нушић наводи да је Јашар-паша разорио сеоску цркву и од ње направио воденицу у Мјекићкој клисури [Нушић 1903: 79]. Овај Нушићев навод тешко је проверити, ипак, мало је вероватно да је Јашар-паша могао да разори овај објекат будући да се он налазио на читлуку који је и почетком 20. века био у власништву пећких пашалара Махмудбеговића.

Поред предања о Јашар-пашином разарању цркава и манастира за потребе воденица и мостова забележена су и предања о томе да је паша разарао цркве из чисте силе и обести. У *Синан-џаши* Панте Срећковића описана је повест Орлатског манастира у селу Орлате на Чичавици у Дреници. Цитирајући исказ игумана Арсенија Андрејевића Срећковић ставља манастир према значају и величини одмах иза или у равни с Дечанима. До Велике сеобе манастир је био у добром стању а затим је опустео и као пуст остао све до 1845. године када су га локални орлатски муслимани разградили и од њега саградили џамију. Арсеније, који је судећи према цитату манастирске остатке лично видео, описао их је као храм готово истоветан оном у Дечанима [Срећковић 1865: 99–100]. Милош Милојевић је у *Путопису* разрадио манастирску историју преузету од Срећковића. Према њему, манастир је више пута остајао без служитеља, прво за време султана Бајазита после Косовског боја, затим у време Мехмеда Освајача после покорена Деспотовине, и за време извесног Татар-паше за време Велике сеобе 1690. године, али се увек успешно обнављао као монашка заједница све до времена Јашар-паше, који је калуђере понабијао на коље, а храм разорио. Након разарања манастира, који је према Милојевићу био лепши, знатнији и старији од Дечана, и који је имао 13 купола и предивне рељефе изнад сва три улаза, локалне „потурице” су разнеле његове остатке по околини 1845. године и од њих између осталог начинили и орлатску џамију [Милојевић 1871: 110–111]. У историјским изворима нема помена о манастиру у селу Орлате у средњем веку нити се монашка заједница у њему помиње у турским пописима 15. и 16. века. Међутим, у њему је вероватно постојала црква, јер је у другој половини 15. века у њему пописан један, а у другој половини 16. века, два православна свештеника [Pulaha 1974: 337; Катић 2010: 150]. Могуће је да су остаци ове цркве или неке друге грађевине код Срба и Албанаца до 19. века створили предање да се у Орлату некада налазио манастир значајан колико и Дечани.

Јашар-паши је неосновано приписано и рушење Цркве Светог цара Уроша у Неродимљу. Бранислав Нушић је први означио пашу као кривца без икаквог позивања и детаљисања, док је Тодор Станковић био знатно

опрезнији с уплитањем омрзнутог паше у повест ове цркве. Пре него што је прешао на пашин удео у историји храма Станковић је прво нагласио да се о томе прича и отворио две тачке, односно нагласио је да се ради о предању. Према причи коју преноси Станковић Јашар-паша је на кулук окупио сељаке из околних села и мајсторе Цинцаре да поруше цркву. Првог дана невидљивом силом је с крова бачен Србин кулучар из села Преоца, а наредног дана и један од мајстора Цинцара. Оба пада резултирала су смрћу рушитеља након чега је паша одустао од разарања [Нушић 1903: 68; Станковић 1910: 60]. У Молби Срба Неродимаца кнезу Михаилу Обреновићу за финансијску помоћ у циљу обнове Цркве Светог цара Уроша из 1861. мештани су изнели историјат храма у коме нема помена о Јашар-паши. На основу молбе се може закључити да је црква порушена за време Бечког рата, крајем 17. века [Шешум 2017: 190].

Прича о рушењу неродимске цркве у много чему је слична причи о рушењу цркве у Липљану. Према тој причи, коју први доноси Милош Милојевић, паша је непосредно пред смрт у Липљан послао момке да оборе липљанску цркву. Пре него је приступљено рушењу паша је липљанским Србима рекао да ће поштедети цркву уколико неко од њих за сат времена пешке из Приштине донесе седам ока ексера у зубима. Напоменуто је да ће онај ко се прими погодбе, а исту не испуни на време бити погубљен. Пред Србе је према овој причи стављен немогућ задатак пошто се од Липљана до Приштине пешке путовало вишеструко дуже. Један младић, коме Милојевић није успео да сазна име, прихватио се изазова и заиста чудом стигао за један сат из Приштине с ексерима у зубима, након чега је издахнуо, али је паша запањен његовим подвигом и жртвом испунио обећање и одустао од рушења [Милојевић 1871: 147–148]. Милојко Веселиновић даје развијенију верзију предања о липљанској цркви од Милојевића на основу казивања помињаног попа Јована. Према казивању попа Јована, паша је неколико година након рушења припрете за потребе моста решио да поруши и саму цркву и то кулучењем Срба Липљанаца. Рушењу је уз Турке приступила и сеоска луда, неки Парађидија, али је он одмах по отпочетом рушењу занемео, а Турцима су се одузеле ноге. Након молитви попа Ђорђа, Јовановог оца, грешници су исцељени, што је пашу толико пренеразило да је дао камен и новац да се сазида приплата коју је претходно разградио. Пашино покајање је било само привремено, јер је према казивању попа Јована убрзо поново насрнуо на цркву. Последњи пашин насртај описан је слично као и код Милојевића. Према Веселиновићу, односно према попу Јовану, паша није дошао сâм него су као рушитељи дошли његови момци. На молбе сељака пашини момци су их упутили да нађу човека који ће за време док они ручају отићи до Приштине, тамо од паше измолити милост за цркву и у зубима донети седам ока ексера. Младић који се прихватио погодбе и у њој успео звао се Ђорђе Војчетиновић, потомак властеле Војиновића, који према причи попа Јована није умро већ је сведочио да је ишао уобичајеним корацима, али да је имао осећај као да га је нешто носило [Веселиновић 1894: 333–336]. Уобличено предање које је пренео Веселиновић цитирали су или препричали Нушић и Иванић, док

је Јосиф Поповић записао нешто другачију верзију према којој је мајстор који је рушио цркву пао мртав с крова [Нушић 1903: 57–60; Иванић 1903: 33–35; Шешум 2017а: 279].

Предање о липљанској цркви захтева анализу. Наиме, Милојевић, који није успео да сазна име спасиоца цркве, на другом месту је описао историјат породице Војиновић (Војчетиновић) из Липљана и довео је у везу с Војиновићима из народне песме *Женидба Душанова* [1871: 193–194]. Дакле, до времена Веселиновића, двадесет и нешто година након изласка из штампе Милојевићевог путописа, прича о потомцима властеле и чудесном спасењу цркве је спојена у једну, па је потомак спасиоца „цара Стјепана” постао спасаца липљанске цркве. Спајање предања о Војиновићима (Војчетиновићима) и спасавању цркве према томе указује да је дошло до стимулативног утицаја Милојевићевог путописа на развој народног предања током четврт века. Карактеристична је и прича о обнови припрате липљанске цркве. У Веселиновићево и Нушићево време црква је имала припрату, коју је према предању паша разорио око 1804. године, па је причом о чуду са занемелим Парађидијом и одузетим Турцима објашњена њена обнова и постојање. Чудо у Липљану подсећа на чудо у Грачаници и Неродимљу, па се чини да се ради или о истом догађају или типској причи коју је свака заједница преносила на своју локалну светињу.

ЗАКЉУЧАК

Након свега изнетог произлази да се од свих традиција о Јашар-пашином уништавању српских светиња могу чињенично потврдити само оне које говоре о коришћењу камена од цркава и манастира за грађење воденица и ваљаница. Чак и у том случају, пашина кривица није толико велика, јер није разграђивао активне цркве и манастире, већ је односио камен с црквина и манастиришта. Народно схватање светости црквишта и манастиришта, с тим у вези и грешности онога ко их разграђује, утицало је на то да предање током времена представи пашу као рушиоца певајућих православних храмова, што на основу расположивих извора није био. Поред греха светогрђа Јашар-паши је и српско и арбанашко предање приписало и сијасет других грехова осликавајући га у свакој прилици најцрњим бојама. Према једном од тих предања паша је неморалне жене живе везивао у вреће и бацао у Ситницу с моста код Враголије, чиме би се могло објаснити везивање његовог имена за овај и мост код Липљана. Односно, може се посумњати да је предање о давлeњу код моста везало пашино име за мост, то јест да су мостови због тога прозвани Јашар-пашиним.

Карактеристично је да колективно сећање косовских Срба готово није убаштило име Малић-паше, кога је албанско предање с друге стране узносило у небеса као јунака и газију из времена борбе против српских устаника 1806–1813, па је сва прилика да су косовски Срби због страха од својих муслиманских суседа грехове газије Малић-паше пребацивали на његовог синовца, кога је муслиманска традиција подједнако

блатила као и српска због суровог кажњавања арбанашких изгреда. Спајањем две историјске личности у предањима Срби су могли без страха од казне да куну и руже једног пашу чак и пред муслиманима, симболично и турску управу као такву. „Трансфер грехова” Малић-паше на Јашар-пашу очигледан је у делима Панте Срећковића и Милоша Милојевића из 1865. и 1871/1872. године. Док у *Синан-ѧаши* Срећковић наводи да је Малић-бег Џинић опустео све од Гњилана до Биначке Мораве, толико да тамо није преостала ниједна црква [Срећковић 1865: 105], Милојевић у другој књизи свог путописа пише да је Јашар-паша у гњиланској области затро 40 српских села и да је све цркве и манастире порушио, а калуђере поморио набијањем на коље [Милојевић 1871: 64]. Према томе, Јашар-паша је до времена Милоша Милојевића, током две и по деценије након смрти, у народној традицији Срба Косоваца постао архетипни симбол турског и арбанашког насиља над Србима и свему што им је било свето. Уобличавање предања о њему наставило се под утицајем штампаних путописа и других књига све до тридесетих година 20. века, када је добило коначан облик.

Главни „кривци” за улазак предања у историографију у овом случају нису представници романтичарског правца у историографији – Милош Милојевић и Панта Срећковић, него првенствено Милојко Веселиновић, Иван Иванић и Бранислав Нушић чија је некомпромитованост у погледу маштовитог приказивања прошлости довела до тога да предања која су преносили буду прихваћена у историографији као историјске чињенице. Није згорег напоменути да је упркос претеривању, можда и измишљању, у случају Орлатског манастира, Милош Милојевић једини од свих српских путописаца указао на рушевине манастира Војсиловице. Неповерење према њему заслужно је за то што остаци овог манастира нису лоцирани четрдесет година након објављивања његовог путописа.

ЗАХВАЛНОСТ

Чланак је написан као резултат рада на пројекту „Српска нација: интегративни и дезинтегративни процеси” (ев. бр. 177014) који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.



Прилоз 1. Мост на Ситници код Липљана
(фотографија Бранислава Нушића)

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Соња (1978). *Излози Српског ученог друштва, исцртаживања српске средњовековне уметности 1871–1884*, Београд: САНУ.
- Бошковић, Ђурђе (1934). Рад на прокривању и конзервирању српских средњовековних споменика, *Годишњак Српске краљевске академије*, 42: 290–315.
- Валтровић, Михаило и Драгутин Милутиновић (1880). Извештај уметничком одбору Српског ученог друштва, *Гласник Српског ученог друштва*, 48: 449–471.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, књ. 13, 1915. година, друштво периода операција, оштрије одстојање Српске војске, II фаза: одстојање главне снаге на Косово поље (1927). Београд: Главни генералштаб.
- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватца и Словенаца*, књ. 14, 1915. година, прећи периода операција, оштрије одстојање Српске војске, III фаза: одстојање на Јадранско море, (1927). Београд: Главни генералштаб.
- Вемић, Мирчета и Младен Стругар (2007). *Атлас Древней Сербии*, европски карте Косово и Метохије, Цетиње: Светигора.
- Веселиновић, Милојко (1894). Кроз Косово, *Годишњица Николе Чујића*, 14: 298–350.
- Влаховић, Митар (1930). Етнолошка проматрања по Косову Пољу, *Јужни преглед*, 5: 461–481, 504–517, 574–584.
- Вуловић, Бранислав (1968–1971). Манастир Грачаница (прилози за историју, архитектуру и сликарство), *Стишине Косова и Метохије*, 4–5: 165–178.
- Вуловић, Данило (1953). *Књажевска канцеларија*, књ. 1, *Нахија Пожежца (1815–1839)*, Београд: Вук Караџић.
- Гилфердинг, Александар (1972). *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево–Београд: „Веселин Маслеша” и Просвета.
- Зиројевић, Олга (1984). *Цркве и манастири на подручју Пење нахијарије до 1683. године*, Београд: Народна књига.
- Иванић, Иван (1903). *На Косову, са Шара, по Косову, на Звечан, из њихних бележака Ивана Иванића*, Београд: Милан Арсенијевић и компанија.
- Ивановић, Милан (1987). Црквени споменици XIII–XX века, у: *Задужбине Косова*, епископ рашко-призренски Павле (ур.), Призрен: Епархија Рашко-призренска, Београд: Богословски факултет; Љубљана: Дело, 387–547.
- Ивановић, Милан (1998). Натписи и орнаменти на надгробним плочама, иконама и звонима српских цркава на Косову и Метохији 14–19/20. век, *Косовско-метохијски зборник*, 2: 13–35.
- Ивановић, Радомир (1961). Земљишни поседи грачаничког властелинства, *Историјски часопис*, 11: 253–264.
- Ивић, Алекса (1917). *Између првог и другог српског усипања (од сеипембра 1813. до априла 1815. године*, Загреб: Краљевска земаљска тискара.
- Ирби, Паулина А. и Мјур Г. Мекензи (1868). *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*. Београд: Државна штампарија.
- Јастребов, Иван Степановић (1874). Податци за историју Цркве у Старој Србији, по изворима на српском и турском језику, *Гласник Српског ученог друштва*, 40: 182–257.
- Јастребов, Иван Степановић (2018). *Стара Србија и Албанија, забелешке с њиховања*. Београд: Службени гласник.
- Јовановић, Зоран М. и Милош Ј. Јанковић (2012). Сећање на обнову „цркве Самодреже” и њено свечано освећење 1932. године. У: Б. Јовановић и У. Шуваковић, *Косово и Метохија 1912–2012*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 317–334.
- Јуришић, Јосиф Гедеон (1852). *Дечански њрвенац*. Нови Сад: Књигопечатња Данила Медаковића.
- Капетановић, Стојан (1933). Заштитник Грачанице, *Јужни преглед*, 6–7: 278–284.

- Катић, Татјана (2010). *Ойцирни йойис Призренскоџ санџака из 1571. љодине*, Београд: Чигоја штампа.
- Костић, Петар (1910). Нешто о бив. Манастиру Војсиловици на Косову и цркви Св. Николе у Јањеву. *Сјоменик Срјске краљевске академија*, 49: 36–40.
- Куновчић, Петар (1929). Самодрежа или Берлин, *Време*, 27. октобра 1929, 5.
- Малетић, Михаило (1969). *Нови Пазар и околина*, Београд–Требиње: Књижевне новине и Култура.
- Милојевић, Милош (1871–1872). *Пућойис дела йраве-Сйаре Србије*, књ. 1–2, Београд: Државна штампарија.
- Митровић, Миодраг (1967). Порекло породице Циноли, оснивача пашиног конака у Врању, *Врањски ѓласник*, 3: 277–280.
- Михаљчић, Раде и Сима Ћирковић (1999). *Лексикон срјскоџ средњеџ века*. Београд: Knowledge.
- Мишић, Синиша (2007). *Корищћење унућирацњих вода у срјским земљама средњеџ века*, Београд: Утопија.
- Недељковић, Славиша (2012). Српски народ на Косову и Метохији од Грчког устанка до проглашења хатишерифа од Гилхане (1821–1839), *Срјске сйудије*, 3: 255–277.
- Недељковић, Славиша (2014). Устанак Арбанаса против турских власти у Скопском и Косовском пашалуку 1844. године (побуна Дервиш Цара), *Исйираживања*, 25: 249–260.
- Николић, Милица (1972). Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. год., *Исйоријски часойис*, 19: 102–134.
- Новаковић, Стојан (1898). Француске службене белешке о Западно-Балканским земљама из 1806–1813, *Сјоменик Срјске краљевске академије*, 31: 128–152.
- Новаковић, Стојан (1897). Путничке белешке о Балканском полуострву 17. и 18. века, *Годищњица Николе Чујића*, 17: 73–165.
- Нушић, Бранислав (1902–1903). *Косово, ойис земље и народа*, књ. 1–2, Нови Сад: Матица српска.
- Откопавање Самодреже цркве (1928). *Полийика*, 17. јуна 1928, 10.
- Петковић, Владимир (1950). *Преѓлед црквених сјоменика кроз йовесницу срјскоџ народа*. Београд: Научна књига.
- Плач Сйаре Србије* (1982). Издање поводом 70-годишњице ослобођења Косова 1912–1982 (без изд.).
- Поповић, Јанићије (1927). *Грачаница манасйир*. Београд: Млада Србија.
- Поповић, Петар Ј. (1928). Класичан патос Цркве Грачанице, *Прилози за књижевност, језик, исйорију и фолклор*, 6/1: 110–111.
- Предавање г. П. Куновчића на Народном универзитету, црква Самодрежа, на Косову (1929). *Време*, 12. марта 1929, 5.
- Радосављевић, Панта (1923). *Кроз славно Косово*, Нови Сад: Штампарија Супек, Јовановић и Богданов.
- Ракић, Мита (1880). Из Нове Србије, *Ойаџбина*, 4: 3–23, 207–219.
- Самарџић, Радован (1961). *Беоѓрад и Србија у сйисима француских савременика, 16–17. век*. Београд: Историјски музеј Београда.
- Соловјев, Александар (1926). *Одабрани сјоменици срјскоџ йрава, (од 12. до краја 15. века)*. Београд: Геца Кон.
- Срећковић, Пантелија (1875). Путничке слике 1, Косово, *Гласник Срјскоџ ученоџ друщйва*, 42: 328–352.
- Срећковић, Пантелија (1865). *Синан йаща*. Београд: Државна штампарија.
- Стајић, Душан, (1932). Свечаности на Косову, Њ. Св. Патријарх на освећењу Самодреже цркве, *Време*, 29. јуна 1932, 2.
- Станковић Тодор (1910). *Пућине белешке йо Сйарој Србији 1874–1893*, Београд: Књижевни фонд Илије М. Коларца.
- Стојановић, Љубомир (1903). *Сйари срјски зайиси и наййиси*, књ. 2, Београд: Српска краљевска академија.

- Стојанчевић, Владимир (1966). *Милош Обреновић и његово доба*, Београд: Просвета.
- Томић Јован (1902). *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима 1683–1699*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Тричковић, Радмила (2013). *Београдски паџалук 1687–1739*. Београд: Службени гласник.
- Ћурчић Слободан (1999). *Грчаница: историја и архитектура*, Београд: Цицеро.
- Урошевић, Атанасије (1965). *Косово*. Београд: Научно дело.
- Урошевић, Атанасије (2001). *О Косову: антиројгогеографске студије и друш сјиси*. Београд: Стручна књига.
- Храбак, Богумил (1996). Косово и Метохија према првом устанку. *Бацићина*, 7: 151–168.
- Црниловић, Христофор (1929). Рестаурирање наших старих манастира. *Јужни преглед*, 11–12: 441–449.
- Шешум, Урош (2017). *Србија и Сјара Србија (1804–1839)*. Београд: Филозофски факултет.
- Шешум, Урош (2017а). Приказ стања у Приштинском валилуку у времену од Првог српског устанка до отварања српских конзулата у Турској, Јосифа К. Поповића. *Српске студије*, 8: 369–401.
- Шкриванић, Гавро (1956). Властелинство св. Стефана у Бањској. *Историјски часопис*, 6: 177–198.
- Boué, Ami (1854). *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire, T. 1*, Vienne: En commission chez W. Braumüller.
- Evans, Arthur (1885). Antiquarian Researches in Illirycum, Parts III, IV. *Archaeologia, or miscellaneous tracts relating to antiquity*, 49: 1–167.
- Hahn, Johann Georg von (1868). *Reise von Belgrad nach Salonik, nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien: Tendler & Comp.
- Hauptmann, Gerba (1888). Die Kaiserlichen in Albanien 1689. *Mithhellungen der K. K. Kriegs-archivs*, 2: 115–178.
- Pulaha, Selami (1974). *Defterii i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tirana: Akademia e Shkencave e R.P. të Shqipërisë, Instituti i Historisë.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ROLE OF JAZZAR PASHA IN THE DESTRUCTION OF
THE SACRAL MONUMENTS ON KOSOVO (AN EXAMPLE OF
TRADITION ENTERING HISTORIOGRAPHY)

by

UROŠ ŠEŠUM

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

uros.sesum@f.bg.ac.rs

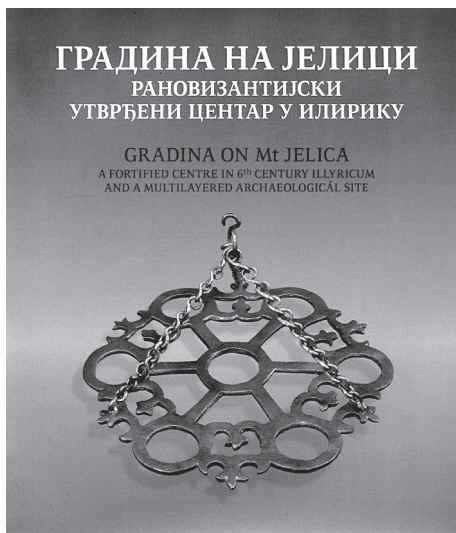
SUMMARY: Serbian lore from Kosovo, regarding systematic destruction of Serbian medieval churches and monasteries, committed by the local and semi-independent Jashar pasha in the early 19th century, was introduced in Serbian historiography by way of Serbian travelogue literature during the second half of 19th and early 20th century. According to lore, Pasha destroyed monasteries Vojsilovica and Burinci, Samodreža church and

several other village churches for the purpose of using building materials for his water mills. Allegedly, construction materials of destroyed church in Lipljan and several surrounding village churches were used for construction of the bridge on river Sitnica, while, also allegedly, he took the floor from Gračanica monastery for his hamam. Lead from the monastery roof was used to cover the mosque in Priština. After a critical analysis of such lore, it can be stated that Pasha did not demolish a single church or monastery, but in fact, for his projects, he used materials from the already destroyed temples. These writings of lore, combined with the local population's perception of him as a cruel master, left a historic view of him as being the main destroyer of Serbian medieval churches and monasteries. Release of lore version of Serbian history, made by folklore writers, contributed to the rapid dissemination of inaccurate information. This had an encouraging affect which, as time went on, associated Pasha's name with the large number of destroyed churches. In Serbian historiography such usage of travelogue literature from the 19th century and further developed oral tradition recorded by ethnologists as relevant historical sources, have led to the adoption of unverified data as historical fact.

KEYWORDS: Kosovo and Metohija, Gračanica, Jashar Pasha, Samodreža, Vojslovica, Miloš Milojević, Panta Srećković, Branislav Nušić

ВАЖАН ПРИЛОГ ВИЗАНТИЈСКОМ МАТЕРИЈАЛНОМ НАСЛЕЂУ НА ТЛУ СРБИЈЕ

(Поводом изложбе и каталога *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар у Илирику*, уредио Михаило Милинковић, Српска академија наука и уметности – Народни музеј Чачак, Београд–Чачак 2017, 256 стр.)



Изложба о једном од највреднијих локалитета на подручју Западне Србије – Градини на Јелици, у непосредној близини Чачка, приређена је још 2014. године, прегалаштвом за послених у Народном музеју у Чачку, а поводом три деценије од почетка ископавања на овом подручју. Четири године доцније, Српска академија наука и уметности, заједно са поменути Народним музејом из Чачка организовала је једну још већу изложбу, коју

прати и каталог који ће у наредним редовима бити приказан. Најзаслужнији за ову изложбу, уредник каталога, али и неко ко већ деценијама ради на самом локалитету је наш угледни археолог проф. др Михаило Милинковић. Он је и руководиолац научноистраживачког пројекта у чијим се оквирима и врше ископавања овог локалитета.

Имајући на уму да је уз Царичин Град, Градина на Јелици најбољи остатак рановизантијске урбане структуре, значај ове изложбе и каталога је још већи. Након Галерије Српске академије наука и уметности, трудом и несебичним залагањем директора Музеја Војводине др Драга Његована и његових сарадника, и Нови Сад је имао прилику да види ову врхунску изложбу. Донето је и изложено укупно 507 експоната. Део је везан за историју истраживања, мањи део артефаката је из праисторијског периода (углавном налази керамике), док је predominанатан део материјала управо из рановизантијског периода (VI–VII век). Сама изложба је свечано отворена у Музеју Војводине 31. јула 2018. године. Трајање је предвиђено до краја августа, али је због великог интересовања публике продужена за још два дана (1–2. септембар).

Једну овако импресивну изложбу о таквом локалитету каква је Градина на Јелици прати једнако импресиван каталог. Заправо, овај каталог је више један зборник

научних радова, права монографија о локалитету „Градина” на Јелици. У изради овог каталога-монографије, под уредништвом професора др Михаила Милинковића учествовали су многи еминентни научници-историчари, археолози, историчари уметности и други. Овај богато илустровани каталог има укупно 256 страна. Састоји се од научних радова, као и врло богатог пописа, односно каталога налаза.

Руководилац истраживања, Миодраг Милинковић је у „Предговору” (стр. 9–11) истакао да ископавања на овом, за сада, безименом граду на Јелици трају 33 године, и да се поред праисторијских, као и римских налаза, може наћи посебно богата збирка рановизантијских остатака и посебно немали број изузетних грађевина из периода VI–VII stoleћа.

Из првог рада у овом каталогу, насталог из пера Делфине Рајић, а насловљеног „Градина на Јелици – преглед историјата истраживања” (стр. 14–17), сазнаје се да је интересовање за овај локалитет почело још у 19. stoleћу. Још 1843. године начелник Попечитељства унутрашњих дела Тома Живановић добио је препис натписа посвећеног богињи Дијани који је сачинио писар тадашњег Драгачевског среза Сретен Протић. Градином су се занимале и такве научне величине из наше прошлости као што су Јанко Шафарик, Сима Тројановић, Михаило Валтровић, као и чувени Феликс Каниц. Неке артефакте је публикувао и Никола Вулић, један од најеминентнијих проучавалаца античке историје. Рекогносцирање терена, према речима Делфине Рајић, вршено је у периоду 1969–1972. године, када су откривени бедеми. Још пре формалног почетка ископавања мештани су налазили вредне рановизантијске артефакте. Од 1984. године, пак, крећу истраживања овог локалитета. Три године касније „Градина” на Јелици проглашена је спомеником културе. У наредне три декаде, с мањим прекидима, ископавања су настављена. Посебно је занимљиво да Делфина Рајић говори и о идеји да се на овом локалитету отвори археолошки парк. Од 2010. године ископавања су настављена у већем обиму, и настављају се и данас. Овај локалитет је веома значајан те је његово проучавање ванредно значајно.

У следећем раду, Александар Булатовић је изложио рад насловљен „Праисторијски налази са Градине на Јелици” (стр. 19–22). Као што је и раније већ сугерисано највећи

део праисторијских налаза су уломци керамике. Једини целовити слој из праисторије, како Булатовић пише, јесте из старијег гвозденог доба, док су остали налази били помешани са налазима из рановизантијског и каснијег периода.

Иако скромни, ови праисторијски налази су доказ континуитета насеља на Градини, те представљају један својеврстан увод у време када тај простор доживљава свој врхунац. У време када је део рановизантијског Илирика, „Градина” на Јелици је један врло напредан град. Свакако један од најзначајнијих радова у овом каталогу јесте рад Михаила Милинковића под насловом „Градина на планини Јелици – Регионални центар на северу Источног римског царства” (стр. 23–59). Он говори о томе како је овај град на Јелици био један од најзначајнијих центара северног Илирика. Милинковић истиче како се управо на „Градини” изузетно добро огледа трансформација урбаних структура позноримских (каснoантичких) градова у рановизантијске. У овом се раду детаљно описује изглед локалитета, као и све до данас пронађене грађевине на њему, попут делова бедема, улаза, добро истраженог северног подграђа, Горњег града и наравно базилике који су откривени на овом значајном локалитету. Најзначајнија је била базилика *Е* која је доминирала Горњим градом и где је откривена и некропола са девет гробова. Све је праћено врло богатим фотографским и илустративним материјалом. Милинковић истиче да су готово све грађевине биле укопане у падини, те да је техника градње углавном била ломљени камен повезан кречним малтером. Карактеристично је и северно подграђе површине од око 3 хектара, највећи до сада засебно брањени део комплекса. У мање стрмом делу овог подграђа нађена је и базилика, позната као *С*. Она је била и већа од доминантне базилике *Е*, сачувана је крстионица као и трагови фрескосликарства. Милинковић износи и претпоставку да је можда била и епископска црква. Још једна базилика (*Д*) налазила се у северном подграђу и у њој је био вредан реликвијар који се данас чува у Земаљском музеју у Сарајеву. Осим детаљнијег описивања ове базилике, аутор се концентрише и на налазе из некропола, као и на базилику *А* и *В*. Детаљно се анализирају ови храмови, заједно с епиграфским материјалом и некрополама. Посебно је значајан ауторов осврт на покретни

археолошки материјал који је пронађен на „Градини”. Међутим, низ питања остаје без одговора. Не зна се судбина становништва, нити то да ли је у граду резидирао епископ. На концу, налази наговештавају присуство и Германа, али и Словена у неким подручјима овог особеног локалитета.

Архитектонску пластику и живопис са „Градине” на Јелици обрадио је у истоименом раду у овом каталогу Марко Капларевић (стр. 61–66). Пластику дели на профану и сакралну, при чему ове потоње има знатно више. У четири базилике нађени су различити остаци пластике, попут крста на крстионици, као и вотивног стуба посвећеног богињи Дијани, који је био уклесан у једну од базилика. Капларевић нарочито истиче коришћење сполја, које је толико карактеристично за рановизантијску архитектуру, а на Јелици је добило пун изражај.

У раду „Коментар новца нађеног на Градини на Јелици” (стр. 67–68) Милоје Васић даје хронолошке оквире периода циркулације новца у овој насеобини. На основу проналазака новца он долази до закључка да је најстарији пронађени новчић кован у Риму у време цара Хадријана (117–138), али је по својим карактеристикама овај новац могао да се користи и у раној Византији. И каснији новац може се пронаћи на овом локалитету, али је велико питање да ли је он коришћен. Претпоставка је да се користио, можда, као ситан новац. Његов облик и тежина допуштају да је био у употреби и у раној Византији. Васић истиче и другу, по много чему логичну групу нађеног новца, за период од цара Јустина I до Јустина II. Највећа налазишта новца су, разумљиво, Горњи и Доњи град (северно подграђе). Нешто примерака нађено је и другде. Циркулација новца престаје у периоду 569–570. године.

Епиграфски споменици са овог подручја обрађени су у вредном прилогу Снежане Ферјанчић „Епиграфски споменици са Градине на Јелици” (стр. 69–73). Епиграфски споменици датирају још од II века и изузетно су фрагментарни. Међу њима, издваја се један за који ауторка, вероватно с пуним правом, сматра да потиче из времена када је грађена базилика А. Фрагменти из ове цркве требало би да се могу датовати у период IV–V века. У римско доба, сходно епиграфским налазима, околина Чачка је припадала Далмацији и била је граница с Горњом Мезијом. На

основу епиграфског материјала ауторка настоји и да утврди која се римска легија налазила на „Градини”, с обзиром да је сачуван натпис који указује на једног римског војника. Епиграфски споменици откривају и три олтар посвећена богињи Дијани, као и неки споменици на којима се помињу становници римског доба у овој области. Укупан број епиграфских споменика на овом локалитету је 23.

Овај уводни део каталога, који је заправо, као што је наговештено, један врло озбиљан зборник радова закључује рад Милоја Васића „Допринос истраживања Градине на Јелици проучавањима ране Византије у Србији” (стр. 75–78). Закључак овог великог српског и југословенског археолога је да, узевши у обзир колико је оскудан писани и наративни изворни материјал о рановизантијској провинцијској управи на Балкану, значај локалитета „Градина” на Јелици је немерљив. Узевши у обзир и чињеницу да је међу 654 рановизантијска утврђења на Балкану, која наводи Прокопије из Цезареје у свом делу *De aedificiis*, чак 200 убиковано на тлу Србије, тиме овако добра очуваност „Градине” само добија на значају.

Након овог својеврсног зборника радова о „Градини” на Јелици у овом изванредно конципираном каталогу следи попис, односно Каталог налаза. Он је јасно структурисан и прогресивном методом хронолошки су изложени налази. Од праисторије, па све до касног средњег века и могућих остатака словенске насеобине, поређани су археолошки налази. Сваки прати слика, кратко објашњење, као и упут на библиографију о реченом налазу. Унутар овог каталога рановизантијски налази су такође груписани у неколико категорија: грађевински материјал, алат и прибор и др.

Каталог налаза прати и један прилично детаљан списак извора, али и релевантне домаће и стране литературе. У њему се може пратити сва стручна литература посвећена ископавањима на овом локалитету, као и бројна открића на њему. Осим тога немали је број научних дела која се односе на ранохришћанска и рановизантијска утврђења, те свако ко је заинтересован за овај локалитет може да се упуту и у шири контекст историјске и археолошке приче о локалитету „Градина” на Јелици. На крају каталога налази се један концизан резиме на српском и енглеском језику чиме се структура овог каталога заокружује.

Каталог који је пред нама одудара по много чему од класичних каталога који прате овакав тип изложби. Ово је у суштини монографска публикација о локалитету „Градина“ на Јелици. Научни радови у њему, као и детаљан попис налаза, могу бити од изузетне користи не само археолозима, већ свакако и историчарима, историчарима умет-

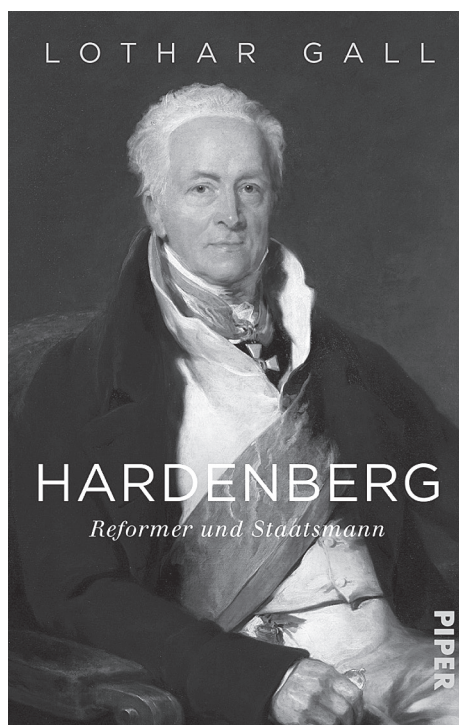
ности и другим научницима, али и широј јавности која на овај начин може стећи увид у један од најзначајнијих рановизантијских локалитета и то на тлу наше територије.

Доц. др Борис Стојковски
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

UDC 93/94:929 Gall L.(049.32)

КНЕЗ ХАРДЕНБЕРГ – ТВОРАЦ МОДЕРНЕ ПРУСКЕ

(Lothar Gall, *Hardenberg. Reformer und Staatsmann*, München: Piper Verlag, 2016, 283 str.)



Лотар Гал (рођен 1936) један је од најзначајнијих савремених немачких историчара и вишедеценијски уредник *Historische Zeitschrift*-а, једног од најугледнијих историјских часописа у свету. Тежиште Галових

научних интересовања јесте политичка и друштвена историја Немачке у 19. и првој половини 20. века. Признање једног од водећих ауторитета на пољу немачке историје донела му је биографија „гвозденог канцелара“ Бизмарка (*Bismarck. Der weiße Revolutionär*, 1980), преведена на више светских језика. Након неколико биографских остварења посвећених појединим истакнутим личностима немачког политичког, привредног и културног живота (пored осталих Алфред Круп, Валтер Ратенау, Вилхелм Хумболт) у којима је пружио слику читаве епохе, Гал је недавно објавио биографију Карла Августа фон Харденберга (Carl August von Hardenberg, 1750–1822), истакнутог државника из пруског реформског раздобља с почетка 19. века.

Гал је Харденбергову биографију приказао у укупно 11 хронолошких поглавља након чега следи попис извора и литературе те именски регистар. Указавши на Харденбергово порекло – припадност породици високог племства чији су мушки припадници традиционално обављали високе дужности у државној управи, односно, у војсци изборне Кнежевине Хановер (чији је кнез од почетка 18. века био истовремено и енглески краљ) – Гал је истакао интелектуалне утицаје под којима је, у духу просвећеног апсолутизма, Харденберг формирао своја схватања о политици и друштву. Студије на универзитетима у Гетингену и Лајпцигу, путовања по немачким земљама и посете Холандији и

Уједињеном Краљевству, учврстиле су младог Харденберга у убеђењу о нужности свеобухватних друштвено-политичких реформи које би обезбедиле напредак немачких земаља унутар оквира Светог римског царства немачког народа. Ступивши на дужност саветника у Министарству финансија Кнежевине Хановер, Харденберг је већ у доби од свега 23 године усмерио своја настојања ка поправљању државних финансија утврдивши начела која су, како истиче Гал, представљала основу његовог политичког деловања током читаве потоње каријере: успостављање државног бирократског апарата који би, независно од свих сталешких ограничења, остваривао рационално формулисане државне интересе. Ова идеја, посве у духу просвећеног апсолутизма, претпостављала је темељну промену управљачке структуре сталешке државе и једну врсту „револуције од горе” будући да је предвиђала одстрањивање наслеђеног феудалног партикуларизма и успостављање централне владе која би представљала ефикасно средство спровођења државне политике.

Након неуспеха да обезбеди за себе високи положај на енглеском двору (руководиоца „Немачке канцеларије”), Харденберг је 1783. преузео дужност министра и члана Тајног већа у Војводству Брауншвајг чији је владар, прожет духом просвећеног апсолутизма, делио његове погледе на устројство државе. Упркос подршци коју је уживао, Харденберг, међутим, није успео да спроведе свој план о реформи државне управе и успостављању средишње владе те је 1790. прешао у пруску службу као министар за маркгрофовије Ансбах и Бајројт. Руководећи се идејом о неопходности успостављања професионалног чиновништва које би заменило племство у пословима државне управе, Харденберг је успео да „из темеља реорганизује управу”. Начинивши маркгрофовије „лабораторијом бирократског реформског апсолутизма”, Харденберг је своје деловање темељио на схватању да у обавезама према апсолутистичкој држави не може бити изузетака (нарочито не у плаћању пореза) те да су и припадници племства њени поданици подједнако као и припадници свих других сталеча. Представљајући „револуцију одозго” (насупротив француској „револуцији одоздо”) Харденбергов програм уклањања старих феудално-сталешких институција и успостављања модерног

бирократског апарата изазивао је огорчене отпоре да би био проширен на територију читаве Пруске тек током раздобља свеопште кризе изазване поразом од стране француских армија 1806. године.

Поставши 1804. министар спољних послова Пруске, Харденберг је, насупротив присталицама „француске партије”, настојао да избегне подвргавање Пруске француској власти и да, чувајући независност, успостави што ближе односе с Русијом и Аустријом. Управо стога, на упорно инсистирање Наполеона, пруски краљ Фридрих Вилхелм III био је принуђен да Харденберга отпусти с дужности. Након катастрофалног војног пораза Пруске у рату с Француском 1806, Харденберг је, као „приватно лице”, саставио опсежан политички програм који је, поред унутрашњих реформи и успостављања ефикасне државне управе, предвиђао и стварање савеза између Пруске, Русије, Аустрије и Енглеске као јединственог фронта против Наполеонове хегемоније у Европи. Преузивши почетком априла 1807. дужност пруског првог министра, Харденберг је окупио круг сарадника који су делили уверење у неопходности свеобухватне државне реформе. Међутим, након пораза руске и пруске војске у бици код Фридланда у јуну 1807. и склапања мировног уговора између Наполеона и цара Александра I у Тилзиту, Харденберг је, као поборник савеза с Русијом, морао изнова да напусти дужност. Настанивши се у Риги, Харденберг је у овом граду саставио *Меморандум из Риге*, који је садржавао све елементе његовог реформског програма. Полазећи од неопходности поновног успостављања моћи пруске државе као *conditio sine qua non* њеног опстанка, програм је предвиђао темељни обраћај сталешког, феудалног поретка у модерно друштво засновано на слободи појединца и слободном кретању имовине те постојању ефикасне бирократије, која би на одговарајући начин спроводила политику пруске монархије. Остварење овог циља подразумевало је успостављање система заснованог на меритократији, укидање свих феудалних права укључујући, пре свега, изузетост племства од плаћања пореза и укидање кметства, успостављање јединственог правног система, правне једнакости, раздвајање законодавне и судске власти, укидање еснафских ограничења, слободу трговине, стабилни систем државних финансија, реформу војске

и њено отварање за припаднике свих сталежа, слободан развој науке и уметности, верску толеранцију и коначно, образовање снажне централне власти на челу с државним канцеларом, непосредно подређеном монарху, који би, посредством разгранатог управног апарата спроводио његове одлуке у дело. Сажимајући у меморандуму суштину својих реформских схватања, Харденберг у њему није описао идеално друштвено уређење, него је настојао да „из темеља реформише постојећу државу и постојеће друштво и да их начини способним за деловање у будућности” (стр. 171–172).

Иако формално није располагао никаквом влашћу, Харденберг је вршио одлучујући утицај на политику у Пруској, посредством блиских веза са водећим личностима реформског покрета, пре свих, с бароном Штајном. Доношењем *Окћобарског едикта* 1807. године којим је укинута кметство, као и формирањем државног министарства (једне врсте владе) састављеног од пет министара (за унутрашње послове, спољне послове, финансије, рат и правду) у новембру 1808. Штајнова делатност означила је почетак опсежног програма реформи, тј. пруског реформског раздобља. Уз подршку пруског монарха и, посебно краљице Лујзе, Харденберг је преузео дужност канцелара средином 1810. чиме је отпочела друга, још плодоноснија фаза раздобља пруских реформи. Усмерен првенствено на консолидацију пруских државних финансија, Харденберг је тежиште своје пажње усмерио ка финансијској и пореској реформи – након укидања свих заосталих феудалних права (*Едикт о режулацији*, 1810) он је крајем 1811. увео први општи порез на приходе у пруској историји. Реформе су укључивале и „еманципацију Јевреја” који су изједначени у правима са осталим грађанима Пруске (1812), као и успостављање централизованог бирократског апарата – обухватајући све нивое власти, он је у потпуности развластио племство заменивши га професионалним чиновништвом. Након пропасти Наполеоновог похода на Русију, Харденберг је почетком 1813. уговорио савез са Русијом да би у жеку ослободилачких ратова против Француске, била уведена и општа војна обавеза.

На Бечком конгресу Харденберг је заступао Пруску да би у годинама које су уследиле реформски покрет све више губио на замаха. Ово посебно имајући у виду не само

„дух рестаурације” који је обележио потоње раздобље већ и чињеницу да се у Пруској формирала снажна племићка опозиција. Погођено пореском реформом и губитком својих традиционалних права, племство је своје незадовољство исказивало у одбацивању реформи, антифранцуском расположењу, непријатељству према Јеврејима и уопште, „у отпору према идејном свету просветитељства и његовог захтева за темељном реформом постојећег друштва” (стр. 214). Не успевши да преобрази Пруску из апсолутистичке у уставну монархију, Харденберг се постепено удаљавао од својих реформски оријентисаних сарадника (поред осталих, и Александра Хумболта) губећи, истовремено, подршку за своју политику. Враћајући се с Конгреса Свете Алијансе у Верони, Харденберга је смрт затекла у Бенови, 26. новембра 1822. године.

Сумирајући Харденбергову политичку заоставштину Гал оцењује да је његова историјска заслуга што је посредством низа свеобухватних реформи успео да преобрази Пруску из сталешке у централизовану бирократску државу. Ипак, при томе он закључује да је Харденберг само делимично успео да оствари свој замашан програм друштвеног преображаја будући да су „политичку будућност земље током многих деценија, скоро до краја државе, одређивали Харденбергови политички противници” (стр. 256). У основи, реч је о победи политичког конзервативизма, који је представљао доминантну идеологију у политичком животу не само Пруске већ и Другог немачког царства све до његовог пораза у Првом светском рату, револуције и проглашења републике 1918. године. Недовршеност реформи с почетка 19. века, полуапсолутистички политички систем и снажан утицај традиционалних друштвених елита (племство, војска) онемогућили су либерализацију Пруске према узору на западноевропске земље (Француска, Велика Британија) представљајући особене одлике њеног историјског развоја (*der deutsche Sonderweg*).

Приказујући изузетно богату и садржајну Харденбергову биографију, Лотар Гал је показао суверено познавање извора и литературе. Деловање овог истакнутог пруског државника Гал је приказао унутар широког контекста немачке и европске историје при чему је тежиште у своме излагању усмерио ка најзначајнијим моментима у политичкој делатности овог истакнутог пруског држав-

ника – првенствено његовом раду на свеобухватној реформи пруске државе и друштва. Ипак, Гал свој видокруг није искључиво усредсредио на Харденбергову јавну личност илуструјући је бројним сликовитим детаљима из његовог приватног живота. Имајући у виду поменуте чињенице, сматрамо да је реч о јасно конципираном, садржајем

богатом и веома прегледном историографском делу које пружа одличан увид у главне токове пруске и немачке историје на размеђу 18. и 19. века. У том смислу, књига коју смо настојали представити заслужује сваку пажњу не само историчара већ и посленика других хуманистичких дисциплина.

Проф. др Михаел Аниџоловић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет, Сомбор

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

АЛИНА ЈАНИОГЛО ИВАНОВНА (Јаниогло Алина Ивановна) (1988). Доктор економских наука. Водећи истраживач на Националном институту за економска истраживања. Предавач је на Америчком универзитету Молдавије. Област истраживања: економска сигурност предузећа.

Важније књиге: *Комплексная система обеспечения экономической безопасности предприятий*: монографија; Комрат 2017; *Эффективность землепользования: теория, методика, практика*: монографија, Комрат 2015 (коаутор); *Продуктивность земли в сельском хозяйстве (экономическая теория и хозяйственная практика)*, Комрат 2017 (коаутор).

ДУШКО КУЗОВИЋ (Ужице, 1967). Инжењер архитектуре. Доцент на Универзитету Дофар у Салали (Султанат Оман).

Дипломирао 1994, магистрирао 2006. и докторирао 2012. на АФ УБГ (*Сјамбена архитектура вароши и варошица зајадне Србије у 19. и првој половини 20. века*). Члан је ИКС, УАС, УУС, ДКС, ДАУ итд. Публиковао је већи број радова у часописима: *Ужички зборник*, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, *Архитектура и урбанизам*, *Spatium*, *Facta Universitatis*, *ЗМСДН* итд. Доцент је на Департману за архитектонске инжењере (Колец за инжењере, УнД) у Салали у Оману. Добитник је Борбине повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево 1992), Награде за архитектуру града Новог Сада (коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету. Област истраживања: вернакуларна архитектура Балкана, историја архитектуре и урбанизма Балкана у 19. и 20. веку, архитектонска и урбана конзервација, савремено архитектонско и урбанистичко обликовање.

Важније књиге: *Најједноставнији облици сјановања централног и зајадног Балкана*, Сирогино 2014 (коаутор).

РАДОЈКО ЛУКИЋ (Дољане, Крушевац, 1954). Редовни професор Економског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао (1976) и докторирао (1986) на ЕФ УБг. Запослен је на ЕФ УБг од 1977. године. Изабран је за редовног професора 2003. године. Био је шеф Катедре за рачуноводство и пословне финансије. Области интересовања и истраживања: трошкови у малопродаји. На основним студијама предаје предмете: Специјална рачуноводства, Рачуноводство трговинских предузећа и Рачуноводство у банкарству и осигурању. Такође предаје на мастер (Ревизија у банкама, Рачуноводство осигуравајућих компанија, Организација рачуноводственог информационог система) и докторским студијама (Управљање трошковима). Члан је редакције неколико часописа. Објавио је већи број научно-стручних чланака у домаћим и страним часописима.

Важније књиге: *Еволуција пословних перформанси малопродаје*, Београд 2011; *Рачуноводство осигуравајућих компанија*, Београд 2016; *Управљање тро-*

шковима у пољопривреди, Београд 2016; *Рачуноводство трговинских предузећа*, Београд 2017; *Рачуноводство у банкарству и осигурању*, Београд 2017.

ДЕЈАН МИРОВИЋ (Бар, 1972). Ванредни професор на Правном факултету у Косовској Митровици.

Дипломске и последипломске студије завршио на ПФ УБг. Магистрирао је из области међународног привредног права. Докторирао 2012. на ПФ УБг (*Srbija i usvajanje acquis communautaire-a*). Од 2013. године је доцент на ПФ УПр/КМ. Године 2018. изабран је у звање ванредног професора на ПФ УПр/КМ. Од 2007. до 2012. године био је посланик у Народној скупштини РС. Био је потпредседник СРС.

Важније књиге: *Запад или Русија*, Београд 2004; *Косово и Мешохија – Палестина, систем криза*, Београд 2007; *Арђументи против Европске уније*, Београд 2008; *Последице ЕУ интеграција*, Београд 2014; *Русофобија код Срба: 1878–2017*, Београд 2017.

ГОРАН НИКОЛИЋ (Ивањица, 1974). Виши научни сарадник на Институту за европске студије у Београду.

Дипломирао и магистрирао на ЕФ УБг. Докторирао на тези *Структурно прилагођавање робног извоза Србије увозној тражњи Европске уније*. Радио је на ИСТ-у. Од 2002. Институт се спаја са ПКЈ. Од 2003. ради у ЦНИРЕА у којем обавља посао истраживачка сарадника. Објављује коњунктурне анализе бавећи се посебно структуром спољнотрговинске размене Србије, курсом динара, платним билансом, утицајем европских интеграција на спољнотрговинске токове итд. Радио је на изради неколико студија за ПКС. У име ПКС био је сарадник на изради Беле књиге Савета страних инвеститора 2008. Објавио неколико књига и десетине научних радова из области међународне економије и економске историје.

Важније књиге: *Геополитика савремене Украјине*, Београд 2009 (коаутор); *Геополитика Закавказја*, Београд 2010 (коаутор); *Економија свакодневице*, Београд 2010; *Показатељи спољнотрговинске размене Србије са Европском унијом и светом*, Београд 2010; *Економија кризе: економска криза и криза економских мишова*, Београд 2014.

ДМИТРИЈ МИХАИЛОВИЧ ПАРМАКЛИ (Пармакли Дмитрий Михайлович, 1941). Доктор економских наука. Добитник је националне награде Републике Молдавије. Професор на Катедри за економију на Комратском државном универзитету у РМ. Члан је Свеукрајинског конгреса научних економиста у области агрономије. Почасни је професор на десет научних и образовних институција.

Важније књиге: *Комплексная механизация в виноградарстве: (Состояние и эффективность развития)*, Кишинев 1988; *Курсом обновления и реформ*, Кахул 1994; *Эффективность производства кукурузы: достижения, проблемы, перспективы*, Кишинев 2004 (коаутор); *Экономический потенциал земли в сельском хозяйстве*, Кишинев 2006; *Трудовые ресурсы предприятий*, Кахул 2009 (коаутор); *Проблемы экономической устойчивости сельскохозяйственных предприятий Республики Молдова*, Комрат 2013 (коаутор); *Эффективность землепользования: теория, методика, практика*, Комрат 2015 (коаутор); *Продуктивность земли в сельском хозяйстве (экономическая теория и хозяйственная практика)*, Комрат 2017 (коаутор).

ПРЕДРАГ ПЕТРОВИЋ (Ужице, 1974). Виши научни сарадник у Институту друштвених наука у Београду.

Дипломирао на ЕФ УБг (2000) где је и магистрирао 2004. (*Сѣрукѣурне ѣромене сѣолне ѣргѣовине у ѣранзиционим земљама Централне и Истѣочне Евроѣе*) и докторирао 2008. (*Сѣолноѣргѣовинска неравноѣежа ѣривреде Срѣије као развојно оѣраничење*). Запослен је као виши научни сарадник у ИДН (ЦЕИ). Аутор је већег броја оригиналних научних чланака у домаћим и страним часописима Области научног интересовања су међународна економија, макроекономија и примењена економетрија. Члан је НДЕС-а.

ДРАГАН ПРОЛЕ (Нови Сад, 1972). Редовни професор Одсека за филозофију на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

На ФФ УНС дипломирао 1997. (*Учење о науци од аѣсољѣиноѣ Ја до аѣсољѣиноѣ знања*), магистрирао 2001. (*Хусерлова феноменолошка онѣолоѣија као ѣрансценденѣална филозофија*) и докторирао 2006. (*Појам ѣовесѣи у Хајдеѣеровој и Хеѣеловој филозофији*). Професионално искуство и напредовање у каријери: асистент-приправник на Катедри за филозофију (1998–2002), асистент (2002–2006), доцент (2006–2011), ванредни професор (2011) и редовни професор на Одсеку за филозофију ФФ УНС (2016–). Области интересовања и истраживања: онтологија, филозофија повести и историја филозофије, еноменологија, ксенологија, превођење, естетика, теорија медија. Члан је Редакције ЗМСДН (2017–), члан ИО СФД-а (2006–2013). Члан ДКВ (2012–).

Важније књиге: *Um i povest: Hajdeger i Hegel*, Novi Sad 2007; *Stranost bića: prilozi fenomenološkoj ontologiji*, Sr. Karlovci – Novi Sad 2010; *Хуманосѣ сѣраноѣ човека*, Ср. Карловци – Нови Сад 2011; *Унуѣрашње иносѣрансѣиво: филозофска рефлексија романѣизма*, Ср. Карловци – Нови Сад 2013; *Традиѣија насѣаве филозофије*, Београд 2014; *Pojave odsutnog: prilozi savremenoj estetici*, Sr. Karlovci – Novi Sad 2016.

САША Ј. СТЕПАНОВИЋ (Београд, 1986). Доцент на Високој школи социјалног рада у Београду.

Докторирао је 2016. године на Одељењу за педагогију и андрагогију на ФФ УБг (*Организаѣија насѣаве у редовним школама и образовање ученика са сензорним оѣијећењима*). Област истраживања: дидактика са методикама. Објавио је више радова у домаћим часописима и монографијама усмерених на проблем процеса сазнавања и учења у настави са ученицима са сметњама у развоју. Предавач и учесник на међународним конференцијама за специјалну едукацију и рехабилитацију особа са инвалидитетом.

Важније књиге: *Инклузија*, Београд 2018.

НАТАША М. ТОМИЋ ПЕТРОВИЋ (1972). Ванредни професор на Саобраћајном факултету Универзитета у Београду.

На ПФ УБг дипломирала, магистрирала 2002. (*Уѣравно-ѣравна конѣрола коришћења нуклеарне енерѣије*) и докторирала 2008. (*Правни асѣекѣи система заѣиѣиѣе од јонизујућеѣ зрачења у Срѣији*). На СФ УБг, у звању ванредног професора, предаје Саобраћајно-транспортно право, Пловидбено право, Ваздухопловно право и Правну регулативу транспорта и заштите животне средине.

Важније књиге: *Саобраћајно ѣрансѣорѣино ѣраво*, Београд 2004 (коаутор); *Rizici i zaštita od jonizujućeg zračenja*, Beograd 2009; *Право и заѣиѣиѣа од јонизујућеѣ зрачења*, Београд 2011.

УРОШ С. ШЕШУМ (Земун, 1986). Истраживач-сарадник на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирао на Одељењу за историју ФФ УБГ 2010. (*Српска чейничка организација 1903–1905. године*), мастерирао на Катедри за Националну историју новог века ФФ УБГ 2011. (*Српска чейничка организација 1905–1908. године*). Докторирао на Катедри за Националну историју новог века ФФ УБГ 2016. (*Србија и Сџара Србија 1804–1839*). Од 2016. је истраживач-сарадник на ФФ УБГ.

СКРАЋЕНИЦЕ

АФ	Архитектонски факултет
ДАУ	Друштво архитеката Ужица
ДКВ	Друштво књижевника Војводине
ДКС	Друштво конзерватора Србије
ЕФ	Економски факултет
ЗМСДН	<i>Зборник Мајнице српске за друшћивене науке</i>
ИДН	Институт друштвених наука
ИЕС	Институт за европске студије
ИКС	Инжињерска комора Србије
ИСТ	Институт за спољну трговину
НДЕС	Научно друштво економиста Србије
ОШ	Основна школа
ПФ	Правни факултет
РМ	Република Молдавија
СФ	Саобраћајни факултет
СФД	Српско филозофско друштво
УАС	Удружење архитеката Србије
УБГ	Универзитет у Београду
УнД	Универзитет Дофар
УНС	Универзитет у Новом Саду
УО	Управни одбор
УПр/КМ	Универзитет у Приштини/Косовској Митровици
УУС	Удружење урбаниста Србије
ФФ	Филозофски факултет
ЦЕИ	Центар за економска истраживања
ЦНИРЕА	Центар за научноистраживачки рад и економске анализе

Биобиблиографске белешке сачинио

Владимир Николић



Матица српска

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА



MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6615–798; 021/420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 168. (4/2018) свеску 7. децембра 2018.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења и секретар Уредништва: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2018. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Рајко Буквић ; 1984, св. 76–. – Нови
Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: *Зборник за друштвене науке*
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије